

**M. Tyllaýew, I. Bekiýew, Ý. Nuryýew,
G. Saryýewa, B. Orazdurdyýewa, B. Zahyrow**

TÜRKMENISTANYŇ KANUNÇYLYGYNYŇ ESASLARY

Orta hünär okuw mekdepleri üçin
synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2011

M. Tyllaýew we başgalar.

T 96 Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslary.

Orta hünär okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby. –
A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011 ý.

”Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslary“ okuw kitaby orta hünär okuw mekdepleri üçin niýetlenilip, talyplara Türkmenistanyň kanunçylyk esaslaryny öwretmeklik göz önünde tutulýar. Onda Türkmenistanyň Konstitution hukugynyň, Türkmenistanyň dolandyryş (administratiw) hukugynyň, Türkmenistanyň zähmet hukugynyň, Türkmenistanyň raýat hukugynyň, Türkmenistanyň ekologiýa hukugynyň we Türkmenistanyň jenaýat hukugynyň kanunçylyk esaslarynyň mazmuny açylyp görkezilýär. Agzalan hukuk pudaklaryna umumy düşünje berlip, olara degişli hukuk kadalary we hukuk gatnaşyklary seljerilýär. Degişli hukuk pudaklarynyň kadalary bozulan halatynda ýüze çykýan jogapkärçilikler hakynda düşündirilýär.

”Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslary“ okuw kitabynyň girişini M. Tyllaýew, I. Bekiýew, I babyny B. M. Orazdurdyýewa, II babyny M. Tyllaýew, III-IV babyny Ý. M. Nuryýew, V babyny G. D. Saryýewa, VI babyny I. Bekiýew, VII babyny B. Zahyrow ýazdy.

Bu okuw kitabyndan orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary, hukuk meseleleri bilen iş salyşýan hünärmenler, şeýle-de giň okyjylar köpçüligi peýdalanyp bilerler.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanda kanunçylygy kämilleşdirmek iň wajyp meseleleriň biri bolup durýar. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň – Konstitusiýanyň düzgünleri täze döwrüň talaplaryna laýyk getirildi. Onuň jemgyýetdäki orny we ähmiýeti güýçlendirildi.

Konstitusiýada görkezilişi ýaly, Türkmenistan – demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Bu düzgünler Türkmenistanda adamyň we raýatyň hukuklaryna we azatlyklaryna aýratyn uly ähmiýetiň berilýändigine aýdyň şaýatlyk edýär. Döwletiň demokratik häsiýeti Konstitusiýada (2-nji madda) kepillendirilýär. Türkmenistanyň özygtyýarlylygyny halk amala aşyrýar, halk döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşydyr. Türkmenistanyň halky öz häkimiýetini gös-göni ýada wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar.

Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr. Döwlet her bir raýatynyň önünde jogapkärdir we şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şertleriň döredilmegini üpjün edýär, raýatyň janyny, at-abraýyny, mertebesini we azatlygyny, şahsy eldegrilmesizligini, tebigy hem mizemez hukuklaryny goraýar. Her bir raýatyň öz üstüne Konstitusiýanyň we kanunlaryň ýükleýän borçlaryny ýerine ýetirmekde döwletiň önünde jogapkärdir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň „Döwlet adam üçindir!“ diýen ýörelgesi Konstitusiýanyň kadalarynda berkidilip, ýurtda ähli ugurlar boýunça alnyp barylýan işleriň esasy maksadydyr.

Türkmenistanyň Esasy Kanuny hukuk ulgamynyň esasy pudaklary bolan Konstitusiýa, dolandyryş, raýat, zähmet, ekologiýa,

maşgala, jenaýat we beýleki hukuk pudaklarynyň esaslaryny kesgitleýär. Konstitusiýadan ugur alnyp, Türkmenistanyň kanunçylygy yzygiderli kämilleşdirilýär, olaryň kadalary täze şertleriň talaplaryna laýyk getirilýär.

Häzirki zaman şertlerinde ýurdumyzyň orta hünär okuw mekdepleriniň talyplaryny Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslary bilen tanyşdyrmak zerurdyr hem-de peýdalydyr. Netijede talyplaryň – geljekki hünärmenleriň gözýetimi giňeler hem-de olaryň raýat işjeňligi ýokarlanar. Konstitusiýanyň kadalaryna, kanunlaryň, Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk namalarynyň düzgünlerine oňat düşünmek hem-de olardaky talaplary berjaý etmek möhüm ähmiýete eýedir.

Orta hünär okuw mekdepleriniň talyplarynyň Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslaryny öwrenmegi, hukuk terbiýesini almagy olaryň kanuna, hukuga hormat goýmaklaryny üpjün etmäge, syýasy we ahlak taýdan oňyn täsir eder, olaryň hukuk taýýarlygy gündelik iş tejribesiniň kämilleşmegine ýardam eder.

”Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslary“ diýen okuw kitaby orta hünär okuw mekdepleri üçin niýetlenip, talyplara hukuk pudaklarynyň kanunçylyk esaslaryny öwretmeklik göz önünde tutulýar. Esasanam, bu kitapda Türkmenistanyň Konstitusion hukugynyň, Türkmenistanyň dolandyryş (administratiw) hukugynyň, Türkmenistanyň zähmet hukugynyň, Türkmenistanyň raýat hukugynyň, Türkmenistanyň maşgala hukugynyň, Türkmenistanyň ekologiýa hukugynyň we Türkmenistanyň jenaýat hukugynyň kanunçylyk esaslarynyň mazmuny açylyp görkezilýär. Ýagny agzalan hukuk pudaklaryna umumy düşünje berilýär, olara degişli hukuk kadalaryna we hukuk gatnaşyklaryna seljerme berilýär. Mundan başga-da, şu kitapda öwrenilýän hukuk pudaklarynyň subýektleri barada maglumatlar berilýär hem-de degişli hukuk pudaklarynyň kadalary bozulan halatynda ýüze çykyan jogapkärçilikler hakynda düşündirilýär.

Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslary diýen okuw kitaby ýeke bir talyplar üçin peýdaly bolman, beýleki hukuk meseleleri bilen iş salyşýan hünärmenlere hem peýdaly bolar diýip awtorlar topary umyt edýärler.

§1. Türkmenistanyň döwlet we hukuk gurluşynyň esaslary

Türkmen halkynyň baş müň ýyllyk taryhy ýoly bar. Nesilbaşymyz Oguz han Türkmenidir. Bu günki türkmen halky Oguz hanyň neslidir. Aňyrsy 5 müň ýyl mundan ozal milletbaşymyz Oguz han Türkmenlerden gaýdýan türkmen halky Gündogarda Hindistan, Günbatarda Ortaýer deňzi aralygynda döredilen dünýä gymmatlyklaryna dürli ugurlarda saldamly goşandyny goşdy, öz topragynda Änew, Altyn-depe, Marguş, Parfiýa şalygyny, Seljuk türkmenleriniň şalyklaryny, Köneürgenç türkmen döwletini – jemi 70-den gowrak döwlet döretdi.

Bu gün bolsa türkmen halky öz topragynda Özygtyýarly, Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan döwletini binýat etdi. Biziň türkmen döwletimiz 70 ýyldan-da gowrak ýyllaryň dowamynda SSSR-iň düzüminde boldy. Häzir bolsa türkmen halkynyň arzuw eden taryhy pursady gelip ýetdi. Türkmenistany özbaşdak döwlet hökmünde berkarar eden hukuk namalaryna Türkmenistanyň Döwlet Özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasy we Türkmenistanyň Garaşsyzlygy hem-de döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky Konstitusion kanuny degişli hasap edilýär. Türkmenistan SSR-niň Döwlet özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasy 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda Türkmenistanyň Ýokary Soweti tarapyndan kabul edildi. Bu jarnamanyň esasy maksady Türkmenistanyň бүтін çäginde döwletiň häkimiýetiniň hök-

mürowanlygyny, özbaşdaklygyny, doly ygtyýarlylygyny, mizemezligini, daşary ýurtlar bilen gatnaşyklarda özüniň Garaşsyzlygyny we deňhukuklylygyny ykrar etmekden ybarat bolup durýar. Türkmenistanyň Özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamasynda Türkmenistanda Konstitusıýanyň we kanunlaryň hökmürowanlygy berkarar edilýär, çäginin eldegrilmesizligi, Türkmenistanyň raýatlygy, döwletiň içeri we daşarky howpsuzlygyna degişli meseleleri özbaşdak çözüp bilýänligi, döwlet dili hökmünde türkmen diliniň yglan edilýänligi we beýleki döwlet ähmiýetli wajyp meseleler öz beýanyny tapýar. Jarnamadan gelip çykyşyna görä, onuň düzgünleri Garaşsyz döwletimiziň Esasy Kanunyny işläp düzmeklikde esas bolup hyzmat etdi. Özygtyýarlylygyny alandan soňra 1991-nji ýylyň 26-njy oktyabrynda Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň Geňeşi geçirildi, onda türkmeniň taryhy karary – Türkmenistan döwletiniň Garaşsyzlygy ebedi ykrar edildi. Oňa laýyklykda Türkmenistanyň garaşsyzlygy belent maksatlaryň hatyrasyna – **türkmen halkynyň öz hakyky milli döwletini** edinmeginiň hatyrasyna, millette, jynsyna, sosial gelip çykyşyna we uýýan dinine garamazdan, her bir adam üçin Türkmenistanyň Konstitusıýasynda, Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasynda we **halkara hukugynyň beýleki kadalarynda göz önünde tutulan hukuklary we azatlyklary üpjün etmegiň, kanun agalyk edýän ynsanperwer, demokratik jemgyýet gurmagyň hatyrasyna jar edýändig**i belenilýär.

Türkmenistanda döwlet häkimiýeti ony kanun çykaryjy häkimiýete, **ýerine ýetiriji häkimiýete we kazyýet häkimiýetine bölmek ýörelgesi** boýunça amala aşyrylýar. Türkmenistanyň in ýokary wezipeli adamy Prezident bolup, ol döwletiň baştutanydyr. Türkmenistanyň Prezidenti ýerine ýetiriji häkimiýete hem baştutanlyk edýär. Türkmenistanyň çägendäki ýer, ýerasty baýlyklar, howa giňişligi, suw hem beýleki tebigy resurslar we deňiz ykdysady zonasy halkyň milli baýlygy we eýeçiligi bolup, Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň maddy esasy bolup hyzmat edýärler.

Garaşsyz döwlet, ýagny Dünýä bileleşiginiň deň hukukly agzasy hökmünde Türkmenistan öz daşary syýasatyny özbaşdak düzýär we

durmuşa geçirýär, Birleşen Milletler Guramasyna we beýleki halkara guramalaryna gös-göni girýär, diplomatik, konsullyk, söwda we beýleki gatnaşyklary amala aşyrýar, olar bilen ygtyýarly wekilçilikleri alyşýar, halkara şertnamalaryny baglaşýar.

Türkmenistanyň öz döwlet nyşanlary: baýdagy, tugrasy, senasy bar.

Häzirki wagtda Türkmenistan döwletimiz, sözüň doly manysynda, Özygtyýarly hem-de Garaşsyz döwletdir. Özygtyýarlylyk içeri we daşary meseleleriň özbaşdak çözülmegidir. Biziň hemmämiz bulary gündelik durmuşymyza görýäris. Häkimiýet we hökümet edaralarynyň maslahatlarynda döwlete, halkymyza dahylly meseleleriň dürli görnüşlerine garalýar. Olaryň ählisinde halkymyzyň bähbitlerinden ugur alynýar.

Şonuň üçin hem häzirki wagtda döwlet Baştutanymyz döwletligi berkarar etmek, jemgyýetde syýasy durnuklylygy berkitmek, kanunlara sarpa goýmak, ynsanperwerlik we adalatlylyk ýörelgelerini durmuşa ornaşdyrmak ýaly döwlet ähmiýetli meseleleri esasy wezipe edip goýdy. Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan döwletimiziň hukuk binýady has-da berkeýär. Her bir özygtyýarly döwlet özüniň Esasy Kanuny bolan Konstitusijasyny kabul edýär.

Konstitusiýa sözi „constitus” diýen latyn sözünden gelip çykyp, „tassyk etmek, dikeltmek“ diýmekligi aňladýar. Gadymy döwürlerde hem „konstitusiýa“ sözi ulanylypdyr. Ýöne ol konstitusiýanyň häzirki zaman düşünjesine laýyk gelmändir. Täze konstitusiýa, adatça, täze döwlet emele gelende, jemgyýetçilik gurluşynda düýpli özgerişlik bolan ýagdaýynda kabul edilýär. Türkmenistanyň Konstitusijasyny hem 1992-nji ýylyň 18-nji maýynda kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 63-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanyň Mejlisi kanunlary kabul edýär, Türkmenistanyň Konstitusijasyna we kanunlara üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär hem-de olara resmi düşündirişler berýär. Konstitusion kanunlar diýlip, Türkmenistanyň Konstitusion gurluşynyň esaslaryna düýpli täsir edýän kanunlara düşünilýär. Konstitusiýa Esasy Kanun bolmak bilen beýleki adaty kanunlardan tapawutlanýar. Ilki bilen Konstitusiýa iň ýokary hukuk güýjüne eýe bolan kanundyr. Bu kada

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 5-nji maddasyndan gelip çykýar, ýagny döwletiň, onuň ähli edaralarynyň we wezipeli adamlarynyň hereketleri diňe hukuk hem konstitusion gurluş arkaly amala aşyrylýar.

Türkmenistanyň Konstitusijasý döwletiň Esasy Kanunydyr. Onda berkidilen kadalar we düzgünler gös-göni hereket edýär. Konstitusija ters gelyän kanunlaryň we beýleki hukuk namalarynyň ýuridik güýji ýokdur.

Konstitusijasynyň aýratyn kabul ediliş hem-de üýtgetme, goşmaça giriziliş tertibi bolýar. Bu bolsa onuň durnukly häsiýete eýe bolmalydygyndan gelip çykýar. Beýle diýildigi her bir döwlet Esasy Kanuny kabul edende köp wagtlaýyn uzak möhleti göz önünde tutup kabul edýär. Konstitusijasynyň ýene-de bir aýratynlyklarynyň biri ol mazmuny boýunça jemgyýet we döwlet gurluşynyň esaslaryny düzgünleşdirýär.

Daşary syýasat babatda aýdanymyzda, biziň döwletimiz hoşniýetli, parahatçylygy söýüji daşary syýasaty ilkinji günlerden işläp düzdi we ony kämilleşdirip, yzygiderli alyp barýar. Şu güne çenli biziň döwletimiz birnäçe halkara guramalarynyň agzasy boldy. Dünýäniň köp döwletleri bilen hyzmatdaşlygy ýola goýdy. 1992-nji ýylyň mart aýynyň 2-sinden bäri hem Birleşen Milletler Guramasynyň agzasydyr.

Türkmenistan döwleti dünýä bileleşiginiň durmuşyna çuňňur ornaşýar. Halkara guramalarynyň köpüsine agzalyga girmegi, daşary syýasatda parahatçylykly ýaşasamak, güýç ulanmazlyk, beýleki döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk ýörelgeleriniň pugta berjaý edilmegi onuň dünýädäki abraýyny artdyrýar.

Türkmenistanyň Konstitusijasý girişden, 117 maddadan, 8 bölümden, 5 bapdan ybarat. Onuň I bölümi „Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary“ diýlip atlandyrylýar hem-de 1–17-nji maddalary özünde jemleýär. Bu bölümde döwletiň esasy alyp barýan ugry, döwlet häkimiýet bölünişigi, Türkmenistanyň raýatlarynyň hem-de daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýlarynyň esaslary we başgalar kesgitlenilýär. Konstitusijasynyň II bölümi „Türkmenistanda adamyň we raýatyň esasy hukuklary, azatlyklary hem borçlary“ diýlip atlandyrylyp, ol 18–47-nji maddalary özünde berkidýär. Adam hukuklary baradaky mesele döwletimizde amala aşyrylýan syýasatlaryň

özeni bolup durýar. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň III bölümi „Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy“ diýlip atlandyrylyp, ol özünde 5 baby jemleýär. 1-nji bab „Umumy düzgünler“ (48–49-njy maddalar), 2-nji bab „Türkmenistanyň Prezidenti“ (50–58-nji maddalar), 3-nji bab „Türkmenistanyň Mejlisi“ (59–71-nji maddalar), 4-nji bab „Türkmenistanyň Ministrler Kabineti“ (72–76-njy maddalar), 5-nji bab „Ýerli häkimiýet edaralary“ (77–83-nji maddalar) diýlip atlandyrylýar. Baş Kanunyň IV bölümi „Ýerli öz-özüni dolandyryş“ (84–88-nji maddalar), V bölüm „Saýlaw ulgamy, sala salşyk“ (89–98-nji maddalar), VI bölüm „Kazyýet häkimiýeti“ (99–109-njy maddalar), VII bölüm „Prokuratura“ (110–114-nji maddalar), VIII bölüm „Jemleýji düzgünler“ (115–117-nji maddalar) diýlip atlandyrylýar.

Döwrüň talabyna görä, Esasy Kanun hem, onuň esasynda kabul edilýän kanunlar hem ösýär, özgerýär, kämilleşýär. Kanunçylygy kämilleşdirmek döwlet gurluşyny ösdürmekligiň esasy ugrudyr. Türkmenistan döwletiniň 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda hemişelik Bitaraplygyny almaklygy bilen, ilkinji gezek 1995-nji ýylyň dekabrynyň 27-sine Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 1-nji we 6-njy maddalaryna üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. 1999-njy ýylyň dekabrynyň 29-nda, 2003-nji ýylyň awgust aýynyň 15-inde, 2005-nji ýylyň oktýabr aýynyň 25-inde, 2006-njy ýylyň dekabrynyň 26-synda, 2008-nji ýylyň sentýabr aýynyň 26-synda döwlet gurluşynyň kanuny binýadyny has kämilleşdirmek maksady bilen, Türkmenistanyň Konstitusijasyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizildi. Türkmenistanyň Esasy Kanuny türkmen döwletiniň dünýäde tutýan ornuny kesgitledi. Beýik Galkynyş zamanasynda Türkmenistanda ösüşiň ähli ugurlary boýunça uly-uly sepgitlere ýetilýär. Ýurt baştutanlygyna geçen ilkinji günlerinden başlap, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Türkmenistan döwletiniň dünýä progresi bilen sazlaşykly hereket etmegi hem-de adam hukuklaryny we azatlyklaryny ileri tutmagy esasy wezipe edip goýdy. Şol belent başlangyçlardan ugur almak bilen, hormatly Prezidentimiz häzirki wagtda ýurdumyzda düýpli özgertmeleri durmuşa ornaşdyrýar.

Garaşsyz, Bitarap döwletimizde hormatly Prezidentimiziň ykdysadyýetde, bilim-ylm pudaklarynda, oba hojalygynda, daşary syýasatda amala aşyran giň möçberli özgertmeleriniň hemmesiniň öňde goýlan maksatlara ýetmegi üçin, halkara ülnülerine laýyk gelýän kämil milli kanunçylygyň bolmaklygy döwrüň talaby bolup durýar. „Uly möçberli reformalaryň amala aşyrylmagy dünýä ykdysadyýeti bilen deň gadam urmaga, onuň ösüş kanunlaryna goşulyşmaga mümkinçilik berýär, munuň özi örän dogry ýoldur. Hut şonuň üçin hem ýurdumyzyň kanunçylygy özgertmeler üçin işlemelidir...“ diýip, hormatly Prezidentimiz örän jaýdar belläp geçýär. Diýmek, edil häzirkir wagtda döwlet hukuk institutlarynyň işini mundan beýläk-de kämilleşdirmek derwaýys meseleleriň biri bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen 2007-nji ýylyň noýabr aýynda milli kanunçylygymyzy kämilleşdirmek boýunça döwlet toparý, şol ýylyň aprel aýynyň 4-ne bolsa Türkmenistanyň Konstitusijasyny kämilleşdirmek boýunça konstitusion topar döredildi, şunuň netijesinde hem täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanyna laýyk gelýän ýurdumyzyň Esasy Kanunynyň täze redaksiýasy kabul edildi.

Galkynyş zamanasynda Türkmenistanyň Konstitusijasynyň täze redaksiýasynyň kabul edilmegi, ýurduň mundan beýläk-de durnukly ösüşiniň kepili hökmünde çykyş eder.

„Türkmenistanyň konstitusion gurluşynyň esaslary“ diýen bölümiň özi türkmen jemgyýetiniň we döwletiniň häsiýetiniň has möhüm özenini özünde jemleýär. Konstitusijanyň gurluşy we onuň esaslary Konstitusija hukugynyň bir instituty hasaplanyp, döwletiň we jemgyýetiň ösüşinde konstitusija hukuk ýörelgeleriniň, kadalarynyň jemi bolup durýar.

Biziň döwletimiz günsaýyn ösüp, onda her bir ädimde demokratik özgerişlikler bolup geçýär. Türkmenistan döwletimiziň alyp barýan baş ugry Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 1-nji maddasynda öz beýanyny tapýar, ýagny Türkmenistan demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolup, onda döwleti dolandyrmak prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Şonuň ýaly-da Türkmenistan kanun esasynda hemişelik Bitaraplyk hukuk ýagdaýyna eýedir.

Bu maddadan gelip çykyşyna görä, Türkmenistan döwletiniň dolandyryş görnüşini prezident respublikasy, döwlet çäk-gurluş görnüşini boýunça unitar, syýasy düzgün görnüşini bolsa demokratik döwletdir. Turuwbaşdan **Türkmenistanyň territoriýasy (çägi) emele gelen serhetlerde eldegrilmesizligi we bölünmezligi**, döwlet dolandyryşynyň respublika görnüşinde boljakdygy hakynda, döwlet häkimiýetiniň eýesiniň bolsa halkdygy, onuň öz häkimiýetini gös-göni sala salşygyň (**referendумыň**) **we wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyryandygy** barada „Türkmenistanyň garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakyndaky konstitusion kanunda” berkidildi. Diýmek, eger-de döwlet Baştutany öz wezipesini saýlaw esasynda eýeleýän bolsa, respublika; emma döwlet Baştutany öz wezipesini nesilden-nesle ýa-da ömürlük geçirýän bolsa, onda oňa monarhiýa diýilýär. Unitar bolsa „unus” diýen latyn sözünden gelip çykyp, „bir, bitewi, ýeke-täk” diýmekligi, demokratiýa bolsa, „demos–halk, cratus–häkimiýet” diýen sözlerden gelip çykyp, „halk häkimiýeti” diýmekligi aňladýar. Esasy Kanunymyzyň 2-nji maddasynda demokratiýa sözünüň manysy açylyp görkezilýär, onda: „Türkmenistanyň özygtyýarlylygyny halk amala aşyrýar, halk döwlet häkimiýetiniň ýeke-täk gözbaşydyr. Ol öz häkimiýetini gös-göni ýa-da wekilçilikli edaralaryň üsti bilen amala aşyrýar“ diýilýär. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň ähli maddalarynda demokratik ýörelgelerden ugur alynýar. Mysal üçin, häkimiýet halka degişli (2-nji madda), döwlet Baştutany halk tarapyndan saýlanylýar (52-nji madda), Mejlisiniň deputatlary, halk maslahatlarynyň agzalary, geňeş agzalary (89-njy madda) halk içinden saýlanylýar, döwlet we jemgyýetçilik durmuşyna degişli möhüm meseleleri çözmek üçin ähliahalk sala salşyklary we ýerli sala salşyklar geçirilýär (94-nji madda).

Unitar döwletlerde federatiw döwletlerden tapawutlylykda döwletiň çägi bir bitewidir hem bölünmezdir, döwletiň çägi ýonekeý birliklerden durýar. Unitar döwletiň ýeke-täk Konstitusiasy, bir kanun çykaryjy edarasy, ýeke-täk dolandyryş ulgamy, bir kazyýet ulgamy, bir raýatlygy we ş.m. bolýar. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 16-njy maddasyndan ugur alsak: „Türkmenistan dolandyryş-çäk gur-

luşy boýunça welaýatlardan, welaýat hukukly şäherlerden, etraplardan, etrap hukukly şäherlerden, etrapdaky şäherlerden, şäherçelerden, geňişliklerden ybaratdyr. Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňişligi emele getirýär“.

Özbaşdaklygyň gazanylmagy, onuň Esasy Kanunda berkidilmegi, biziň halkymyza öz ykbalyny özi kesgitlemäge doly mümkinçilikleri dörettdi. Biziň döwletimizde kanunyň, hukugyň ýokarylygy Konstitusiýanyň esasynda hem ykrar edilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 4-nji maddasynda: „Döwlet häkimiýeti häkimiýetleriň bölünişiği ýörelgesine esaslanyp kanun çykaryjy, ýerine ýetiriji hem-de kazyýet häkimiýetlerine bölünýär we biri-biri bilen sabyr-takatly işläp, özbaşdak hereket edýärler“ diýip kesgitlenilýär. Döwletiň kanun çykaryjy edaralaryna häkimiýet diýilýär. Hökümet – döwleti edara ediji, iş dolandyryjy gurama. Hökümet öz işinde häkimiýetiň çykaran kada-kanunlaryndan ugur alyp işleýär.

Hukuk döwleti hökmany suratda adalatly döwlet bolmalydyr. Sebäbi hukuk hem-de adalat diýen düşüňjeler biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ösen döwletlerde hukugyň dabaralanmagyna adalatlyň dabaralanmagy hökmünde garalýar. Hukuk başlangyçlarynda gurlan we hukuga tabyn bolan döwlet – hukuk döwleti diýlip ykrar edilýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň döwlet Baştutanlygyna geçmegi bilen Türkmen döwletiniň ösüşi „Döwlet adam üçindir! Biziň döwletimiz we jemgyýetimiz üçin adamdan, onuň bähbitlerinden ýokarda durýan baýlyk ýokdur“ diýen ýörelgelere esaslanýar.

Milletiň ruhy mirasynyň bölegi hökmünde ata-babalarymyzyň dini ynanjy her bir Türkmenistanyň raýaty üçin gymmatlydyr. Döwletimiziň 5 müňýyllyk taryhynda onuň ruhyýetini we medeniýetini kemala getirmekde hem-de ony ösdürmekde musulmançylygyň aýratyn orny ykrar edilip, Türkmenistan özüni dünýewi döwlet diýip ykrar etdi. Umuman, dünýewi döwlet diýlende, diniň döwlet işlerinden aýry hereket etmekligine düşünilýär.

Türkmenistanda dünýewi döwletiň gurulmagy we onuň kemala gelmegi Esasy Kanunymyzda özüniň giň beýanyny tapdy. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 12-nji maddasynda bellenişiğine

görä: „Döwlet dinleriň we dine uýmagyň erkinligini, olaryň kanun öňünde deňligini kepillendirýär. Dini guramalar döwletden aýrydyr we olaryň döwlet işlerine gatysmagyna we döwlet işlerini ýerine ýetirmegine ýol berilmeýär. Döwletiň bilim ulgamy dini guramalardan aýrydyr we ol dünýewi häsiýete eýedir.

Her bir adam özüniň dine garaýşyny özbaşdak kesgitleýär. Onuň ýeke özi ýa-da beýleki adamlar bilen bile islän dinine uýmaga ýa-da hiç bir dine uýmazlyga haky bardyr, şonuň ýaly-da dine bolan garaýyşlar bilen baglanyşykly ynam-ygtykatlary beýan etmäge we ýaýratmaga, dini adatlary, döp-dessurlary berjaý etmäge gatnaşmaga haky bardyr“.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň maddalarynyň hemmesi ynsanperwerlige, hoşniýetli goňsuçylyk gatnaşyklaryna, dostluk-doganlyga, jebislige, watançylyk borjuňa düşünmäge, milli ruhy baýlyklarymyzy gorap saklamaga, milli döp-dessurlarymyzy, taryhymyzy dikeltmäge gönükdirilendir. Türkmen halkynyň ynsanperwer döp-dessurlary, milli demokratiýamyz jemgyýetiň ösüşine laýyk täze mazmunda Esasy Kanunymyzda özüniň giň beýanyny tapdy. Häkimleriň, geňeşlikleriň döredilmegi türkmen halkynyň öz milli taryhy aýratynlyklaryna we demokratik ýörelgelerine laýyklykda Konstitusiyasyny işläp düzendigine şaýatlyk edýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasy her bir adamyň dine uýmak erkinligine bolan hukugy, şeýle hem olaryň dine bolan garaýyşlaryna garamazdan, kanunýň öňündäki deňligini kesgitledi. Esasy Kanunymyzda beýleki dinlere hormat goýmak, döp-dessurlary berjaý etmek, dine uýmak erkinligi meselesinde özara düşünişmegi ündeýän ýörite maddanyň bolmagy ýöne ýerden dälidir. Bu ýörelgeler dürli milletleriň arasynda agzybirliги saklamakda-da uly ähmiýete eýedir. Biziň döwletimiziň esasy maksady ruhy taýdan sagdyn, adalatly jemgyýeti gurmakdan ybarat bolup durýar.

2003-nji ýylyň 21-nji oktýabrynda „Dine uýmak erkinligi we dini guramalar hakynda“ Kanun hem kabul edildi. Bu Kanun 7 bapdan ybarat bolup, özünde 27 maddany jemleýär. Ol Kanunda dini guramalary döretmegiň tertibi, olaryň emläk ýagdaýlary, dini guramalaryň we raýatlaryň dine uýmaktaky hukuklary, bularda zähmet işiniň ýöredilişi, gözegçiligi amala aşyrmak ýaly meseleler kadalaşdyrylýar.

Her bir döwletiň taryhynda onuň daşary syýasat gatnaşyklaryna goşulyşmagynyň we ilerläp başlamagynyň pursady hökmünde hasaba alyp boljak seneler bar. 1995-nji ýylyň 12-nji dekabry Türkmenistanyň durmuşynda şeýle sene bolup durýar. Şol gün Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasy „Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy“ kararnamasyny kabul etdi, şol kararnamada bolsa BMG-niň agzalary bolan döwletleriň Türkmenistany hemişelik Bitarap döwlet hökmünde ykrar etmegi, Türkmenistanyň şu halkara hukuk derejesine, onuň garaşsyzlygyna, özygtyýarlylygyna we ýerleriniň bitewüligine sarpa goýmagy we olary goldamagy göz önünde tutulýar. BMG-niň Baş Assambleýasynyň ýörite kararnamasynyň kabul edilmegi Türkmenistanyň parahatçylygy söýüjilikli daşary syýasat ugrunyň, halkara işlerine onuň iş bähbitli ornunyň Milletler Bileleşigi tarapyndan ykrar edilmegi boldy. Munuň taryhy ähmiýetli wakadygy şübhesizdir. Her ýylyň dekabry aýynyň 12-si Türkmenistanda Milli baýram – Bitaraplyk güni diýlip, yglan edildi. Türkmenistan döwletiniň baky Bitaraplyk syýasaty bu günki günde dünýä halklaryny jebisleşdirýär we parahatçylyga çagyýar.

2008-nji ýylda Türkmenistanyň Konstitusiýasy, girizilen üýtgetmelere görä, döwletiň konstitusion gurluşynyň ykdysady esaslarynyň ýörelgelerini berkitdi. Bu Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 9–10-njy maddasynda öz beýany tapdy, ýagny Türkmenistanda önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugy berkarar edilýär, Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine esaslanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär. Konstitusiýamyzda ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň anyk konstitusion esaslarynyň berkidilmegi biziň döwletimizde halkyň ýaşayyş derejesiniň ýokarlanmagyna aýratyn itergi berýär.

Garaşsyzlyk türkmen milletiniň ykbalyny doly özgertdi, gutarnykly kemala getirdi. Türkmenistan döwletiniň döremegi bilen halkymyzyň geçmişi, şu günü we geljegi bitewülige eýe boldy. Özbaşdak milli döwletligimizi sypatlandyran milli döwlet nyşanlarymyz döredildi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 15-nji maddasynda: „Türkmenistanyň özygtyýarly döwlet hökmündäki nyşanlary: Döwlet baýdagy, Döwlet tugrasy, Döwlet senasy bardyr. Baýdak, Tugra, Sena

kanun esasynda kabul edilýär we goralýar“ diýlip kesgitlenilýär. Şeýle kanun 1992-nji ýylyň 19-njy fewralynda kabul edildi. Türkmen halky ol güni Türkmenistanyň Döwlet Baýdagynyň baýramy diýip dabaraly belläp geçýär. Baýdagymyzyň ýaşyl reňki ýaşayyş ýaly ýaşyl ýaýlalarymyzy, ondaky haly gölleri adamlaryň ýaşayyş durmuşyny, Aý bilen ýyldyz bolsa ata-babalarymyzyň ynançlaryna goýulýan hormaty alamatlandyrýar. Ýyldyz bakylygy aňladýar. Bu arzuwyň, ýagtylygyny, adalatyň alamatydyr. Baýdakdaky Aýyň gapdalynda ýyldyzlaryň parlap durmagy, olaryň biri-birini şöhlelendirýändiginiň alamatydyr. Ýyldyzlaryň sanynyň baş bolmagy tebigatda adamyň aňly-başly ýaşayşyny kesgitleýän: ys, ses, ýagtylyk, tagam we mukdar (möçber) bilen düşündirilýär. Baýdagymyzdaky ýyldyzlar baş mukaddesligi, ýagny berk ynamy, arzuw-hyýallarymyzy, adalat döwletini gurandygymyzy, saýlap alan ýolumyzyň dogry we aýdyňlygyny, uzak-uzak nesillerden-nesle dowam etjek bagtyýarlygymyzam aňladýandyr. Aý bilen ýyldyzlar biziň Altyn asyra barýan ak ýolumyzdyr. Jemgyýetdäki bolup geçýän özgerişliklere görä döwlet nyşanlaram üýtgeýär. Biziň döwletimize täze hukuk derejesiniň berilmegi bilen 1997-nji ýylyň 29-njy ýanwarynda „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakynda“ Türkmenistanyň Kanunyna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hakynda kanun kabul edildi. Öňki kanunyň 1-nji maddasynda: „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy milletniň agzybirliginiň we garaşsyzlygynyň netijesidir“ diýlip kesgitlenen bolsa, indi ol: „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy milletniň agzybirliginiň hem garaşsyzlygynyň we döwletniň bitaraplygynyň nyşanydyr“ diýlip berkleşdirildi. Biziň halkymyzyň aýratynlyklary, mertebesiniň belentligi onuň Tugrasynda jemlenendir. 2000-nji ýylyň 27-nji noýabrynda Türkmenistanyň Döwlet tugrasy hakyndaky kanun kabul edildi we şol barada Düzgünnama tassyklanyldy. Türkmenistanyň Döwlet tugrasy Türkmenistanyň Döwlet häkimiýetiniň nyşanydyr. Döwlet özygtyýarlylygynyň we garaşsyzlygynyň ýene bir alamaty onuň dabaraly senasynyň bolmagydyr. 1996-njy ýylda Halk Maslahatynyň, Ýaşulular Maslahatynyň, Umumymilli „Galkynyş“ hereketiniň Baýramaly şäherinde geçirilen bilelikdäki mejlisinde „Türkmenistanyň Döwlet senasy hakyndaky“ Kanun kabul edildi.

Şol Kanunyň 2-nji maddasyna laýyklykda „Döwlet senasy Garaşsyz we Bitarap Türkmenistanyň nyşanydyr we milletiň agzybirligini hem jebisligini janlandyryp görkezýär“.

2003-nji ýylyň awgust aýynyň 14–16-synda Türkmenistanyň Halk Maslahaty geçirilip, onda „Türkmenistanyň Döwlet tugrasy hakyndaky“ we „Türkmenistanyň Döwlet baýdagy hakyndaky“ kanunlar kabul edildi. Kanunyň täze görnüşinde döwletimiziň şu agzalan nyşanlarynyň keşbine üýtgetmeler girizildi. Mundan beýläk türkmen halkynyň beýik ruhy däpleriniň mizemez alamaty hökmünde Oguz hanyň ýyldyzy diýlip, at galan sekizgyranlyk girizildi. Türkmenleriň geçmişinde sekizgyranlyk her hili görnüşde gabat gelýär. Esasan-da, ol türkmen döwletiniň nyşanlarynda ulanylypdyr.

Özbaşdak döwlet bolup garaşsyzlyk ýoluna düşenimizden soň, öz döwlet sylaglarymyz we hormatly atlarymyz hem döredildi. Mysal üçin: „Ruhnama“, „Prezidentiň ýyldyzy“, „Galkynyş“ ordenleri, „Altyn Aý“, „Edermenlik“, „Gaýrat“ medallary, „Türkmenistanyň hormatly il ýaşulusy“, „Türkmenistanyň halk mugallymy“ we ş.m. Döwlet sylaglary Türkmenistanyň Mejlisi (Parlamenti) tarapyndan döredilýär. 2005-nji ýylyň 7-nji dekabrynda „Türkmenistanyň döwlet sylaglary hakynda“ Türkmenistanyň täze kanuny kabul edildi. Bu kanunyň 1-nji maddasynda: „Türkmenistanyň Gahrymany diýen at, Türkmenistanyň ordenleri, medallary we hormatly atlary döwletiň we jemgyýetiň önünde bitirilen aýratyn hyzmatlar üçin berilýän döwlet sylaglarydyr“ diýlip kesgitlenilýär.

Türkmen halkynyň taryhyndaky şanly seneler mynasybetli döredilen ýubileý medallary hem bar. Muňa mysal edip „Watana bolan söýgüsi üçin“, „Beýik Watançylyk urşunda gazanylan Ýeňşiň 60 ýyllygyna“ ýubileý medallaryny görkezmek bolar. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Türkmenistanyň ordenleri we medallary Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan döredilýär, hormatly atlary bolsa belleniýär. 2007-nji ýylyň 13-nji iýulynda „Döwlet sylaglary barada Türkmenistanyň käbir kanunçylyk namalaryna üýtgetmeler we goşmaçalar girizmek hem-de olaryň käbirini güýjüni ýitiren diýip hasap etmek hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi. Türkmenistanyň döwlet sylaglaryna mynasyp bolan adamlar

Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde ýeňilliklerden peýdalanýarlar.

Her bir döwletiň we jemgyýetiň baş aýratynlyklarynyň biri milli dili hasaplanýar. Türkmenistan döwleti hem garaşsyzlygyna eýe bolandan soňra, öz milli diliniň – türkmen diliniň derejesini belende göterdi. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 14-nji maddasyna laýyklykda „Türkmen dili Türkmenistanyň döwlet dilidir. Türkmenistanyň ähli raýatlaryna öz ene dilini ulanmak hukugy kepillendirilýär“. Döwlet diliniň konstitusion derejä eýe bolmagy döwlet dolandyrys işlerinde-de onuň giň gerim almagyna alyp barýar.

1990-njy ýylyň 24-nji maýynda Türkmenistan SSR-niň „Dil hakyndaky“ kanuny kabul edildi. Bu kanunyň esasynda türkmen diline döwlet dili derejesi berildi. Onuň esasy maksady türkmen halkynyň ruhy döredijiliginiň ösmegine ýardam etmek hem-de özygtyýarlylygymyzyň geljegini kepillendirmekten ybarat bolup durýar.

Dil halklaryň milli özboluşlylygyny kesgitleýji şertleriň hem-de milletiň aýrylmaz alamatlarynyň biridir. Türkmen diline döwlet dili derejesiniň berilmegi türkmen diliniň we medeniýetiniň goralmagyna hem-de hemmetaraplaýyn ösdürilmegine esas döredýär.

Türkmen diline döwlet dili derejesiniň berilmegi Türkmenistanda ýaşayan beýleki milletleriň wekilleriniň öz ene dillerinden peýdalanmaktaky konstitusion hukuklaryny kemsitmeýär.

Soraglar we ýumuslar

1. Konstitusiýa näme?
2. Türkmenistan haçan özygtyýarly döwlet boldy?
3. Türkmenistanyň Esasy Kanuny haçan kabul edildi?
4. Demokratik, hukuk we dünýewi döwlet nähili bolmaly?
5. Türkmenistanyň döwlet gurluşy, dolandyrys, syýasy düzgün görnüşlerini aýdyp beriň.
6. Türkmenistanda döwlet sylaglaryny kim döredýär we sylaglaýar?
7. Däp-dessurlar barada nämeleri bilýärsiňiz?
8. Türkmenistanda dil syýasatynyň ornaşdyrylyşy barada gürrüň beriň.

TÜRKMENISTANDA ADAMYŇ WE RAÝATYŇ HUKUKLARY, AZATLYKLARY WE BORÇLARY

§1. Adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary barada düşünje

Adam hukuklary diýlende şahsyýetiň dogulmagy bilen oňa degişli bolan tebigy, ýagny elinden alyp bolmaýan hukuklaryna düşünilýär. Elinden alyp bolmaýan hukuklary diýlende, adaty, adamyň ýaşamaga bolan hukugy, azat ömür sürmäge, howpsuzlygy, eýeçilik, fiziki hem-de psihiki eldegrilmesizligi, şahsyýetiň mertebesini, şahsy we maşgala syrlary we başga hukuklary degişli.

Adam hukuklary barada Türkmenistanyň goşulan halkara hukuk namalarynyň käbirlerini mysal getirsek, „Adamyň hukuklarynyň ählumumy jarnamasy“, (10.12.1948 ý.), „Raýatlar we syýasy hukuklar hakyndaky halkara ylalaşygy“ (16.12.1966 ý.), „Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar hakynda halkara ylalaşygy“ (16.12.1966 ý.), „Çaganyň hukuklary hakyndaky konwensiýa“ (20.11.1989 ý.) we başgalar. Adamyň hukuklary diýlende has giňişleýin düşünilýär. Adamyň hukuklary we azatlyklary onuň haýsy döwlete degişlidigine garamazdan, çaganyň dogulmagy bilen ýüze çykýar. Ondan tapawutlylykda raýatyň hukuklary şahsyýetiň belli bir döwlete degişliligini bilen, ýagny raýatlyk hukuk ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr. Raýatlyk adam bilen döwletiň arasynda ýüze çykýan syýasy-hukuk baglanyşyk bolup durýar. Mysal üçin: Türkmenistanyň raýatlarynyň döwlet häkimiýet edaralaryna saýlamaga we saýlanylmaga haky bar. Türkmenistanyň raýatlary bolan her bir erkek adam belli bir ýaşda gulluk etmäge borçludyr.

Adamyň we raýatyň hukuklary hem-de azatlyklary öz gezeginde üç topara bölünýär:

1. Şahsy hukuklary we azatlyklary.
2. Syýasy hukuklary.
3. Sosial-ykdysady hukuklary.

Raýatyň şahsy hukuklary hem-de azatlyklary „şahsyýet“ diýen düşüňjäniň özünden gelip çykýar. Şahsy hukuklar, köplenç, tebigy hu-

kuklar bilen gabat gelýärler. Mysal üçin: adamyň ýaşamaga bolan hukugy, şahsy eldegrilmesizligi we azatlygy, raýatyň hukuklaryny çäklendirmek, ony hukuklaryndan mahrum etmek, oňa iş kesmek ýa-da jeza bermek bolmaz, beýle ýagdaýlara diňe kanunda göz önüne tutulan hallatlarda ýol berilýär. Şahsy durmuşyna eden-etdilikli gatyşylmagyndan, şonuň ýaly-da hat-habarlarynyň, telefon we beýleki aragatnaşyklarynyň syryny saklamak düzgüniniň bozulmagyndan, öz namysyna we abraýyna hyýanat edilmeginden her bir raýatyň goranmaga hukugy bar. Her bir adamyň Türkmenistanyň çäginde ondan-oňa erkin gitmäge, ýaşajak ýerini saýlap almaga, ýaşayş jaýynyň eldegrilmesizligini goramaga hukugy bar (Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 18, 22, 23, 25, 26, 27-nji maddalary).

Konstitusiýa laýyklykda adamlaryň sosial-ykdysady hukuklaryna eýeçilik hem-de ony miras goýmaga hukuklary, ähli raýatlaryň zähmet çekmäge, dynç almaga bolan hukuklary, her bir raýatyň bilim almaga hukugy, abadanlaşdyrylan ýaşayş jaýyny edinmäge bolan hukugy, Türkmenistanyň raýatlarynyň öz çeper, ylmy we tehniki döredijiligini erkin alyp barmaga bolan hukuklary degişlidir (Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 24, 33, 34, 35, 37, 38-nji maddalary).

Raýatlaryň syýasy hukuklary raýatlaryň döwlet häkimiýeti bilen gatnaşyklarynda ýüze çykyan hukuklarydyr. Bulara mysal edip şulary görkezmek bolýar: Türkmenistanyň raýatlarynyň öz ynam-ygtykadyna erkin eýermäge we ony erkin beýan etmäge, kanunçylykda bellenen tertipde ýygnaqlary, ýygnaşyklary we ýörişleri geçirmek azatlygy, syýasy partiýalaryň düzümine girmäge bolan hukuklary, raýatlaryň saýlaw hukuklary we ş.m. Görşümüz ýaly, raýatlaryň syýasy hukuklary olaryň raýatlygy bilen baglanyşykly (Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 29, 30, 31, 32-nji maddalary).

Türkmenistanyň Esasy Kanunyň 3-nji maddasynda „Türkmenistanda jemgyýetiň we döwletiň iň gymmatly hazynasy adamdyr. Döwlet özüniň her bir raýatynyň önünde jogapkärdir. Ol şahsyýetiň erkin ösmegi üçin şert döredilmegini üpjün edýär; raýatyň janyny, namysyny, mertebesini we azatlygyny, şahsyýetine eldegrilmesizligini, tebigy hem mizemez hukuklaryny goraýar“ diýlip aýdylýan bu kadalar jemgyýetimiziň we döwletiň hukuk esaslaryny düzýär.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň kabul edilmegi bilen, döwletde adam mertebesini has hem ýokary göterip, onuň mizemez hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmekde, kanun bozulmalarynyň önüni almakda hem-de jemgyýeti demokratiýalaşdyrmagyň ýolunda aýgtyly ädimler ädildi. Türkmenistan adam hukuklaryny we azatlyklaryny doly derejede durmuşa geçirmek üçin zerur bolan syýasy, ykdysady, hukuk şertlerini döredýär. Türkmenistan raýat we adam barasynda dünýä bileleşigi tarapyndan ykrar edilen halkara hukugynyň ähli kadalaryny ýerine ýetirýär we hormatlaýar. 1948-nji ýylyň 10-njy dekabrynda „Adam hukuklarynyň ählumumy jarnamasy“ yglan edildi. Bu jarnama ilkinji gezek adamyň esasy hukuklary we azatlyklary beýan edilen halkara resminamasydyr. Ählumumy jarnamanyň şeýle möhüm ähmiýete eýedigini göz önünde tutulyp, onuň kabul edilen güni bolan 10-njy dekabır BMG tarapyndan „Adam hukuklarynyň güni“ diýlip ykrar edildi. Türkmenistan döwleti hem öz milli kanunçylygynda şu jarnama esaslanýar.

Türkmenistan halkara gatnaşyklarynda özara hormat goýmaklyga, oňşuklylyga, ynsanperwerlige esaslanýşy ýaly, özüniň içerki durmuşynda-da şol ýörelgelerden ugur alýar. Döwletde we jemgyýetde milletara we sebitara ylalaşygyň, geçirimliligiň, durmuş hyzmatdaşlygynyň ykrar edilmegi Türkmenistan döwletiniň içerki syýasatynyň öňe tutýan ugrudyr. „Adam türkmen döwletiniň baş gymmatlygydyr, ýurdumyzda amala aşyrylýan ähli özgertmeler, ozaly bilen, halkyň durmuş derejesini ýokarlandyrmaga, adamlaryň bähbitlerini goramaga gönükdirilendir“ diýmek bilen, häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň baştutanlygynda adam hukuklaryny doly kepillendirmek ugrunda dürli görnüşdäki döwlet ähmiýetli işler durmuşa ornaşdyrylýar.

Täze Galkynuş we beýik özgertmeler eýýamynda „Döwlet adam üçindir!“ diýen baş şygaryň astynda durmuşa ornaşdyrylýan özgertmeleriň esasy maksady raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny doly üpjün etmekden ybarat bolup durýar. Hormatly Prezidentimiziň bu adalatly döwlet syýasaty adam mertebesiniň ýokarlanmagyna, ilatyň ýaşayyş-durmuş ýagdaýynyň ýokary derejede saklanylmagyna, erkin we adalatly jemgyýetiň gurulmagyna gönük-

dirilendir. Adam hukuklary barada döwlet syýasaty – adamyň esasy hukuklarynyň we azatlyklarynyň hem-de bu hukuklara we kanuny bähbitlerine bolan kepilleriniň, goragynyň, adamyň fiziki we beden taýdan ösüşiniň, milli gymmatlyklaryň ruhy ösüşi bilen utgaşmagyny öz içine alýar.

§2. Türkmenistanyň Konstitusíasynda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary

Türkmenistanyň Konstitusíasynyň II bölümi „Türkmenistanda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary hem borçlary“ diýlip atlandyrylyp, onda adam hukuklary we azatlyklary giňden beýan edilip, bular Konstitusíanyň 18–47-nji maddalarynda berkidilendir. Çünki adam hukuklaryny kepillendirmek milli kanunçylygyň özenini tutmak bilen demokratik, hukuk döwleti üçin mahsus bolup durýar. Ýurdumyzyň Konstitusíasynda adamyň we raýatyň şahsy, syýasy, durmuş-ykdysady hukuklary hem-de onuň döwlet tarapyndan goragy anyk görnüşde berlendir. Konstitusíanyň girişinde hem adam hukuklarynyň goralmagy barada aýdylýar. „Her raýatyň hukuklaryny hem azatlyklaryny kepillendirip, jemgyýetiň asudalygyny hem milli agzybirligi üpjün etmäge, halk häkimiýetiniň hem-de hukuk döwletiniň esaslaryny berkarar etmäge çalşyp, şu Konstitusíany – Türkmenistanyň Esasy Kanunyny kabul edýäris“ diýip, girişde belленendir. Türkmenistanyň Konstitusíasy ilat üçin deňhukuklylygy kepillendirýär. Adam hukuklary babatdaky mesele döwletimizde amala aşyrylýan ykdysady we syýasy özgerişikler bilen hem aýrylmaz baglanyşyklydyr. Bu mesele her bir raýatyň azatlygyna, abadançylygyna, işine, durmuşyna, mertebesine degişlidir. Esasy Kanunymyzyň 18-nji maddasynda şeýle berkidilendir: „Adamyň hukuklary hem azatlyklary eldegrilmesizdir we olary adamyň elinden alyp bolmaz“. Türkmenistanda ýaşaýan raýatlaryň hemmesine olaryň haýsy millete degişlidigine, gelip çykyşyna, emläk we wezipe ýagdaýyna, ýaşaýan ýerine, diline, dine garaýşyna, syýasy ygtykatyna, haýsy partiýa degişlidigine garamazdan, olaryň deňhukuklylygy we azatlyklary Konstitusíamyz tarapyndan kepillendirilýär.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 22-nji maddasynda adamyň ýaşamaga hukugy berkidilendir, ýagny: «Her bir adam ýaşamaga we azat ömür sürmäge haklydyr. Hiç bir adam ýaşamaga bolan hukugyndan mahrum edilip bilinmez. Her bir adamyň erkin ýaşamaga bolan hukugy döwlet tarapyndan kanun esasynda goralýar».

Türkmenistanda ölüm jezasy ýatyrylandyr.

Türkmenistanyň milli syýasatynyň esasy umumy demokratik ýörelgelerden, ozaly bilen, adam hukuklaryndan ybarat. Konstitusiýa döwletimizde adam hukuklarynyň doly berjaý edilmegine kepil geçiji baş hukuknama bolup durýar.

Türkmenistanda raýatlaryň hukuklary we azatlyklary bilen deň derejede olaryň konstitusion borçlary hem berkidilýär. Esasy Kanunymyzyň 40-njy maddasynda: „Adamyň we raýatyň öz hukuklaryny hem azatlyklaryny amala aşyrmagy, onuň jemgyýetiň we döwletiň önündäki borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmenistanyň çäginde ýaşayan ýa-da wagtlaýyn bolýan her bir adam Türkmenistanyň Konstitusijasyny, kanunlaryny berjaý etmäge we milli döwlet-deňşürlärläriň hormatlamaga borçludyr“ diýlip belgilenilýär. Şeýle-de Konstitusijamyza laýyklykda Türkmenistanyň raýatlary üçin döwlet salgytlaryny we gaýry tölegleri tölemek, Türkmenistanyň raýaty bolan her bir erkek kişi bolsa ählumumy harby borçlulyk göz önünde tutulýar.

Soraglar

1. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň näçenji bölümünde adam hukuklary barada beýan edilýär?
2. Adam hukuklarynyň we azatlyklarynyň toparlandyrylyşy nähili?
3. Konstitusiýa laýyklykda adamyň we raýatyň borçlary nähili kesgitlenilýär?
4. Adamyň hukuklary we azatlyklary barada nähili kanunçylyk namalaryny bilýärsiňiz?

TÜRKMENISTANDA HÄKIMIÝET WE DOLANDYRYŞ EDARALARYNYŇ ULGAMY. TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI

§1. Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk derejesi. Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary

Halk demokratiýasyna daýanyp, adalat jemgyýetini gurmaklyga tarap barýan Türkmenistan döwletimizi dolandyrmak Esasy Kanunymyzyň 1-nji maddasyna laýyklykda prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 116-njy maddasynda Konstitusiýanyň Türkmenistanda döwleti dolandyrmagyň prezident respublikasy görnüşinde amala aşyrylýandygy hakyndaky düzgünleriniň üýtgedilip bilinmeýänligi kesgitlenilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 2-nji baby Türkmenistanyň Prezidentine bagyşlanýar (Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 50–58-nji maddalary).

Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Prezident bilen baglanyşykly hukuk meselelerini düzgünleşdirýän kanunlar hereket edýär. Olara 2006-njy ýylyň 26-njy dekabrynda kabul edilen „Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary hakynda“ Türkmenistanyň Kanunyny, 2007-nji ýylyň 28-nji iýunynda kabul edilen „Türkmenistanyň Prezidenti hakynda“ Türkmenistanyň Kanunyny mysal getirmek bolar.

„Türkmenistanyň Prezidenti hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny 5 bapdan, 20 maddadan ybarat bolup, Türkmenistanyň Prezidentiniň işiniň hukuk, ykdysady, guramaçylyk we beýleki esaslaryny kesgitleýär, onuň işini üpjün etmek boýunça döwlet kepilliklerini belleýär, şeýle hem öz ygtyýarlyklaryny ýerine ýetirmegini bes eden Türkmenistanyň Prezidentine we onuň maşgala agzalaryna kepillikleri üpjün edýär. Kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň we ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr, Türkmenistanyň iň ýokary wezipeli adamydyr, ol milli Garaşsyzlygyň we Türkmenistanyň Bitaraplyk hukuk ýagdaýynyň, ýurt bitewüliginiň, Konstitusiýanyň we halkara ylalaşyklarynyň ber-

jaý edilmeginiň kepili hökmünde çykyş edýänligi kesgitlenilýär. Mundan başga-da Türkmenistanyň Prezidenti ýurduň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysydyr.

Türkmenistanda ilkinji gezek Prezident saýlawlary 1990-njy ýylyň 27-nji oktyabrynda geçirildi. Soňra täze kabul eden Konstitusiýamyzyň esasynda 1992-nji ýylyň 21-nji iýunynda täzedan Prezident saýlawlary geçirildi. Bu saýlawlaryň ikisinde hem Türkmenistanyň Prezidentligine Saparmyrat Ataýewiç Nyýazow saýlanyldy.

2007-nji ýylyň 11-nji fewralynda Türkmenistanda Türkmenistanyň Prezidentiniň saýlawlary geçirildi. Bu saýlawda türkmen halky hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy bira-gyzdan saýlady. Hormatly Prezidentimiziň döwlet başlangyçlarynyň maksady adam gymmatlyklaryny goramakdan ybaratdyr. Bu bol-sa döwletimiziň, jemgyýetimiziň ösen derejä ýetmekliginiň öze-nidir. Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 51-nji maddasynda Türkmenistanyň Prezidenti bolmak üçin bildirilýän talaplar berkidil-ýär, ýagny Türkmenistanda doglan, ýaşy kyrkdan pes bolmadyk we ýetmişden uly bolmadyk, döwlet dilini bilýän, soňky on baş ýylyň do-wamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan hem-de döwlet edara-larynda, jemgyýetçilik birleşiklerinde, kärhanalarynda, edaralarynda, guramalarynda işläp gelýän Türkmenistanyň raýaty Türkmenistanyň Prezidentligine saýlanyp bilner.

Şeýle-de Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 52-nji maddasyna görä, „Türkmenistanyň Prezidenti gös-göni Türkmenistanyň halky tarapyndan baş ýyl möhlete saýlanylýar we kasam kabul eden pur-sadyndan öz wezipesine girişýär“.

2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda bolup geçen nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynda Türkmenistanyň Halk Maslahaty edarasy hu-kuk taýdan hereket etmegini bes etdi. Şoňa laýyklykda onuň ygtyýar-lyklary, esasan, Türkmenistanyň Prezidentine we Türkmenistanyň Mejlisine degişli edildi. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 53-nji maddasy Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklaryna bagyşlanýar. Umuman, Türkmenistanyň Prezidenti Konstitusiýanyň we kanunlaryň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär. Türkmenistanyň

Prezidentiniň ygtyýarlyklaryny onuň döwleti dolandyrmakda alyp barýan işlerine laýyklykda birnäçe toparlara bölmek bolýar:

1. Ýurda onuň içinde we daşynda wekilçilik etmek çygryndaky ygtyýarlyklary.

Prezident daşary syýasatyň durmuşa geçirilmegine ýolbaşçylyk edýär, daşary gatnaşyklarda Türkmenistanyň adyndan wekilçilik edýär, Türkmenistanyň daşary ýurt döwletlerindäki, döwletara we halkara guramalarynyň ýanyndaky ilçilerini we beýleki diplomatik wekillerini belleýär hem yzyna çagyryr, daşary ýurt döwletleriniň diplomatik wekilleriniň ynanç hem yzyna çagyrylyş hatlaryny kabul edýär (TK-nyň 53-nji maddasy).

2. Ýerine ýetiriji häkimiýeti amala aşyrmak çygryndaky ygtyýarlyklary.

Öň hem belläp geçişimiz ýaly, ilki bilen Türkmenistanyň Prezidenti ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr. Türkmenistanyň raýatlaryny döwlet sylaglary bilen sylaglaýar we hormatly atlary dakýar, raýatlyk meselelerine garaýar. Ýokary wezipeli adamlary wezipesine belleýär. Raýatlaryň howpsuzlygyny üpjün etmek üçin Türkmenistanda adatdan daşary ýagdaý düzgüni girizip bilýär. Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň Belent Serkerdebaşysydyr. Ol Türkmenistanyň Ýaragly Güýçleriniň ýokary serkerdelerini belleýär, Türkmenistanyň Döwlet howpsuzlyk geňeşini döredýär we oňa ýolbaşçylyk edýär, Türkmenistanda Saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi toparý döredýär, onuň düzümine üýtgetmeler girizýär, sala salşyklary geçirmegini senesini belleýär we beýlekiler (TK-nyň 53-nji maddasy).

3. Kanun çykaryjy häkimiýet edarasy bilen baglylykda ýüze çykýan ygtyýarlyklary.

Türkmenistanyň Prezidenti kanun çykaryjy edara bolan Mejlise deňişlilikde möhüm ygtyýarlyklardan peýdalanýar. Prezident Konstitusiýa, kanunlara gol çekýär, kanun çykaryjylyk başlangyjyna eýe bolup durýar, döwlet býujetini hem onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabatý Mejlisiň garamagyna we tassyklamagyna berýär. Türkmenistanyň Prezidenti weto hukugyndan peýdalanýar, Mejlisi möhletinden öň ýatyryp bilýär. Prezidentiň özi hem kadalaşdyryjy hukuk namalaryny kabul edip bilýär, ýagny permanlar, kararlar we

buýruklar çykarýar, olaryň bolsa Türkmenistanyň bütin çäginde hökmanlyk güýji bar (TK-nyň 53-nji, 61-nji, 65-nji maddalary).

4. Kazyýet häkimiýetiniň çygryndaky ygtyýarlyklary. Prezidentiň bu çygryndaky ygtyýarlyklary, esasan hem, şu edaralaryň düzümini düzmek bilen baglanyşykly bolup durýar, ýagny kazylar Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan belleniýär we wezipesinden boşadylýar. Döwletimizde rehim etme hem-de günä geçme çärelerini amala aşyrýar (TK-nyň 53-nji, 102-nji maddalary).

§2. Türkmenistanyň Mejlisi kanun çykaryjy häkimiýeti amala aşyrýan in ýokary wekilçilikli edaradyr. Mejlisiň ygtyýarlyklary

Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy dürli ýollar bilen, ýagny saýlamak ýa-da bellemek esasynda düzülýär. Biziň demokratik döwletimizde döwlet baştutany, Mejlis (Parlament) ählumumy we deň saýlawlar esasynda saýlanylýar.

Täze Galkynyş zamanasynda döwlet häkimiýetiniň ýokary edaralarynyň kämilleşdirilmegi, olaryň hukuk statusynyň has takyk kesgitlenmegi döwlet dolandyryş ulgamynyň hem-de kanunlary kabul etmegiň mehanizminiň kämilleşdirilmegine ýardam edýär. Diýmek, döwrebap kabul edilen kanunlar ýurdumyzda il-ýurt bähbitli işleriň ilerlemegine we Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan alnyp barylýan progressiw reformalaryň durmuşa ornaşmaklygyna aýratyn goşandyny goşar. Täze eýýamyň öňde durýan wezipelerini amala aşyrmak maksady bilen hem Türkmenistanyň Konstitusiýasyna birnäçe üýtgetmeler, goşmaçalar girizildi. 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda geçirilen Türkmenistanyň nobatdan daşary XXI Halk Maslahatynyň gün tertibinde garalan esasy meseleleriň biri hem Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň rejelenen görnüşini kabul edip, tassyk etmekden ybarat boldy. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň täze rejelenen **görnüşine laýyklykda Türkmenistanyň Halk Maslahaty** edarasy özüniň işini bes etdi, ýagny ýatyryldy. Ýöne bu edaranyň hereket eden döwründäki ähmiýetini Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow şeýle belleýär: „Garaşsyzlygymyzyň

ilkinji ýyllarynda döredilen Halk Maslahaty ýurdumyzyň ruhy we ykdysady taýdan gaýtadan dikeldilmeginde, milli döwletliligiň kemala gelmeginde öz borjuny doly ýerine ýetirdi...“ Häzirki wagtda Halk Maslahatynyň ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Prezidentine we Mejlise berildi.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 48-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy Türkmenistanyň Prezidenti, Türkmenistanyň Mejlisi, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti amala aşyrýar.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 3-nji baby „Türkmenistanyň Mejlisi“ diýlip atlandyrylýar. Ol 13 maddany özünde jemleýär (TK-nyň 59–71-nji maddalary). Türkmenistanyň Konstitusijasyna Mejlis (Parlament) Türkmenistanyň kanun çykaryjy häkimiýetini amala aşyrýan in ýokary wekilçilikli edaradyr diýlip bellenilýär. Türkmenistanyň Konstitusijasynyň 60-njy maddasyna görä, Mejlis 125 deputatdan ybaratdyr. Deputatlar halkyň doly ygtyýarly wekilleridir. Deputatlar öz ygtyýarlyklaryny Konstitusijasynyň we kanunlaryň çäklerinde amala aşyrmak bilen öz saýlawçylarynyň erkini aňladýarlar. Deputata Mejlisde kanun çykarmak başlangyjyna bolan hukuk berilýär. Deputat öz ygtyýarlyklaryndan diňe Mejlis tarapyndan mahrum edilip bilner. 2009-njy ýylyň 9-njy ýanwarynda „Türkmenistanyň Mejlisi hakynda“, 2008-nji ýylyň 10-njy oktýabrynda „Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda“ Türkmenistanyň Kanunynyň täze redaksiýasy kabul edildi. Mejlis möhletinden ön şu aşakdaky ýagdaýlarda ýatyrylyp bilner:

1) ähliahalk sala salşygynyň çözgüdi esasynda;

2) Mejlisiň bellenen sandaky deputatlarynyň üçden iki böleginden az bolmadyk sesleriniň köplügi bilen kabul eden karary esasynda (öz-özünü ýatyrmagy);

3) alty aýyň dowamynda Mejlisiň ýolbaşçy düzümi düzülmedik mahalynda, Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan.

Mejlisiň deputaty şol bir wagtyň özünde Ministrler Kabinetiniň agzasy, häkim, arçyn, kazy, prokuror wezipelerini eýeläp bilmez (TK-nyň 69-njy maddasy). Mejlisiň işi maslahat görnüşinde geçirilýän ýygnaqlar, şeýle hem Mejlisiň komitetleriniň we toparlarynyň masla-

hatlary görnüşinde amala aşyrylýar we ol meseleleri erkin ara alyp maslahatlaşmaga, olary bileleşip çözmäge, onuň döredýän düzümleriniň we saýlaýan wezipeli adamlarynyň Mejlisiň önünde jogapkärçiligine, hasabatlylygyna, aýanlygyna, jemgyýetçilik pikiriniň hemişe hasaba alynmagyna esaslanýar. Kanunlaryň taslamalaryny, degişli meseleleri işläp taýýarlamak we olara önünden seretmek işlerini alyp barmak üçin Mejlis deputatlaryň hataryndan komitetleri we toparlary düzýär.

1994-nji ýylyň 14-nji dekabrynda ilkinji gezek Parlament saýlawlary geçirildi. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary Mejlisiň deputatlarynyň ygtyýarlylyk möhletiniň tamamlanmagyna azyndan iki aý galanda, Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan belenilýär. Mejlisiň deputatlarynyň ygtyýarlylyk möhleti baş ýyldyr. Saýlawlar gününe çenli 18 ýaşa ýeten Türkmenistanyň raýatlarynyň saýlamaga hukugy bardyr. Mejlisiň (Parlamentiň) deputatlarynyň saýlawlary Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň raýatlarynyň gizlin ses bermegi arkaly ählumumy, deň hem göni saýlaw hukugy esasynda we her saýlaw okrugynda azyndan iki-üç sany dalaşgäriň bäsleşmegi bilen amala aşyrylýar. Her saýlaw okrugyndan bir deputat saýlanýar. Saýlawçylaryň hemmesiniň deň esaslarda, Mejlisiň deputatlaryna gös-göni ses bermek arkaly, saýlawçylaryň erkine täsir etmezden saýlaw gatnaşmalaryna deň hem göni, gizlin ses bermek diýlip düşünilýär. Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakynda Türkmenistanyň kanunynyň 29-njy maddasynda belenilişine görä, Mejlisiň deputatlygyna dalaşgärler saýlawlara 45 gün galanda görkezilip başlanýar we 30 gün galanda tamamlanýar. Saýlawlar gününe çenli **25 ýaşy dolan we soňky 10 ýylyň dowamynda Türkmenistanda hemişelik ýaşayan Türkmenistanyň raýaty Mejlisiň deputatlygyna dalaşgär edilip görkezilip bilner.** Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlarynyň geçirilmegini degişli saýlaw toparlary üpjün edýärler, saýlaw toparlary bolsa syýasy partiýalaryň, jemgyýetçilik birleşikleriniň, ýerli öz-özüňi dolandyryş, jemgyýetçilik edaralarynyň hem-de raýatlaryň beýleki toparlarynyň, harby bölümler boýunça harby gullukçylaryň wekillerinden ybarat döredilýär.

Häzirki wagtda döwlet we halk häkimiýetiniň guramalary özerdip guralýar, daşary syýasat babatda çemeleşmeler çuňlaşýar.

Bilim we saglygy goraýyş, ilaty durmuş taýdan goldamak ulgamlary kämilleşdirilýär. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň rejele-nen görnüşinden ugur alyp, Türkmenistanyň Mejlisine 125 deputat saýlamak üçin 2008-nji ýylyň 14-nji dekabrynda Mejlisiň deputatlaryna geçirilen saýlawlar hem ýurdumyzda amala aşyrylýan progressiw özgertmeleri durmuşa ornaşdyrmakda kämil milli kanunçylyk binýadymyzyň berkemegine netijeli itergi berer. Bu saýlawlary guramaçylykly geçirmek babatynda Türkmenistanda saýlawlary we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar degişli işleri alyp bardy. Onda Mejlisiň deputatlaryny saýlamak üçin saýlawçylarynyň sany takmynan deň bolan ýerli saýlaw okruglarynyň 125-si döredildi. Her saýlaw okrugyndan Mejlisiň bir deputaty saýlanyldy. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary wagtynda ses bermegi geçirmek we sesleri sanamak üçin saýlaw okrugy ýerli saýlaw uçastoklaryna bölünýär. Bäsleşik ýörelgesi esasynda her saýlaw okrugyndan birnäçe dalaşgärler deputatlyk ýeri üçin bäsleşdiler. Mejlisiň deputatlarynyň saýlawlary **örän möhüm syýasy ähmiýetli waka bolup, adalat, ynsanperwer ýörelgelerine berk daýanyp, milli demokratiýamyzy dünýä aýan eder. Türkmenistanyň raýatynyň Mejlisiň deputatlaryny saýlamak we deputatlyga saýlanmak baradaky „Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlarynyň saýlawlary hakyndaky“ Kanunda bellenen hukuklaryny bozan adamlar jogapkärçilige çekilýärler.**

Türkmenistanda ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy amala aşyrmak bilen Türkmenistanyň Mejlisi (Parlamenti) birnäçe ygtyýarlyklara eýedir. Mejlisiň çözmäge degişli ygtyýarlyklary Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 63-nji maddasynda beýan edilýär. Mejlisiň esasy wezipesi kanunlary kabul etmekden ybarat bolup durýar. 2008-nji ýylda Konstitusiýa girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar hem ýurdumyzda amala aşyrylýan bilim, ylym, ykdysady-durmuş, syýasy özgertmeleri durmuşa ornaşdyrmak üçin döwrebap kanunlary kabul etmäge ýardam berýär. Ynha, Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 6-njy maddasyna „...Türkmenistan halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryny ileri tutýar. Eger-de Türkmenistanyň halkara şertnamasynda Türkmenistanyň kanunyndakydan başga kadalar bellenen bolsa, onda halkara şertnamasynyň kadalary ulanylýar“ diýlen bölek girizildi. Mundan başga-da Konstitusiýa ýurdumyzyň ykdysady

esasyny kesgitleýän täze 10-njy madda girizildi. Türkmenistanyň ykdysadyýeti bazar gatnaşyklary ýörelgelerine esaslanýar. Döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam berýär (TK-nyň 10-njy maddasy). Jemgyýetiň dürli taraplaryna degişli bolan konstitusion esaslaryň has aýdyň kesgitlenilmegi, Türkmenistanyň kanun çykaryjylaryna döwrebap kanunlary işläp düzmäge giň mümkinçilikleri açýar. Täze eýýamyň talaplaryndan yza galýan kanunlary has kämilleşdirip, döwrebaplaşdyryp, has takygy, dünýä üllülerine laýyk gelýän kanunlaryň eýýam birnäçesi kabul edildi. Mysal üçin, „Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny (05.11.2008), „Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny (23.10.2008), „Salgytlar hakynda“ Türkmenistanyň Bitewi Kanunyna hem-de başga-da birnäçe kanunlara we bitewi kanunlara üýtgetmeler, goşmaçalar girizilýär. Yzygiderli kämilleşýän kanunçylygymyz bolsa ýurdumyzy hemmetaraplaýyn özgertmäge, täzelikleri durmuşa ornaşdyrmaga düýpli esas bolup hyzmat edýär. Şeýle-de Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we kanunlara üýtgetmeler we goşmaçalar girizýär, olaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýär hem-de olara resmi düşündirişler berýär. Mejlis beýleki döwlet häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň Konstitusiýa laýyklygyna ýa-da laýyk däldigine parlament gözegçiligini amala aşyrýar. Daşary ýurt döwletleriniň käbirleriniň konstitusion tejribesinde munuň üçin ýörite edara – Konstitusiýa sudlary hereket edýär we olaryň hukuk statusy özbaşdak kesgitlenilýär (Mysal üçin, Germaniýanyň Federal Konstitusiýa sudy, Russiýa Federasiýasynyň Konstitusiýa sudy). Türkmenistanyň Mejlisi döwlet häkimiýetiniň beýleki şahalary – ýerine ýetiriji, kazyýet häkimiýeti bilen hem aýratyn meseleler boýunça hyzmatdaşlyk edip işleýär. Mejlisiň başlygyny, Mejlisiň başlygynyň orunbasaryny saýlaýar hem-de wezipesinden boşadyp bilýär. Mejlisiň komitetlerini we toparlaryny döredýär, üýtgedip gurap hem-de ýatyryp bilýär. Olaryň düzümini tassyklaýar. Şeýle-de Ministrler Kabinetiniň iş maksatnamasyny makullamak baradaky meselä seredýär. Öň Halk Maslahatynyň ygtyýarlygyna degişli bolan ýurdy syýasy, ykdysady,

sosial taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryna we maksatnamalaryna garaýar, ählihalk sala salşyklaryny geçirmek hakyndaky meseleleri çözüär, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Mejlisiň deputatlarynyň, welaýat, etrap, şäher wekilçilikli edaralarynyň we Geňeşleriň agzalarynyň saýlawlaryny belleýär, halkara şertnamalaryny tassyklaýar we ýatyrýar, Türkmenistanyň Döwlet serhedini we dolandyryş-çäk bölünişigini üýtgetmek meselelerini çözüär, parahatçylyk we howpsuzlyk meselelerine garaýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň teklibi boýunça Ýokary kazyýetiň başlygyny, Baş prokurory, İçeri işler ministrini, Adalat ministrini wezipä bellemek we olary wezipeden boşatmak baradaky meselelere garaýar. Döwlet sylaglaryny döredýär hem-de Türkmenistanyň Prezidentini döwlet sylaglary bilen sylaglaýar, oňa harby atlary, tapawutlandyryş atlaryny dakýar. Konstitusiýada we kanunlarda Mejlisiň ygtyýaryna degişli edilen beýleki meselelere hem garap bilýär.

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 64-nji maddasyna laýyklykda Mejlis aýry-aýry meseleler boýunça Türkmenistanyň Prezidentine kanun çykarmak hukugyny berip biler, ýöne soňra şol kanunlary tassyklamak baradaky meselä Mejlis tarapyndan hökman garalmalydyr.

Mejlis aşakdaky meseleler boýunça kanun çykaryjylyk hukugyny hiç kime berip bilmez:

- 1) Konstitusiýany üýtgetmek;
- 2) jenaýat we dolandyryş kanunçylygy;
- 3) kazyýet önümçiligi.

Ondan başga-da Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 65-nji maddasynda „Kanun çykaryjylyk başlangyjyna bolan hukuk Türkmenistanyň Prezidentine, Mejlisiň deputatlaryna, Ministrler Kabinetine, Ýokary kazyýete degişlidir“ diýlip kesgitlenilýär.

§3. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti ýerine ýetiriji we serenjam beriji edaradyr. Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary

Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 4-nji baby Türkmenistanyň Ministrler Kabinetine bagyşlanýar. Ol özünde baş maddany jemleýär

(TK-nyň 72–76-njy maddalary). Esasy Kanunyň 72-nji maddasyna laýyklykda „Ministrler Kabineti ýerine ýetiriji we serenjam beriji edaradyr. Türkmenistanyň Prezidenti Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň Başlygydyr“ diýlip bellenilýär. Şu düzgünlere esaslanyp, 1992-nji ýylyň iýun aýynyň 26-syna bu edara Halk Maslahatynyň birinji mejlisinde döredildi. Ministrler Kabineti işini Türkmenistanyň Konstitusiyasyna we 1995-nji ýylyň 24-nji noýabrynda kabul edilen „Türkmenistanyň Ministrler Kabineti hakyndaky“ Kanuna esaslanyp alyp barýar. Ministrler Kabinetiniň mejlisleri Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan ýa-da onuň tabşyrmagy boýunça Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlarynyň biri tarapyndan geçirilýär. Ministrler Kabineti Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan ol öz wezipesine giren gününden beýläk bir aýyň dowamynda düzülýär, indiki Prezident saýlananda bolsa onuň öňünde öz ygtyýarlaryny üstünden aýyrýar. Ministrler Kabinetiniň Başlygynyň orunbasarlary hem-de ministrler Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipesine bellenilýär hem-de wezipesinden boşadylýar. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti Türkmenistanyň Mejlisi, ýerli häkimiýet edaralary hem-de jemgyýetçilik birleşmeleri bilen berk arabaglanyşyk saklaýar. Mysal üçin: Türkmenistanyň Ministrler Kabineti Türkmenistanyň kanunlarynyň, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Mejlisiniň namalarynyň ýerine ýetirilmegini guraýar. Ministrler Kabineti öz iş maksatnamasyny Türkmenistanyň Mejlisine garamak üçin berýär. Şeýle-de her ýyl döwlet býujetini we onuň ýerine ýetirilişi baradaky hasabatnyň taslamasyny işläp düzýär hem-de ony tassyk etmek üçin Türkmenistanyň Mejlisine berýär we başgalar.

Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň düzümi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan kesgitlenilýär. Esasy Kanunyň 73-nji maddasyna görä „Ministrler Kabinetiniň düzümine onuň Başlygynyň orunbasarlary, ministrler girýärler“. Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan Ministrler Kabinetiniň düzümine ýerine ýetiriji häkimiýetiň merkezi edaralarynyň ýolbaşçylary bolup durýan beýleki adamlar hem goşulyp bilner. Ministrler Kabinetiniň düzümine girýän wezipeli adamlar hem Ministrler Kabinetiniň agzalary hasaplanylýar.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 75-nji maddasy Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklaryny kesgitleýär. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti kanunlaryň berjaý edilmegini, Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk namalarynyň ýerine ýetirilmegini guraýar. Raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny üpjün etmek hem goramak, eýeçiligi we jemgyýetçilik tertibi, milli howpsuzlygy goramak baradaky çäreleri durmuşa geçirýär. Döwletiň içeri we daşary syýasy işiniň esasy ugurlary baradaky teklipleri, ýurdy ykdysady we durmuş taýdan ösdürmegiň maksatnamalaryny işläp taýýarlaýar hem-de olary Mejlisiň garamagyna hödürleýär. Pul we karz ulgamyny pugtalandyrmak boýunça çäreleri görýär. Ykdysady we durmuş taýdan ösüşiň döwlet tarapyndan dolandyrylmagyny amala aşyrýar. Döwlet kärhanalaryny, edaralaryny we guramalaryny dolandyrmagy guraýar. Tebigy baýlyklaryň netijeli peýdalanylmagyny hem goralmagyny üpjün edýär. Daşary ykdysady işi amala aşyrýar, daşary ýurt döwletleri bilen medeni aragatnaşyklaryň ösdürilmegini üpjün edýär. Hökümet edaralarynyň, döwlet kärhanalarynyň we guramalarynyň işine ýolbaşçylyk edýär, onuň ministrlikleriň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň hukuk namalaryny ýatymaga haky bardyr. Zerur bolan ýagdaýynda öz ýanynda komitetleri, baş dolandyryş edaralaryny we beýleki pudaklaýyn dolandyryş edaralaryny döredýär. Başga-da kanunlarda özüne degişli edilen beýleki borçlary ýerine ýetirýär. Ministrler Kabineti öz ygtyýarlyklarynyň çäginde ýerine ýetirilmegi hökmany bolan kararlary kabul edýär hem-de buýruklary çykarýar.

§4. Türkmenistanda ýerli häkimiýet edaralary we ýerli öz-özüňi dolandyrys

2010-njy ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny alanyňa 19 ýyl boldy. Ösüşiň 19 ýylynyň dowamynda Türkmenistan **dünýäniň iň çalt ösýän ýurtlarynyň birine öwrüldi. Dünýä bazarlarynda bäsleşige ukyply önümler öndürilýän ykdysadyýetimiziň ygtybarly binýady tutuldy, ýurdumyzyň şäherleridir obalary özgerdilýär, milletiň ruhy galkynyşy üçin ähli şertler döredilýär.**

Häzirki wagtda döwlet we halk häkimiýetiniň guramalary özgerdip guralýar, daşary syýasat babatda çemeleşmeler çuňlaşýar. Bilim we saglygy goraýyş, ilaty durmuş taýdan goldamak ulgamlary kämilleşdirilýär. Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny alan ilkinji günlerinden bäri halkymyzyň ýaşaýyş derejesiniň ýokary görterilýändigini islendik welaýatyň, etrabyň, şäheriň, obanyň, şäherçäniň mysalynda görmek bolýar. Hormatly Prezidentimiziň uzakdaky oba ýerlerini hem ösdürmek baradaky başlangyçlary döwlet syýasatynyň sosial taýdan gönükdirilendiginiň aýdyň subutnamasydyr. Ahal welaýatynyň Ruhabat etrabyňyň, Hazar deňziniň ýakasynda ýerleşen Esenguly etrabyňyň, Daşoguz welaýatynda Ruhubelent etrabyňyň, şeýle hem Lebap welaýatynyň tarp ýerlerinde döredilen täze Döwletli etrabyňyň, Mary welaýatynyň Altyn sähra etrabyňyň çäklerinde alnyp barylýan gurluşyklar–bularyň ählisi sosial-ykdysady özgertmeleri amala aşyrmagyň ýolundaky anyk ädimlerdir.

„Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriniň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin“ Milli maksatnamasynyň işlenilip taýýarlanylmagy we durmuşa geçirilmegi obalarymyzyň we şäherlerimiziniň ilatynyň durmuş şertleriniň dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine ýetirilmegine gönükdirilendir. Hormatly Prezidentimiziň öz çykyşlarynda belleýşi ýaly: „Bu şäherçeleriň gurulmagynyň özi Türkmenistany ösdürmegiň birbada iki konsepsiýasyna esaslanýar, ýagny olaryň birinjisi, ýerlerde ýaşaýan ilatyň sosial-durmuş şertlerini düýpgöter gowulandyrmakdan, ikinjisi bolsa, ýurdumyzda azyk bolçulygyny döretmekden ybaratdyr“. Hormatly Prezidentimiziň gatnaşmagynda Balkan welaýatynyň Esenguly şäherçesinde, Daşoguz welaýatynyň Ruhubelent şäherçesinde durmuş-ykdysady desgalaryň açylyş dabaralary milli maksatnamanyň durmuşa geçirilmeginiň aýdyň mysalydyr.

Türkmenistan döwletimizde ýerli häkimiýet edaralarynyň hukuk esaslary düýpgöter täzeçe işlenilip düzüldi. Öz döwletimiziň gurluşyna milli, taryhy aýratynlyklaryna laýyklykda guraldy. Türkmenistanda ýerli häkimiýet edaralarynyň işlerini has-da kämilleşdirmek döwlet syýasatynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri hasaplanýar.

Ýerli edaralaryň öz işlerini jogapkärçilikli, kanuna laýyk alyp bar-maklary Türkmenistan döwletimiziň ösmeginde aýratyn täsiri bardyr.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň III bölüminiň 5-nji baby ýerli häkimiýet edaralaryna bagyşlanýar. Onuň 80-nji maddasynda „Ýerlerde ýerine ýetiriji häkimiýeti: welaýatlarda – welaýat häkimle-ri, şäherlerde – şäher hakimleri, etraplarda – etrap häkimleri amala aşyrýarlar“ diýip kesgitlenen. Bu bölekler Türkmenistanyň dolan-dyryş çägi boýunça döredilýär. Häzir Türkmenistanda baş welaýat, ýagny Ahal, Mary, Daşoguz, Lebap we Balkan welaýatlary bar. We-laýatlar öz gezeginde etraplara bölünýär. Ýerli dolandyryşy kämilleş-dirmek maksady bilen, uly şäherler hem birnäçe etraplara bölünýär.

Ýerli häkimiýet edaralary özüniň hukuk esaslaryny Türkmenis-tanyň Konstitusiasy hem-de 2010-njy ýylyň 18-nji maýynda kabul edilen „Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky“ Kanun, Preziden-tiň kabul edýän hukuk namalary, 2009-njy ýylyň 18-nji aprelinde „Türkmenistanyň dolandyryş-çäk gurluşynyň meselelerini çözme-giň hem-de döwlet kärhanalaryna, guramalaryna, edaralaryna we beýleki obýektlere at dakmagyň, adyny üýtgetmegiň tertibi hakynda” Türkmenistanyň Kanuny we beýleki namalar boýunça alyp barýar-lar. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 77-nji maddasynda „Türk-menistanda ýerli häkimiýet öz ygtyýarlyklarynyň çäginde hereket edýän wekilçilikli we ýerine ýetiriji edaralardan ybaratdyr“ diýlip kesgitlenilýär. Bu ýerde ýerine ýetiriji edara diýlende welaýat, etrap, şäher häkimlikleri göz önünde tutulýar. Ýerlerde wekilçilikli edara-lar bolanda Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 78-nji maddasyndan gelip çykýar, ýagny Türkmenistanyň kanunçylygynda kesgitlenen tertipde welaýatda, welaýat hukukly şäherde, etrapda, etrap hukukly şäherde agzalary degişli dolandyryş-çäk birlikleriniň raýatlary tara-pyndan dört ýyl möhlete saýlanýan wekilçilikli edaralar – halk mas-lahatlary döredilýär. Halk maslahatlary öz ygtyýarlyklaryna laýyk-lykda çäkleriň ykdysady, sosial we medeni taýdan ösüşiniň mesele-lerini çözmäge gatnaşýarlar. Türkmenistanda welaýat halk maslahaty, etrap, şäher halk maslahaty, olaryň agzalarynyň saýlawlary hakynda Türkmenistanyň kanunlary hereket edýär. Häkimler Türkmenistanyň Prezidentiniň ýerlerdäki wekillerdir, olar Türkmenistanyň Preziden-

ti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar hem-de oňa hasabat berýärler (TK-nyň 81-nji maddasy). Häkimler ýerlerde Konstitusiýanyň, kanunlaryň, Prezidentiň we Ministrler Kabinetiniň hukuk namalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýärler. Häkimler öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde kararlary kabul edip bilýärler. **Günde-lik meseleleri çözmek üçin häkim buýruklar çykarýar.** Häkimleriň kadalaşdyryjy häsiýetli, şeýle hem raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna degişli namalary Türkmenistanyň Ministrler Kabineti bilen ylalaşylyp kabul edilýär.

Häkimiň namalary Türkmenistanyň Konstitusiýasy, kanunlar, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Ministrler Kabinetiniň namalary tarapyndan kesgitlenen raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny çäklendirip bilmez, **şeýle hem raýatlar üçin Türkmenistanyň kanun-**çylygynda göz önünde tutulmadyk borçlary belläp bilmez.

Häkimiň namalary olara gol çekilen pursadyndan ýa-da namada görkezilen möhletinden güýje girýär. Muňa kadalaşdyryjy häsiýetli, şeýle hem raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna degişli namalar girmeyär.

Häkimleriň Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we kanunlaryna, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň namalaryna we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna ters gelýän namalary Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda togtadylýar ýa-da ýatyrylýar.

„Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet hakyndaky“ Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda häkimiň öz wezipesini eýeleýän wagtynda başga işlerde işlemek bilen baglanyşykly çäklendirmeler göz önünde tutulýar, ýagny Kanunyň 21-nji maddasynda „Türkmenistanyň Konstitusiýasyna we kanunlaryna laýyklykda, häkim şol bir wagtda Türkmenistanyň Mejlisiniň deputaty, welaýat, etrap, şäher halk maslahatlarynyň, Geňeşiň agzasy bolup bilmez.

Häkim döredijilik, mugallymçylyk we ylmy-barlag işlerinden özge hak tölenilýän haýsydyr bir başga wezipäni eýeläp bilmez“ diýlip kesgitlenilýär.

Ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet döwlet dolandyryşynyň merkezi edaralary, ýerli häkimiýetiň wekilçilikli we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, jemgyýetçilik birleşikleri we hojalygy dolandyryan

subýektler bilen özara gatnaşyklary ylalaşykly işlemek esasynda Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ýola goýýar.

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň IV bölümi „Ýerli öz-özüňi dolandyryş“ diýlip atlandyrylýar. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 84-nji maddasyna görä ýerli öz-özüňi dolandyryş ulgamyny Geňeşler we ýerli jemgyýetçilik öz-özüňi dolandyryş edaralary emele getirýärler. Geňeş ýerli öz-özüňi dolandyryş wezipesini amala aşyrýar we ol etrapdaky şäheriň, şäherçeleriň, geňeşlikleriň çäginde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasydyr. Bir ýa-da birnäçe obanyň çägi geňeşligi emele getirýär, şol ýerde hem Geňeş döredilýär. Geňeşligiň çäginde hojalyk işiniň subýekti hökmünde bir ýa-da birnäçe daýhan birleşigi, paýdarlar jemgyýeti, hojalygara kärhanasy bolup biler. Geňeş öz işini maslahat arkaly alyp barýar. Geňeş agzalary gös-göni raýatlar tarapyndan üç ýyl möhlete saýlanylýarlar. Arçyn Geňeşiň agzalarynyň arasyndan açyk ses bermek arkaly sesleriň ýönekeý köplügi bilen saýlanylýar. Arçyn Geňeşiň işine ýolbaşçylyk edýär hem-de Geňeşe hasabat berijidir.

Türkmenistanyň Konstitusiasyna laýyklykda etrapdaky şäherleriň, şäherçeleriň we geňeşlikleriň çäginde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasy bolan Geňeşiň agzalarynyň saýlawlary Türkmenistanyň raýatlary tarapyndan gizlin ses bermek arkaly ählumy, deň we göni saýlaw hukugy esasynda geçirilýär.

Ähli saýlawçylar saýlawlara deň esaslarda gatnaşýarlar, her saýlawçynyň bir sesi bardyr.

Geňeş agzalarynyň saýlawlaryny geçirmek üçin şu aşakdaky saýlaw toparlary döredilýär: şäherleriň, şäherçeleriň we geňeşlikleriň saýlaw toparlary (ýerli saýlaw toparlary); üleş saýlaw toparlary.

Bu görkezilen toparlaryň ygtyýarlyklary, saýlanan geňeş agzalarynyň ygtyýarlyklary ykrar edilenden soň tamam bolýar.

Türkmenistanda saýlawlar we sala salşyklary geçirmek baradaky Merkezi topar bu kanunyň ýerine ýetirilmegine gözegçilik edýär.

Arçyn öz ygtyýarlarynyň çäginde buýruklary çykaryp bilýär. Ilkinji gezek Geňeş agzalarynyň saýlawlary 1993-nji ýylyň iýun aýynyň 27-sinde geçirildi. Geňeşiň ygtyýarlyklary işiniň tertibi, onuň beýleki döwlet, häkimiýet we dolandyryş edaralary bilen gatnaşygy 2010-njy ýylyň 5-nji oktyabrynda „Halk maslahatlarynyň we Geňeş

agzalarynyň saýlawlary hakyndaky“, 2005-nji ýylyň 25-nji oktýabrynda rejelenen görnüşde kabul edilen „Geňeş hakynda“, 2007-nji ýylyň 30-njy martynda „Arçynlar hakynda“ Türkmenistanyň kanunlary we beýleki kanunçylyk namalary bilen düzgünleşdirilýär.

Beýik Galkynyş we özgertmeler zamanynda obalaryň we şäherleriň ilatynyň ýaşaýyş-durmuş şertlerini gowulandyrmagyň esasy ýörelgeleri “Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşaýyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin“ Milli maksatnamasynda berkidilýär. Şu maksatnamany durmuşa geçirmekde halk häkimiýetiniň wekilçilikli edarasy bolan Geňeşleriň we Geňeş agzalarynyň aýratyn orny bardyr. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň işini gaýtadan guramaga aýratyn ünsi çekýär. Hut şu jähetden 2009-njy ýylyň 26-njy iýulynda geçirilen Geňeş agzalarynyň saýlawlarynyň ýurdumyzyň syýasy durmuşynda ähmiýeti uludyr. Geňeş öz işinde kanunylyk, bileleşiklik we aýanlyk ýörelgelerini goldanýar we dolandyryş taýdan biri-birine basgançakly tabynlyk gatnaşyklar bilen baglanyşykly däl. Geňeş hem-de onuň döredýän edaralary özleriniň alyp barýan işleri we kabul eden kararlary barada ilaty yzygiderli habarly edip durýarlar.

Geňeşiň ygtyýarlylygy. Geňeşiň ygtyýarlaryna şu aşakdakylar girýär:

- öz çäginde ykdysady, durmuş we medeni taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryny kesgitlemek;
- ýerli býujeti hem-de onuň ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabatly tassyklamak;
- ýerli salgytlary hem ýygymlary, olary almagyň tertibini bellemek;
- öz býujetine tölenilýän tölegler boýunça ýeňillikler bermek;
- tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak we töwerekdäki guryşawy goramak baradaky çäreleri kesgitlemek;
- Geňeş agzalarynyň ygtyýarlyklaryny ykrar etmek hem-de kanunçylykda göz önüne tutulan halatlarda olaryň ygtyýarlyklaryny möhletinden öň ýatyrmak;

- arçyny, arçynyň orunbasarlaryny saýlamak, olary wezipelerinden boşatmak;
- Geňeşiň toparlaryny döretmek we ýatyrnak;
- arçynlygy saklamak üçin edilýän harajatlary tassyklamak;
- arçynyň, Geňeşiň döredýän toparlarynyň işi hakyndaky hasabatlara, şeýle hem Geňeş agzalarynyň öz borçlaryny ýerine ýetirişi hakyndaky habarlara seretmek;
- arçynyň çykaran buýruklaryny ýatyrnak;
- ýerli sala salşygy geçirmek hakynda karar kabul etmek;
- ilatly mekanlaryň we dolandyryş çäkleriniň (birlikleriň) araçäklerini, hukuk ýagdaýyny hem-de adyny üýtgetmek hakyn-da haýyşlary gozgamak, şunda emläk we hukuk häsiýetli ýüze çykýan meseleleri çözmek;
- Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda öz çäginde ýer we suw gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek;
- Türkmenistanyň kanunçylyk namalary arkaly Geňeşleriň ygtyýaryna degişli edilen beýleki meseleler.

§5. Saýlaw ulgamy, sala salşyk

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň V bölümi „Saýlaw ulgamy, sala salşyk“ diýlip atlandyrylýar (TK-nyň 89–98-nji maddalary). Saýlawlar döwlet häkimiýetini demokratik ýol bilen dolandyrmaklygyň möhüm bölegidir. Saýlawlar diýen düşüňjaniň mazmuny diýlende belli bir möhletiň dowamynda döwleti ýa-da dolandyryş-çäk birliklerini dolandyrmak üçin wezipeli adamlary saýlamaklyga düşünilýär. Saýlaw hukugy 2 sany görnüşe bölünýär:

1. Aktiw (işjeň);
2. Passiw (gowşak).

Aktiw saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlamaga bolan hukugy bilen düşündirilýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň 18 ýaşa ýeten raýatlarynyň saýlamaga hukugy bardyr, her saýlawçynyň bir sesi bar. Passiw saýlaw hukugy bolanda raýatlaryň saýlanylmaga bolan hukugyna düşünilýär. Mysal üçin: Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 90-njy maddasyna laýyklykda „Türkmenistanyň raýaty bolan, saýlawlar

gününe çenli 25 ýaşan we soňky 10 ýyl Türkmenistanda hemişelik ýaşayan, il içinde abraýly adam Türkmenistanyň Mejlisiniň deputatlygyna saýlanyp bilner“. Türkmenistanyň Prezidenti wezipesine saýlanmak üçin bolsa pesinden 40 ýaş göz önünde tutulýar. Türkmenistanda saýlawlar ählumumy, deň, göni hem-de gizlin saýlaw hukugy esasynda geçirilýär.

Türkmenistanyň Esasy Kanunynyň 94-nji maddasyna laýyklykda „Döwlet we jemgyýetçilik durmuşyna degişli möhüm meseleleri çözmek üçin ähliahalk sala salşyklary we ýerli sala salşyklary geçirilip bilner“ diýlip kesgitlenilýär. Sala salşyk bolanda umumy döwlet ähmiýetli ýa-da ýerli ähmiýetli döwlet ýa-da öz-özünü dolandyryş häsiýete eýe bolan kararlary kabul edilmekde saýlawçylaryň gös-göni ses bermek arkaly döwlet häkimiýetini amala aşyrmaga gatnaşmaklaryna düşünilýär. Sala salşyklara Türkmenistanyň saýlaw hukugyna eýe bolan raýatlary gatnaşýar.

Soraglar

1. Konstitusiýa laýyklykda Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk derejesi nähili?
2. Türkmenistanda Prezident saýlawlary haçan geçirildi?
3. Türkmenistanyň Prezidentiniň nähili ygtyýarlyklary bar?
4. Türkmenistanda Mejlis nähili edara hasaplanýar?
5. Mejlisiň nähili ygtyýarlyklary bar?
6. Kim Mejlisiň deputaty bolup bilýär?
7. Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň düzümine kimler girýär?
8. Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary nämeden ybarat?
9. Türkmenistanda ýerine ýetiriji ýerli häkimiýet we ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary haýsylar?
10. Saýlaw hukugynyň nähili görnüşleri bar?
11. Sala salşyk haçan geçirilýär?

§6. Türkmenistanda kazyýet häkimiýeti we prokuratura

1. Türkmenistanda kazyýet häkimiýetiniň gurluşynyň esaslary.
2. Türkmenistanda prokuratura edaralary.

Ýurdumyzyň Esasy Kanuny kazyýet häkimiýetiniň garaşsyzlygyny üpjün etdi, hukuk tertibini pugtalandyrmakda onuň ornuny kesgitledi. Esasy Kanunymyzyň VI bölümi „Kazyýet häkimiýeti“ diýlip atlandyrylýar. Indi biziň döwletimizde milli kazyýet gurluşyny mundan beýläk-de ösdürmegiň ileri tutulýan esasy ugurlary kesgitlenildi. 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda „Kazyýet hakynda“ Türkmenistanyň kanuny kabul edildi. Türkmenistanyň Konstitusiyasyna laýyklykda Türkmenistanda adyl kazyýetlik diňe kazyýet tarapyndan amala aşyrylýar. Türkmenistanda kazyýet adyl kazyýetligi amala aşyrmaga çalşyp, döwletimizde bellenen konstitusion gurluşy, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, dolandyryş edaralarynyň, kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň kanuny bähbitlerini hem-de hukuklaryny goraýar. Kazyýetiň alyp barýan бүтин işi kanunçylygy we hukuk tertibini üpjün etmäge, hukuk tertibiniň bozulmagyna ýol açan sebäpleri we şertleri ýok etmäge gönükdirilendir. „Kazyýet hakynda“ Türkmenistanyň Kanunynyň 14-nji maddasyna laýyklykda Türkmenistanda Türkmenistanyň Ýokary kazyýeti, Türkmenistanyň Arbitraž kazyýeti, welaýat kazyýetleri we welaýat hukukly şäher kazyýetleri, şeýle hem etrap kazyýetleri we etrap hukukly şäher kazyýetleri hereket edýärler. Kazylar garaşsyzdyrlar, olar diňe kanuna tabyndyrlar we özüleriniň içki ynam-ygtykadyna gollanýarlar. Kazylaryň işine hiç kimniň gatyşmagyna ýol berilmeýär, oňa gatyşylanlygy üçin kanun esasynda jogapkärçilik çekdirilýär. Türkmenistanda kazylaryň hemmesi Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan baş ýyl möhlete bellenilýär. Kazyýet işini ýöretmek döwlet dilinde alnyp barylýar. Eger-de gatnaşýan taraplaryň biri türkmen dilini bilmeýän bolsa, olar terjimeçi bilen üpjün edilýär. Ähli kazyýetlerde işler açyk seredilýär. Işiň ýapyk mejlisde seredilmegine diňe kanunda göz önüne tutulan halatlarynda ýol berilýär. Taraplar Türkmenistanyň ähli kazyýetleriniň çykaran hökümleri, çözümleri we beýleki kararlary barada şikaýat edip bilýär.

ler. Kazyýet häkimiýetiniň ähli işi demokratik, hukuk, dünýewi we Bitarap döwleti her taraplaýyn berkitmäge, adalatlylygy ornaşdyrmaga, raýatary kanunlary anyk we gyşarnyksyz ýerine ýetirmek ruhunda terbiýelemäge, raýatlaryň abraýyna we mertebesine, hukuklaryna hormat goýmaga gönükdirilendir.

Türkmenistanda kanunlaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik edýän ýörite prokuratura edarasy hereket edýär. Bu barada Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň VII bölümünde aýdylyp geçilýär. Prokuratura özüniň işini Esasy Kanunyň we 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen „Türkmenistanyň Prokuraturasy hakyndaky“ Kanunyň esasynda alyp barýar (Bu kanun 2010-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje girdi). Kanunlaryň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmegiň maksady kanunyň hemme zatdan ýokary tutulmagyny üpjün etmekden we kanunçylygy pugtalandyrmakdan ybaratdyr. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň çäginde kanunlaryň, Prezidentiň, Ministrler Kabinetiniň namalarynyň döwlet dolandyryş hem-de gözegçilik, harby dolandyryş, ýerine ýetiriji ýerli we ýerli öz-özüni dolandyryş edaralary tarapyndan, eýeçiligiň ähli görnüşlerine degişli kärhanalar, edaralar, guramalar, birleşikler tarapyndan, telekeçilik işi bilen meşgullanýan adamlar, jemgyýetçilik birleşikleri, wezipeli adamlar hem-de raýatlar tarapyndan takyk we birmeňzeş berjaý edilişine gözegçilik etmek işi Türkmenistanyň Baş prokurorynyň we oňa tabyn prokurorlaryň üstüne ýüklenilýär. Şeýle-de prokuror kazyýetlerde işleriň garalmagyna gatnaşýar, kanunlarda göz önüne tutulan halatlarda jenaýaty derňeýär, jenaýat edenleri jenaýat jogapkärçiligine çekýär. Kanuna laýyklykda prokuratura earalarynyň düzümi Baş prokuraturadan, welaýatlaryň, welaýat hukukly şäherleriň prokuraturalaryndan, Baş harby prokuraturadan, etraplaryň, etrap hukukly şäherleriň prokuraturalaryndan, harby prokuraturalardan, ýöriteleşdirilen prokuraturalardan ybaratdyr. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna laýyklykda Türkmenistanyň Baş prokurory Türkmenistanyň Mejlisiniň razyllygy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar. Türkmenistanyň Baş prokurorynyň orunbasarlary, welaýatlaryň we welaýat hukukly şäherleriň prokuraturalaryna, Baş harby prokuraturasyna ýolbaşçylyk

edýän prokurorlar, olaryň orunbasarlary, şeýle hem etraplaryň, etrap hukukly şäherleriň prokuraturalaryna, harby we ýöriteleşdirilen prokuraturalara ýolbaşçylyk edýän prokurorlar Türkmenistanyň Baş prokurorynyň tekliplnamasy bilen Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan wezipä bellenilýär we wezipeden boşadylýar („Türkmenistanyň Prokuraturasy hakynda“ Kanunyň 16-njy maddasy). Türkmenistanyň Baş prokurory öz işinde Türkmenistanyň Prezidentine hasabat berýär. Baş prokuror Mejlisiň, Ministrler Kabinetiniň mejlislerine gatnaşmaga haklydyr. Jemläp aýdanymyzda, kanunlar, döwlet edaralarynyň we wezipeli adamlaryň beýleki hukuk namalary Konstitusiýa esasynda we şoňa laýyklykda çykarylýar. Konstitusiýada we kanunlarda görkezilýän düzgünler biri-birine gabat gelmese, Konstitusiýanyň düzgünleri ýöreýär (TK-nyň 115-nji maddasy).

Soraglar

1. Türkmenistanda Kazyýet ulgamy nähili?
2. Türkmenistanda kazylar kim tarapyndan bellenilýär?
3. Türkmenistanda prokuratura edaralarynyň wezipeleri nämeden ybarat?

§1. Dolandyryş hukugy özbaşdak hukuk pudagydyr

Garaşsyz Türkmenistanyň Esasy Kanuny bolan Konstitusıyasynda „Türkmenistan demokratik, dünýewi, hukuk we bitarap döwlet“ diýip nygtalýar. Şoňa görä-de ähli döwlet edaralarynyň ulgamlary bilen bir hatarda dolandyryş ulgamlary hem döwleti dolandyrmakda uly orna eýedirler.

2007-nji ýylda Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurduň Prezidentligine ählihalk tarapyndan saýlanylmagy ýylyň esasy syýasy wakasy boldy. Bu waka Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň öz ösüşiniň täze başgançagyna – milletiň täze Galkynyş eýýamyna gadam urmagy bilen şöhratlandy.

Gurbanguly Berdimuhamedow Prezidentlik wezipesine girişen gününden başlap, jemgyýetçilik durmuşynyň ähli ugurlaryny düýpli özgertmäge başlady. Onuň başda durmagy bilen ýurtda demokratiýany ýaýbaňlandyrmaga, ykdysadyýeti ösdürmäge, ilatyň ýaşayyş derejesini has-da ýokarlandyrmaga gönükdirilen ägirt uly özgertmeler geçirilýär.

Ýurtda başlanan täze döwrüň mazmunyna halkymyz doly göz ýetirýär we ony tüýs ýürekden ykrar edýär. Muňa ýurtda geçirilýän durmuş-ykdysady özgertmeler şaýatlyk edýär. Şeýle özgertmeleriň netijeleri ähli ugurlarda – hemme ýerde aýdyň görünýär. Olar, ilkinji nobatda, bilim, ylym, saglygy goraýyş, durmuş üpjünçiligi pudaklaryndaky özgertmelerdir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň öz çykyşlarynda nazaryýeti, syýasaty we tejribäni, öňde durýan wezipeleri hem-de olary çözmegiň ýollaryny bir ýere jemlemegi, syýasy, ykdysady, durmuşy hem-de ruhy meselelere aýrylmaz baglanyşyklylykda garamak bilen, ýurduň mundan beýläkki ösüşinde ileri tutulýan ugurlary kesgitlemegi bellenilmäge mynasypdyr. Ol täze ruhy tapgyrda öz syýasy ýörelgeleriniň esasy ugurlaryny ymykly belledi. Ol ugurlar bolsa şu aşakdakylardyr:

- türkmen halkynyň demokratik gymmatlyklaryny nazarda tutmak arkaly döwletiň hukuk binýatlaryny pugtalandyrmak;
- ýurduň ykdysady kuwwatyny has-da artdyrmak;
- ilatyň mynasyp ýaşaýyş şertlerini üpjün etmek;
- jemgyýetiň ruhy ýagdaýyny kämilleşdirmek, bilimiň, ylmyň we medeniýetiň pajarlap ösmegini gazanmak;
- ýurdy halkara bileleşikleri ulgamyna ymykly goşmak¹.

Türkmenistanyň döwlet syýasatynyň esasy ugurlar baradaky şu wezipelerini netijeli çözmek, özgertmeleri we jemgyýeti hil taýdan täzelemek meselelerini üstünlikli durmuşa geçirmek üçin ýurduň garaşsyz ösüş ýyllarynda toplan tejribesini we mümkinçiliklerini başaraňlyk, döredijilik bilen peýdalanmagyň, şeýle hem dünýä ylmyň we tilsimatynyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmagyň möhüm ähmiýeti bardyr.

Öňde goýlan wezipeleri ýerine ýetirmekde döwlet dolandyryş edaralarynyň agzybir, utgaşykly we örän guramaçylykly işlemegi üçin dürli derejeli ýolbaşçylaryň üstüne aýratyn jogapkärçilik düşýär².

Döwletde dolandyryş meselesini öwrenmekde dolandyryş hukugynyň ähmiýeti örän uludyr. Sebäbi dolandyryş hukugy döwlet dolandyryş meselesinde umumy meseleleri öwretmek bilen bir hatarda bütinleýin halk hojalygyny (ykdysadyýeti), sosial-medeni, dolandyryş-syýasy meseleleri dolandyrmakda ýüze çykýan gatnaşyklary hukuk taýdan kadalaşdyrmaga we ol işleri guramaga niýetlenen hukuk pudagydyr.

¹ *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. Aşgabat, 2008 ý., s.8.

² Şol ýerde.

Beýleki hukuk pudaklary bilen bir hatarda dolandyryş-hukuk pudagy hem belli topar jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Olar haýsy gatnaşyklar diýlende, onda biz olara dolandyryş gatnaşyklary diýip bilýäris. Sebäbi latyn sözünden terjime edilende, köp milletleriň dilinde „administrasiýa“ sözi „dolandyryş, guramaçylyk“ diýlip aýdylýar. Şu nukdaýnazardan ugur alyp „Dolandyryş hukugy“ diýen dersi „administratiw hukugy“ diýip aýtmaga bize doly esas bar. Ýöne bu meselä doly geçmänkäk, „Dolandyryş näme we onuň esasy häsiýetleri nämeden ybarat?“ diýen soraga jogap bermek zerur bolup durýar.

Adamzat durmuşynda, haýsy döwlet we jemgyýetçilik gurluşyna garamazdan, dolandyryş meselesi iň wajyp meseleleriň biri bolup durýandygy mälimdir. Sebäbi islendik ýurtda, döwletde dolandyryş meselesi doly we dogry ýola goýulmasa, onda hiç bir kada - kanunyň, beýleki ýagdaýlaryň doly amala aşmaga mümkinçiligi ýokdur, şoňa görä-de dürli ylymlarda dolandyryş diýen meselä, köplenç halatlarda, özlerine mahsus bolan häsiýetlerde garaýarlar. Ýöne muňa garamazdan, „dolandyryş“ diýen düşüňjäniň özüne bolan mahsus elementleriniň (kategoriýalarynyň) bardygı ähli ylymlarda bellenişli geçilýär. Olar haýsylar diýeniňde, dolandyryşyň ulgamy (sistemasy), dolandyryşyň obýekti, dolandyryşyň subýekti, dolandyryşyň etmeli işi (funksiýasy) diýlip nygtalýar.

Dolandyryşyň ulgamy (sistemasy) diýen kategoriýasy näme diýlende, onda oňa grek sözünden terjime edilişine görä, „sistema“ birnäçe böleklerden emele gelýän bitewi bir zada aýdylýar. Sebäbi islendik ulgam (sistema) kesgitli meseläni çözmek üçin niýetlenip, bölekleriň arasyndaky gatnaşyklary bir maksada gönükdirmäge we olaryň arasyndaky ylalaşygy gazanmaga gönükdirilendir.

Şunuň bilen birlikde islendik ulgam (sistema) düzgünleşdirmäni, kadaly işlenmegine we ösmegine şert döredilmegini talap edýär. Şeýlelikde, ulgama maksatly gönükdirilen täsire „dolandyryş“ diýilýär.

Dolandyryş prosesi (iş) nähili durmuşa geçirilýär diýlende, onda oňa dolandyryşyň iki sany biri-birinden aýrylmaz bagly bolan kategoriýalaryň gatnaşmagynda amala aşyrylýandygy mälimdir. Olaryň birine „dolandyrylan“, beýlekisine bolsa „dolandyrylýan“ diýlip aýdylýar.

Şunlukda, dolandyryňan tarap dolandyryşyň subýekti, dolandyrylýana dolandyryşyň obýekti diýlip aýdylýar. Sosial dolandyryşyň obýekti diýip adamlaryň hereketine we özüni alyp barşyna aýdylýar. Edil şol dolandyryş prosesinde adamlaryň bilelikdäki hereketleri we olaryň öz arasyndaky gatnaşyklary üpjün edilýär.

Sosial dolandyryşyň subýekti barada aýdylanda, onda bu ýerde biz adamlar bilen iş salyşýarys, ýagny „adamlar adamlary dolandyryar“ diýen netijä gelýäris. Bu ýerde dolandyryşyň takyk subýekti hökmünde adamlar köpçüligi, döwlet ýa-da jemgyýetçilik birleşmeleri, ýa-da aýry-aýry dolandyryňan adamlar hökmünde düşünilýär. Şeýlelikde, „Dolandyryş - dolandyryşyň obýektiniň we subýektiniň arasyndaky aragatnaşygy aňladýar“ diýip aýdylýar.

Dolandyryşy hakyky durmuşa geçirmegiň esasy bir şerti hem onuň häkimiýetidir. Bu bolsa öz gezeginde dolandyryşyň subýekti özüniň üstüne ýüklenen işi doly amala aşyrmaga mümkinçilik berýän häkimiýetden peýdalanýar diýiligidir. Şeýlelikde, häkimiýet sosial prosesi düzgünleşdirýän serişde hökmünde çykyş edýär.

Häkimiýetlilik dolandyryşyň häsiýeti bolup, dürli görnüşde ýüze çykýandyr. Eger-de gürrüň jemgyýetçilik guramalary barada barýan bolsa, onda häkimiýet jemgyýetçilik-ahlak häsiýetli bolup çykyş edýär, haçan-da dolandyryş işi (funksiýasy) döwletiň adyndan amala aşyrylýan bolsa, onda häkimiýet ýuridiki görnüşde (formada) ýüze çykýar. Şeýlelikde, dolandyryşa sosial iş hökmünde häsiýetnama bermek üçin şu aşakdakylary bellemek zerurdyr:

- Dolandyryş elmydama adamlaryň bilelikdäki işlerini amala aşyrmak üçin niýetlenendir.

- Dolandyryş hemişe adamlaryň bilelikde bileleşip, maksadalaýyk işlemeklerini, ylalaşyp hereket etmeklerini üpjün edýär.

Dolandyryş dolandyryşyň obýektiniň onuň subýektine tabynlykda amala aşyrylýandygyny aňladýar. Ýokarda ähli aýdylanlardan ugur alsak, onda sosial dolandyryşyň iki görnüşde amala aşyrylýandygyny görýäris:

1. Döwlet dolandyryşy;
2. Jemgyýetçilik dolandyryşy.

Döwlet dolandyryşy sosial dolandyryşyň aýratyn bir görnüşidir. Şoňa görä-de döwlet dolandyryşy özüne mahsus bolan häsiýetleri jemleýär, olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

- döwlet dolandyryşy döwletiň bähbidini durmuşa geçirmäge niýetlenendir;

- döwlet dolandyryş işleri (funksiýalary) ýörite subýektleriň üstleri bilen amala aşyrylýar;

- subýektler (gatnaşyjylar) ýörite döwletiň adyndan hereket edýärler;

- subýektlere döwlet häkimiýet ygtyýarlyklary berlendir.

Şeýlelikde, dolandyryşyň döwlet häsiýetliligi aýdyňdyr. Şonuň bilen baglylykda döwlet dolandyrylyşynyň obýekti бүтін jemgyýet bolup durýar, ýöne döwletiň işleri (funksiýalary) ähli döwlet edaralary (organlary) tarapyndan amala aşyrylýar (kanun çykaryjy, dolandyryş, kazyýet we prokuratura), şoňa görä-de бүтін jemgyýeti, döwleti dolandyrmak üçin ähli döwlet edaralary çykyş edýärler, beýle netije döwleti dolandyrmagyň giň manysynda alynýar. Ýöne döwlet dolandyryşynyň asyl manysy boýunça alnanda, onda döwlet edaralarynyň bir görnüşi göz öňünde tutulýar, ol hem döwlet dolandyryş edaralarydyr. Türkmenistanyň Konstitusiýasynyň 46-njy maddasynda belenilişi ýaly, iň ýokary döwlet häkimiýetini we dolandyryşy Prezident, Mejlis, Ýokary kazyýet, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti amala aşyrýarlar.

Konstitusiýanyň 54-nji maddasynda bolsa: „Türkmenistanyň Prezidenti döwletiň we ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutanydyr“ diýip nygtalýar.

Döwlet dolandyryş işlerini amala aşyrmak üçin, ýokarda belleýşimiz ýaly, ýörite döwlet dolandyryş ulgamy döredilýär, ol ulgama bolsa döwlet dolandyryş edaralary girýärler. Olaryň esasy maksady yzygiderli kanunlaryň we beýleki kadalaryň düzgünlerini hem-de döwlet tarapyndan belenen ähli wezipeleri doly hem dogry durmuşa geçirmekden ybaratdyr.

Şoňa görä-de dolandyryş edaralary özleriniň işleriniň häsiýetine görä, ýerine ýetiriji edara diýlip aýdylýar.

Döwlet dolandyrysş edaralary diňe bir ýerine ýetiriji edara hökmünde çykyş etmän, serenjam beriji edara hökmünde hem çykyş edýär.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, eger ýerine ýetirmek işleri ýokary edaralar we Prezident tarapyndan bellenýän bolsa, onda serenjam beriş işleri dolandyrysşyň öz içinde ýüze çykýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Prezidentiniň, Ministrler Kabinetiniň görkezmele-ri we beýleki namalary ähli aşakda durýan dolandyrysş edaralary we olaryň wezipeli adamlary tarapyndan ýerine ýetirmek hökmanydyr. Şol sebäpli serenjam beriş işleri diýip aýdylýar.

Döwlet dolandyrysşy asyl manysynda guramaçylyk işleridir. Sebäbi dolandyrysş sferasynda ähli pudaklaryň we düzümleriň işlerini guramak hem durmuşa geçirmek amala aşyrylýar.

Döwlet dolandyrysşy kanunlara tabynlykdaky işdir, sebäbi ähli dolandyrysş işleri we namalary Türkmenistanyň Konstitusiýasyna, Prezidentiň Permanlaryna, Mejlisiň kanunlaryna laýyk gelip, olaryň talabyny ödemelidir.

Şeýlelikde, dolandyrysş diýen mesele iki görnüşde ýüze çykýar:

1. Ýörite aýlyk tölenip işleýän dolandyrysş edaralarynyň kömegi bilen;

2. Beýleki döwlet edaralarynyň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň içinde ýüze çykýan dolandyrysş işleri.

Döwlet dolandyrysş ulgamy bilen bir hatarda jemgyýetçilik dolandyrysşy hem hereket edýär. Jemgyýetçilik dolandyrylyşy adamlaryň öz erk-islegine görä döredilip, olar hojalyk, sosial-medeni we dolandyrysş-syýasy meseleleri dolandyrmakda örän erjel gatnaşýarlar.

Şeýlelikde, jemgyýetçilik dolandyrylyşy diýen düşünje şu aşakdakylardan ybarat bolup durýarlar:

- Jemgyýetçilik birleşmeleri döwlet dolandyrysş edaralarynyň işine ýardam berýär (mysal üçin, jemgyýetçilik barlagy (kontroly);

- Jemgyýetçilik birleşmeleriň gös-göni özleriniň içki işlerini dolandyrmak meselesi.

Döwlet we jemgyýetçilik dolandyrysşy özleriniň maksady we wezipesi boýunça döwlet, jemgyýetçilik meselelerini çözmegi bilelikde amala aşyrýarlar. Olaryň aýry maksady ýokdur we ikisi-de döwletiň çäginde bilelikde bir maksada gulluk edýärler.

Jemgyýetçilik dolandyryşy barada aýdylanda, biziň ýene-de bir bellemeli zadymyz, ol hem ýokarda bellenişi ýaly, jemgyýetçilik birleşmeleri adamlaryň öz erk-islegi boýunça döredilýär we olaryň borçlary, hukuklary we etmeli işleri ýörite tertipnamalaryň we düzgünnamalaryň üsti bilen kadalaşdyrylýar. Ol tertipnamalar we düzgünnamalar hukuk nama bolman, jemgyýetçilik - ahlak häsiýetli namalardyr.

Haçan-da jemgyýetçilik birleşmeleriniň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän tertipnamalarynyň we düzgünnamalaryň kadalary bozulan ýagdaýynda, onda hukuk jogapkärçiligi ýüze çykman, jemgyýetçilik - ahlak jogapkärçiligi ýüze çykýar.

Döwlet dolandyryşy barada aýdanymyzda, öňem belläp geçişimiz ýaly, dolandyryş edaralary döwlet tarapyndan döredilýär, olar döwletiň adyndan çykyş edýärler. Olaryň hukuk ýagdaýlary ýörite hukuk häsiýetli namalar bilen kadalaşdyrylýar. Şol namalaryň kadalary bozulan halatynda hukuk jogapkärçiligi ýüze çykýar. Ýöne bellenen aýratynlyklar jemgyýetçilik dolandyryşyna hiç hili päsgelçilik döretmän, gaýtam, olaryň dolandyryş edaralary bilen has ýakyn aragatnaşykda hereket etmeklerine ýardam berýär.

§2. Dolandyryş-hukuk kadalary

Dolandyryş-hukuk kadasy hukuk kadalarynyň takyk bir görnüşidir. Dolandyryş-hukuk kadasy hukuk taýdan berkidilen düzgün hökmünde döwletiň dolandyryş çygryndaky jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrmaga niýetlenendir. Şeýle kadalaşdyrylyşyň esasy maksady kanunda berkidilen ähli hereketleriň talaba laýyk gelmekligi bolup durýar.

Dolandyryş-hukuk kadalary döwlet dolandyryşynda ulanylýar. Sebäbi dolandyryş-hukuk çygrynyň tabşyrygyny, görkezmesini dolandyryş edaralary, döwlet gullukçylary, jemgyýetçilik birleşmeleri we raýatlar tarapyndan hökmäni berjaý edilmegini talap edýär. Oňa laýyklykda dolandyryş hukugynyň kadasy haýsy hereketi edip bolýandygyny we haýsy hereketleri etmekden saklanmalydygyny görkezýär.

Dolandyryş-hukuk kadalarynda bellenen tabşyryklar, görkezmeler hökmany (imperativ) häsiýetli bolýarlar. Şonuň üçin hem dolandyryş gatnaşyklaryna gatnaşyjylar şol kadalaryň tabşyrygy esasynda hereket etmelidirler, haçan-da şol talaba garşy hereket edilende, onda döwlet önünde jogapkärçilik ýüze çykýar. Munuň özi, haçan-da dolandyryş-hukuk kadalarynyň talaby ýerine ýetirilmedik halatynda, hukuk taýdan mejbur ediş çäreleri bilen üpjün edilýändigini aňladýar.

Şonuň bilen birlikde dolandyryş-hukuk kadalarynyň hökmany (imperativ) häsiýeti üç ýagdaý bilen aňladylýar:

1) dolandyryş gatnaşyklarynyň taraplaryna gös-göni diňe şeýle hereket etmegi tabşyrýar;

2) dolandyryş gatnaşyklarynyň taraplaryna şol kadanyň çäginde bellenen bir ýoly saýlap almagy tabşyrýar;

3) dolandyryş gatnaşyklarynyň talabyna görä, kadada bellenen hereketleri etmek ýa-da etmezligi tabşyrýar.

Dolandyryş-hukuk kadalarynyň aýratynlygy döwlet dolandyryş häsiýeti bilen kesgitlenýär, olar şu aşakdakylar boýunça aňladylýar:

- hökmany suratda hukuk tabşyryklary (görkezmeleri) köplenc halatlarda döwlet dolandyryş edaralaryna ugradylýar (iberilýär);

- döwletniň adyndan çykyş edýän döwlet dolandyryş edaralaryna öz wezipelerini üstünlikli amala aşyrar ýaly hukuk häsiýetli ygtyýarlar berilýär;

- döwlet dolandyryş edaralary birtaraplaýyn soraglary çözer ýaly dolandyryş-hukuk kadalarynda berkidilen hökmany şertler bilen üpjün edilýär.

Dolandyryş-hukuk kadasy dolandyryş gatnaşyklarynyň taraplarynyň hukugyny we borjuny düzgünleşdirýär. Ýöne bir zady bellemeli, hukuk ýeke bir dolandyryşyň subýektine berilmän, beýleki taraplara hem berilýär, raýatyň hukugy dolandyryşyň subýektiniň borjuna laýyk gelýär. Mysal üçin, raýatlaryň şikaýat etmek hakyndaky hukugy dolandyryş edarasynyň (wezipeli adamsynyň) borjuna laýyk gelýär—şikaýatlary kabul etmek, hasaba almak, oňa garamak we çözmek.

Dolandyryş-hukuk kadalary hökmany tabşyryknama häsiýetlidir. Ýöne olaryň mazmuny şunuň bilen gutarmaýar. Dolandyryş-hukuk

kadalary özleriniň mazmunynda kesgitli maslahat bermek ýagdaýyny hem göz önünde tutýar. Mysal üçin, öňdebaryjy tejribäni ýaýratmak hakyndaky maslahatlar.

Dolandyryş-hukuk kadalary takyk subýektlere (gatnaşyjylara) görä, şu aşakdaky görnüşlere bölünýärler:

- döwlet dolandyryş edaralarynyň hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan;

- kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň döwlet dolandyryşyndaky hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan;

- döwlet dolandyryş diwanynyň hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan;

- döwlet dolandyryşynda jemgyýetçilik birleşmeleriniň hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan;

- döwlet dolandyryşynda raýatlaryň hukuk ýagdaýyny kadalaşdyrýan.

Bu kadalar maddy we prosessual görnüşlere bölünýärler. Olaryň arabaglanyşygy aýrylmazdyr, sebäbi maddy kada bolmasa, prosessual kada ýokdur, prosessual kada bolmasa, maddy kada hem ýokdur.

Maddy dolandyryş-hukuk kadalary döwlet dolandyryşyndaky jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň takyk taraplarynyň hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýärler. Olar belli jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyryp goýýarlar, olary durmuşa geçirmek meselesi bolsa başga hukuk kadalaryna mätäç bolýarlar. Ol hukuk kadalary bolsa dolandyryş prosessual kadalarydyr. Olaryň wezipesi haýsydyr bir maddy kadanyň kadalaşdyran meselesini durmuşa geçirilmegini düzgünleşdirýär, mysal üçin, dolandyryş maddy kadasy wezipeli adamlaryň, raýatlaryň şikaýatlaryna wagtynda seretmekligi göz önünde tutýan bolsa, dolandyryş prosessual kadalar öz gezeginde şol raýatlaryň şikaýatlarynyň durmuşa geçirilmeginiň (çözülmeginiň) tertibini kesgitleýär. Görşümüz ýaly, maddy hukuk kadalary bilen prosessual hukuk kadalary biri-biri bilen aýrylmaz bagly eken.

§3. Dolandyryş-hukuk gatnaşyklary

Dolandyryş-hukuk gatnaşyklary hem beýleki hukuk gatnaşyklary ýaly özüne hukuk gatnaşyklarynyň degişli häsiýetini jemleýändir.

Şunuň bilen birlikde dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň özlerine mahsus bolan aýratynlyklary hem bardyr. Şeýle häsiýetli aýratynlyklar iki ýagdaý bilen düşündirilýär, ýagny ilki bilen-ä onuň haýsy meselede ýüze çykyanlygyndadyr, ikinjidenem, olaryň ýuridik bazasy bolup dolandyryş-hukuk kadalarynyň durýanlygyndadyr.

Umuman aýdylanda, hukuk gatnaşyklary diýlip, jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň hukuk kadalaşdyrylyşyna aýdylýar, ol kadalaşykda subýektleriň (gatnaşyjylaryň) hukugy we borjy göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, hukuk gatnaşygy hukuk kadalarynyň esasynda taraplaryň arasyndaky gatnaşyklary kadalaşdyrmaga niýetlenendir. Oňa laýyklykda hukuk kadalary gatnaşygyň bir tarapyňa mümkin bolan hukugy berip, beýleki tarapy bolsa borçly diýip belleýär. Ýa-da bolmasa, bir tarapyň talap etmäge, beýleki tarapyň bolsa edilen talaby ýerine ýetirmäge borçludygyny kesgitleýär.

Ýokarda agzap geçişimiz ýaly, dolandyryş-hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyryş meselelerinde ýüze çykyp, özlerine mahsus bolan aýratynlyklary bardyr, olar şu aşakdakylardan ybaratdyr:

Dolandyryş-hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyryş edaralarynyň ýerine ýetiriş we serenjam beriş wezipelerini ýerine ýetirmek maksady üçin niýetlenendir. Mysal üçin, döwlet dolandyryş edaralarynyň hukuklary we borçlary gönüden-göni ýerine ýetiriş we serenjam beriş işlerini amala aşyrmakda dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary (subýekti) hökmünde çykyş edýärler we ol ýagdaý dolandyryş-hukuk kadalary bilen berkidilýär. Deň derejede şu häsiýet subýektleriň hukuklaryna we borçlaryna degişli bolup durýar, mysal üçin, jemgyýetçilik birleşikleri, raýatlar we başgalar. Şeýlelikde, dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň birinji aýratynlygy, ol gatnaşyklaryň döwlet dolandyryş edaralarynyň ýerine ýetiriş we serenjam beriş işinde ýüze çykyanlygyndadyr. Bu aýratynlyk bolsa dolandyryş-hukuk gatnaşyklary üçin kesgitleýji esasy häsiýetdir.

Dolandyryş-hukuk gatnaşyklaryna döwlet dolandyryş edaralarynyň, jemgyýetçilik birleşmeleriniň, raýatlaryň gatnaşyp bilýänligine garamazdan, şol gatnaşyklaryň bir tarapynda hökmany suratda döwlet dolandyryş edarasyny bolmalydyr. Ol nämäni aňladýar diýeniňde, dolandyryş-hukuk gatnaşyklary döwlet dolandyryş

edarylarynyň we jemgyýetçilik birleşmeleriniň hem-de döwlet dolandyryş edaralary bilen raýatlaryň arasynda ýüze çykyp bilýär diýiligidir. Şeýlelikde, dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň hökmany subýekti bolup döwlet dolandyryş edarasy çykyş edýär. Ikinji bir tarapy mümkin bolan beýleki bir subýekt bolup biler. Şeýle aýratynlyk näme bilen düşündirilýär diýeniňde, onda ol raýat hukuk gatnaşyklary ýaly iki sany deň tarapyň arasynda ýüze çykyp bilýän däldir. Sebäbi döwlet işiniň kesgitli bir görnüşini bolup dolandyryş işleri döwletiň adyndan ýerine ýetirilýär we ol işi ýerine ýetirmek üçin döwlet tarapyndan ýuridik häkimiýet berilýär. Şonuň üçin hem döwlet dolandyryş edaralary döwletiň häkimiýetli ygtyýarlyklaryndan peýdalanylýan, döwletiň adyndan çykyş edip, hukuk gatnaşygynyň aýratyn gatnaşyjysy bolup durýandyr. Beýleki taraplar dolandyryş-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyp bilýän hem bolsalar, olaryň döwlet häkimiýetli ygtyýarlyklary ýokdur. Şeýlelikde, dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň üçünji bir aýratynlygy, olaryň döwlet dolandyryş edarylarynyň gatnaşmaýan halatlarynda ýüze çykyp bilmeýänligindedir.

Dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň ýene bir aýratynlygy, ol hem taraplaryň ikisiniň hem başlangyjy boýunça ýa-da islendik tarapyň we üçünji tarapyň islegi boýunça ýüze çykýanlygydyr. Ýöne islendik halatda şol gatnaşyklaryň ýüze çykmagynda ikinji tarapyň razyçylygy hökman däldir. Mysal üçin, işe kabul etmek baradaky ýolbaşçysynyň buýrugy, dolandyryş temmi bellemek hakyndaky ygtyýarly edaranyň (wezipeli adamyň) karary aýdylanlara doly mysal bolup bilýärler.

Dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň ýene bir aýratynlygy, ol hem şol gatnaşyklaryň netijesinde ýüze çykýan jedelli meseleleri köplenç halatlarda döwlet dolandyryş edaralary (olaryň wezipeli adamlary) çözüärler, kanunda göz önünde tutulan halatlarynda bolsa kazyýet edaralary (kazylar) we jemgyýetçilik birleşmeleri tarapyndan hem çözülip bilinýändir.

Dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň ýene bir aýratynlygy hem dolandyryş-hukuk kadalary bozulan mahalynda, hemişe jogapkärçilik döwletiň önünde ýüze çykýandyr.

Ýokarda agzalan dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň aýratynlyklary dolandyryş hukugynyň beýleki hukuk pudaklaryndan tapawudyny doly subut edýärler.

Dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagy, üýtgemegi we togtadylmagy. Bu sowala jogap bermek üçin, ilki bilen dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň obýekti barada aýdylmalydyr. Dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň obýekti näme diýlende, onda biz ony adamlaryň özüni alyp barşy, olaryň hereketlerini göz önünde tutmalydyrys. Ol nämäniň esasynda hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar diýlende, onda biz ýuridik fakty (esasy) göz önünde tutýarys, ol bolsa öz gezeginde hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna doly esas bolup bilýändir.

Ýuridik faktyň iki sany aňlatmasy bolup, onuň birine *hereket*, ikinji birine bolsa *hadysa* (waka) diýilýär.

Hereket barada aýdylanda, onda ol hukuga laýyk gelýän we hukuga ters gelýän hereketlerden ybaratdyr. Mysal üçin, kanuny edilen hereket talabalaýyk gelýän hereket, dolandyryş etmişi bolsa hukuga ters gelýän hereket bolup, hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna esas bolup bilýärler.

Beýleki bir ýagdaýda dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna waka hem esas bolup bilýändir. Mysal üçin, tebigy betbagtçylyk zerarly adamlaryň emläklerine (jaýyna, beýleki zatlaryna), eger olar döwlet ätiýaçlygy edaralary tarapyndan resmileşdirilen we bellenen tölegi töläň bolsalar, onda ätiýaçlyk edaralary çekilen zyýany tölemäge borçludyr. Ýöne ýene bir zady bellemek zerurdyr, ýagny haçanda dolandyryş-hukuk gatnaşyklary hereketiň üsti bilen ýüze çykan mahalynda, onda olar adamyň aň-düşünjesine bagly bolýarlar, sebäbi adam kanuna ters ýa-da kanuna laýyk gelýän hereketi etse-de, olar aňlap, düşüňip edýär.

Haçan-da dolandyryş-hukuk gatnaşyklary wakanyň üsti bilen ýüze çykan bolsa, onda ol ýagdaý adamlaryň aň-düşünjesine bagly bolman, tebigatyň kanuny bilen baglylykda ýüze çykýar.

Haýsy ýuridik fakt (esasy) dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna esas bolan bolsa, onda ol esaslar olaryň üýtgemeklerine, togtadylmagyna hem esas bolup bilýärler. Mysal üçin, döwlet gullugynda bir edarada bir işden başga bir işe geçirilende, onda hukuk gatnaşyklary hem üýtgeýär, haçan-da şol gullukçy işden çykarylsa, onda onuň edara bilen gatnaşyklary togtadylýar, ýok bolýar.

DOLANDYRYS HUKUGYNYŇ SUBÝEKTLERI (GATNAŞYJYLARY)

§1. Döwlet dolandyrys edaralary

Döwlet dolandyrys edaralary döwlet edaralarynyň bir görnüşidir. Döwlet dolandyrys edaralaryna beýleki döwlet edaralarynda bolan häsiýetler hem mahsusdyr.

Ähli döwlet edaralary gurama bolup, özleriniň hataryna kesgitli adamlar toparyny (kollektiwi) jemleýär. Şeýle köpçülik döwlet tarapyndan ýörite guralyp, kesgitli döwlet işiniň bir görnüşini ýerine ýetirmegi maksat edinýär. Döwlet gönüden-göni öz edaralaryny döredip, olary döretmegiň düzgünini, işiniň esasy düzgünlerini kadalaşdyrýar, olaryň zerur bolan ygtyýarlyklaryny kesgitläp, döwletiň adyndan onuň bähbidini goramak üçin çagyýar.

Şunuň bilen birlikde ähli döwlet edaralaryna syýasy häsiýetlilik mahsusdyr, sebäbi olaryň hemmesine döwlet häkimli ygtyýarlyklar berlendir.

Döwlet häkimli ygtyýarlyk häsiýeti nämäni aňladýar diýeniňde, olar döwletiň adyndan hökman bolan namalary çykarmaga, olary durmuşa geçirmegi üpjün etmegi, şeýle-de ol namalaryň bozulan hallatlarynda, döwletiň mejbur ediş çärelerini ulanmaklygy üpjün edýär.

Döwlet dolandyrys edaralary özleriniň işleriniň aýratynlygy boýunça hem beýleki döwlet edaralaryndan tapawutlydyrlar. Sebäbi kazyýet, prokuratura edaralarynyň garamagynda hiç hili kärhanalar ýokdur, olaryň diňe öz ulgamlaryna degişli edaralary bardyr.

Döwlet dolandyrys edaralary bolsa özleriniň garamagynda hojalyk, sosial-medeni meseleleri amala aşyryan edaralary, kärhanalary saklaýarlar. Olar şol kärhanalaryň, edaralaryň işlerine gündeňlik ýolbaşçylyk edýärler, şeýlelikde, dolandyrys edaralary özleriniň ýolbaşçylyk edýän kärhanalaryna, edaralaryna serenjam (buýruk) beriji hökmünde çykyş edýärler.

Dolandyrys edarasy diýip kärhana, gurama, edara bitewüliligine aýdylman, eýsem, olaryň iş dolandyryjysyna (administrasiýasyna) aýdylýar.

Döwlet dolandyryş edaralarynyň takyk hukuk ýagdaýlary şu aşakdaky esasy häsiýetler bilen kesgitlenýär:

- Olar özleriniň işlerini kanunyň esasynda we kanuny ýerine ýetirmek bilen amala aşyrýarlar.

- Olar özleriniň işlerini ýerine ýetiren mahalynda, häkimiýete eýe bolup, hukuk serişdelerini ulanýarlar (hukuk kadalaryny kabul etmek, jedelli meseleleri çözmek).

- Döwlet dolandyryş edaralarynyň belli-belli ulgamlary gös-göni halk tarapyndan döredilýär.

- Olaryň hemmesi gös-göni Türkmenistanyň Prezidentiniň gözegçiliginde bolup, oňa hasabat berýärler.

- Olar özleriniň ygtyýarlyklarynyň çäginde hereket edip, özbaşdak hereket etmek hukugyndan hem peýdalanýarlar.

- Her bir aşakda durýan dolandyryş edarasy ýokarda duran edara göni (wertikal) tabyndyr.

Şeýlelikde, döwlet dolandyryş edaralary döwletiň işiniň bir bölegini amala aşyrmaga niýetlenen bolup, olar döwletiň esasy işini, ýagny halk hojalygynyň, sosial-medeni we dolandyryş-syýasy gurluşyň dolandyrylyşyny amala aşyrýarlar.

Ýerine ýetiriş we serenjam beriş işi dürli döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Olar özleriniň esasy meňzeşlikleri we tapawutlary boýunça bölünýärler.

Döwlet dolandyryş edaralary özleriniň çägi boýunça *merkezi* we *ýerli edaralara* bölünýärler.

Merkezi döwlet dolandyryş edaralary özleriniň ygtyýarlyklary bilen bütün döwletiň çäginde täsirleri bardyr, ýagny Türkmenistanyň hökümetiniň üstüne Türkmenistanyň ähli ýerinde dolandyryş meselesi ýüklenendir. Ministrlikler, pudaklaýyn edaralar we beýleki merkezi edaralaryň ygtyýarlyklary hem özleriniň dolandyryş meseleleri boýunça bütün Türkmenistanyň çäginde täsir edýärler.

Ýerli dolandyryş edaralary bolsa kesgitli dolandyryş (administratiw) çäginde hereket edýärler. Aýdylanlara welaýatlar, etraplar, şäherler, şäherçeler, obalar mysal bolup biler.

Dörediş usuly boýunça döwlet dolandyryş edaralary saýlawly, göni döretmek bilen amala aşyrylýar.

Dörediş usulyna garamazdan, dolandyryş edaralary hökmany suratda döredilýärler, mysal üçin, Türkmenistanyň Ministrler Kabineti, häkimlikler, geňeşler (arçynlar) we gerek (zerur) bolan halatynda döredilýän edaralar, mysal üçin, ministrlikler, pudaklaýyn edaralar we başgalar.

Ähli ýagdaýlarda döwlet dolandyryş edaralary ygtyýarly döwlet edaralarynyň namalary esasynda döredilýär.

§2. Döwlet gullukçylary

Özüniň mazmuny boýunça döwlet gullugy we döwlet diwany özara baglanyşykly düşünjedir. Döwlet edaralarynyň işiniň amatlylygy ýeke bir edaralaryň içki gurluşy bilen ýa-da beýleki edaralar bilen aragatnaşygy bolman, onuň şahsy düzümine hem baglydyr, başgaça aýdanyňda, olarda işleýän adamlara – döwlet gullukçylaryna hem baglydyr.

Beýle aragatnaşyk tejribe taýdan edaralaryň ygtyýarlary, olaryň ýolbaşçylary, olaryň orunbasarlary we beýleki işgärleriň arasynda ygtyýarlyklarynyň bölünmegi netijesinde durmuşa geçirilýär.

Şeýlelikde, döwlet edaralarynyň diwanynda işleýän işgärler dolandyryş hukugynyň subýekti hökmünde döwlet gullukçylarydyr, olaryň ýerine ýetirýän işleri bolsa döwletiň gullugydyr. Başga söz bilen aýdanymyzda, döwlet edaralarynda işleýän işgärler döwlet gullukçylarydyrlar. Olaryň bu edaralarda kesgitli gulluk wezipesinde durýany, ýerine ýetirýän işleri gulluk häsiýetlidir.

Döwlet gullugyna köplenç halatlarda giň manyda düşünilýär, ol döwlet edaralarynda ýerine ýetirilýän islendik işlerden hem-de döwlet kärhanalarynda, edaralarynda ýerine ýetirilýän işlerden ybaratdyr. Döwlet gullugyna şeýle düşünilmegi adamlaryň zähmet işiniň iki sany görnüşine (formasyna) esaslanýanlygyndadyr:

a) gös-göni zähmeti bilen maddy baýlyklary döredýän adamlar (işçiler);

b) ruhy baýlyklary döredýänler ýa-da döwlet edarasynyň işini durmuşa geçirýän adamlar.

Şonuñ bilen birlikde döwlet gullugyna asyl manyda hem düşünilýär. Bu işler diňe döwlet edaralarynyň gulluk diwanynyň işidir. Döwlet gullugyna şeýle düşünmek diňe dolandyrys işini amala aşyrýar diýmekdir.

Gulluk diwany özüne mahsus görnüşlerde we usullarda döwlet häkimiýetiniň dürli jemgyýetçilik işlerinde durmuşa geçirilip bilinýändir.

Gulluk diwanynyň işi dürli-dürli ýol bilen durmuşa geçirilýär. Mysal üçin, ýuridik häkimli görkezmäniň üsti bilen jedelli meseleleri çözmek. Esasy zat, olar döwlet ýolbaşçylygynyň esasy görnüşleriniň elementleri bolup durýarlar, olar döwlet häkimiýetini amala aşyrmak bilen aýrylmaz baglydyrlar.

Şeýlelikde, gulluk diwanynyň işini önümçilik we durmuş-medeni işler bilen gatyşdyrmaly däl. Sebäbi zähmetkeşleriň işleri, maddy we ruhy baýlyklary döredýän adamlaryň işleri döwlet häkimiýetini durmuşa geçirmek bilen bagly bolmaýar, elbetde, şonuň üçin hem olar gulluk diwanyna goşulmaýarlar. Bulara öz gezeginde maddy bazany döretmeýän gullukçylar diýip düşünmeli däl. Mysal üçin, artistler, mugallymlar, lukmanlar, inžener-tehniki işgärler we başgalaryň işleri döwlet häkimiýetini durmuşa geçirmek bilen bagly bolmaýarlar.

Şulardan ugur alyp, asyl manysynda döwlet gullugy kanuna esaslanan döwlet edaralarynyň gullukçylarynyň jemgyýetçilik durmuşynda döwlet häkimiýetini durmuşa geçirmäge we öz üstlerine ýüklenen wezipelerini ýerine ýetirmäge gönükdirilendir.

Döwlet gullugynyň umumy basgançaklary hem giň manyda, hem asyl manyda gullukçylaryň kesgitli gullukda bolmagydyr. Olaryň tapawudy diňe edilýän işleriň häsiýetine baglydyr.

Döwlet gullugynyň jemgyýetçilik - syýasy ähmiýeti näme bilen kesgitlenýär diýlende, onda onuň kömegi bilen döwlet mehanizminiň kadaly we peýdaly işlemegi üpjün edilýär.

Häzirki wagtda zähmetiň obýektiv zerur bölünişi bolup, ol döwlet häkimiýetli ygtyýary durmuşa geçirmekde professional (hünär) taýdan taýýarlygy bolan gullukçylar tarapyndan amala aşyrylýanlygy bilen baglanyşyklydyr.

Döwlet gullugy diýen meseläniň aýratynlygy, ony kadalaşdyrýan namalar dolandyryş-hukuk namalaryny düzýärler.

Şeýlelikde, dolandyryş hukugynyň namalary hemme gulluk gatnaşyklaryna degişli bolup durýar. Mysal üçin, edaralaryň, kärhanalaryň işgärlerine hem-de ähli döwlet diwanynyň gullukçylaryna – kanun çykaryjy, dolandyryş, kazyýet we prokuratura edaralarynyň gullukçylaryna.

Şeýle jemgyýetçilik gatnaşyklaryna döwlet gulluk gatnaşyklary diýilýär. Elbetde, bu gatnaşyklarda gulluk diwany döwletiň adyndan çykyş edip, ähli jemgyýetçilik durmuşynda döwletiň wezipeleri we işleri durmuşa geçirilýär.

Şeýlelikde, wezipeli adamyň umumy we ýörite hukuklary hem borçlary bellenýär.

Döwlet gullukçylarynyň umumy borçlary we hukuklary ähli döwlet gullukçylary üçin meňzeşdir. Mysal üçin, gullukçynyň üstüne ýüklenen işleri dogry we doly ýerine ýetirmek, kanunyň talabyny berk berjaý etmek, döwlet we gulluk syrlaryny saklamak, döwlet gulluk düzgünini berjaý etmek, aýlyk hakyny tölemek we ş.m.

Gullukçynyň ýörite hukuklary we borçlary özüniň ýöredýän wezipesiniň aýratynlygyna bagly bolýar. Muňa raýatlaryň arzalaryna we şikaýatlaryna garamaklygyň hökmanylygy mysal bolup biler.

Döwlet gullukçysynyň hukuklary we borçlary olaryň ýeke bir gulluk gatnaşyklaryna degişli bolmaýar. Hukuk namalarynda gullukçylara ýokary ahlak talaplar hem bildirilýär. Şonuň üçin hem birnäçe döwlet gullukçylary öz gulluklarynda gullugy bilen bagly bolmadyk etmişleri edenligi üçin hem jogapkärdirler. Döwlet gullukçylary raýatlara degişli soraglary we islegleri çözmäge hem borçludylar.

Döwlet gullukçylaryny görnüşlere bölmegiň esasy aýratynlygy olaryň işleriniň häsiýeti bilen baglydyr. Şol häsiýete görä, döwlet gullukçylary şu aşakdakylara bölünýärler:

- gös-göni döwlet häkimiýetinden peýdalanylýan döwlet gullukçylary;
- döwlet häkimiýet ygtyýarlyklaryny durmuş geçirmek üçin başga işleri ýerine ýetirýän döwlet gullukçylary.

Ýene-de döwlet gullukçylaryny bölmekligiň esaslary bolup, olaryň zähmetiniň häsiýeti göz önünde tutulýar. Şoňa baglylykda döwlet gullukçylary iki sany görnüşlere bölünýärler:

1. Ýolbaşçylar, kadrlary seçip almak we olary ýerli ýerinde goýmak, ýerine ýetirijileriň işlerini sazlaşdyrýan, barlaýan, kadalaşdyrýan, çözgütleri kabul edýän döwlet gullukçylary.

2. Hünärli gullukçylar: ýönekeý inženerler, tehnikler, ykdy-sadyýetçiler, mugallymlar we başgalar.

Ýöne döwlet gullukçylarynyň şeýle bölünişigi hem her topara hukuk häsiýetnama bermäge doly mümkinçilik bermeýär. Mundan başga-da ol ýeke bir döwlet edaralarynyň işgärlerini alman, ähli gullukçylary öz içine alýar.

Döwlet häkimiýeti bar bolan döwlet gullukçylaryna wezipeli adamlar diýlip aýdylýar. „Wezipeli adam“ diýen düşünje ýöne wezipäni eýelemek bilen baglanyşdyrylman, ýagny hemme gullukçylara aýdylman, döwlet häkimiýet ygtyýary bar bolan gullukçylara aýdylýar. Bu bolsa öz gezeginde hemme wezipeli adamlar döwlet gullukçylarydyr, ýöne hemme döwlet gullukçylary wezipeli adamlar däldir diýmekdir.

Gös-göni döwlet häkimiýetli ygtyýarlary bolmadyk gullukçylar iş ýüzünde ýörite wezipe eýelemeýärler.

Şulardan ugur alyp döwlet edaralarynyň gullukçylary iki görnüşe bölünýärler:

- wezipeli adamlar (gullukçylar);
- wezipe eýelemeýän adamlar (gullukçylar).

Ähli halatlarda wezipeli adamlar özleriniň dürli häsiýetli işleri amala aşyrýandyklaryna garamazdan, hemişe döwlet häkimli ygtyýarlyklardan peýdalanýarlar. Olar takyk hukuk gatnaşyklaryň ýüze çyk-magy, üýtgemegi we togtadylmagy üçin hukuk namalaryny kabul edýärler, olaryň durmuşa geçmegini üpjün edýärler, ýörite guramaçy-lyk, terbiýeçilik çärelerini, zerur bolan halatynda bolsa mejbury çäre-leri görmäge, barlag, gözegçilik işlerini amala aşyrmaga hem-de ýüze çykan jedelli meseleleri çözmäge hukuklary bardyr.

Ähli wezipeli adamlar edaranyň ygtyýarynyň çäginde hereket edýärler. Şonuň bilen bilelikde olaryň ygtyýarlyklarynyň çägi we olaryň ýüze çykyşynyň görnüşleri hem deň dälidir.

Hut şu ýagdaýlar wezipeli adamlary birnäçe görnüşlere bölmäge mümkinçilik berýär:

- ýolbaşçy düzümi;
- operatiw (gündeki) düzümi;
- dolandyryş häkimiýetiň wekilleri.

Şeýlelikde, operatiw düzümiň işine häkimiýet ygtyýarlyklaryny durmuşa geçirmek olaryň gulluk borjuna girmeyär. Ýöne olaryň ýerine ýetirýän işleri ykdysady we sosial meseleleri çözmekde ýolbaşçylyk etmek üçin peýdaly şert döredýärler.

Islendik syýasy we ykdysady wezipäni üstünlikli ýerine ýetirmek üçin ilkinji nobatda hünärli we işeňňir, ýörite taýýarlykly, guramaçylyk taýdan ukyply, hemişe öz bilimini artdyryýan we işiniň ýokary hilliligi bilen tapawutlanýan gullukçylaryň gerekdigi hemmä mälimdir.

Şunuň bilen baglylykda döwlet gullugyny geçmekde, döwlet gullugyna kabul etmek, döwlet edaralarynyň gullukçylarynyň düzümini toplamak, döwlet-gulluk gatnaşyklarynyň esaslarynyň ýüze çykmagy ýaly meseleleri çözmekde ilkinji nobatda guramaçylyk-hukuk meselelerini çözmek zerur bolup durýar.

Döwlet gullugyna kabul etmekligiň şertlerine gullukçylara umumy we ýörite talaplary bildirmegi göz önünde tutýar. Olar gullukçynyň bellenen wezipäniň talabyna laýyk gelmegi, päk ýürekliligi, syýasy taýdan taýýarlygy, işi oňat bilmegi, dolandyryş ukyplylygy we beýlekiler.

Döwlet gullugyna girmeklige obýektiw we subýektiw şertler zerurdyr.

Döwlet gullugyna girmekligiň obýektiw şertleri jemgyýetiň önünde durýan wezipeler bilen kesgitlenýär. Ol şertler ilki bilen döwlet işinde kesgitli wezipäniň we oňa bellenilen aýlyk hakynyň göz önünde tutulmagydyr, ol bolsa döwlet tarapyndan ykdysadyýetiň kanuny esasynda kesgitlenýär.

Gulluga girmegiň subýektiw şertleri umumy we ýörite şertlere görä bölünýärler.

Umumy şertlere döwlet gullugyna girmäge isleg bildirýän gullukçylaryň hemmesi degişli bolup durýar. Olar şu aşakdakylardan ybarat:

1. Raýatlygy bolmaly;
2. Döwlet gullugyna girmek üçin tussaglykda bolmanlygy ýa-da şol işde işlemeklik kazyýet tarapyndan mahrum edilmedik bolmaly;
3. Belli ýaşa ýeten bolmaly;
4. Isleg bildirmeli, belli bir kesgitli wezipäni eýelemäge razyçylygy bolmaly.

Ýörite şertler:

- ýörite bilim talaby;
- guramaçylykly ýolbaşçylyga tejribe;
- zerur bolan halatynda, synag möhletini bellemek talaby.

Döwlet gulluk gatnaşyklarynyň ýüze çykmagynyň we togtadylmagynyň esaslary. Ýüze çykmagynyň esaslary:

- Dolandyryş namanyň üsti bilen bellemek (buýruk);
- Saýlaw üsti bilen;
- Bäsleşik üsti bilen.

Togtadylmagyň esaslary:

- Edaranyň dolandyryjysynyň tagallasy boýunça;
- Gullukçynyň öz islegi boýunça;
- Taraplaryň islegine bagly bolmadyk ýagdaýlar boýunça.

Döwlet gullukçylary barada Türkmenistanyň hereket edýän kada namalarynda maddy we ruhy taýdan sylaglamaklygyň birnäçe görnüşleri göz önünde tutulýar. Ol çäreler döwlet gullukçylarynyň öz üstlerine ýüklenen borçlaryny üstünlikli ýerine ýetirenligi üçin döwlet tarapyndan ulanylýan çärelerdir.

Maddy we ruhy taýdan döwlet gullukçylaryny sylaglamagyň dürli görnüşleri bardyr. Olardan gymmat bahaly sowgatlar bilen sylaglamak, buýrugyň üsti bilen sag bolsun aýtmak, hormat tagtasyna çykarmak, hormat haty bilen sylaglamak, hormatly atlaryň dakylmagy,

lyymda, bilimde, medeniýetde, sungatda we beýleki ugurlarda at gazanan adyny dakmak, wezipesini ýokarlandyrmak, Türkmenistanyň ordenleri we medallary bilen sylaglamak¹.

Türkmenistanda sylagyň ähli görnüşleri kanunlarda we beýleki namalarda takyk kesgitlenendir, olary bermekligiň tertibi bolsa wezipeli adamlaryň ygtyýarlary baradaky kadalarda düzgünleşdirilendir.

§3. Raýatlar we jemgyýetçilik birleşmeleri

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 2-nji bölümünde adamynyň we raýatlaryň esasy hukuklary, borçlary hem azatlyklary kesgitlenip görkezilen. Konstitusianyň 18-nji maddasynda bolsa şeýle diýilýär: „Adamyň hukuklary hem azatlyklary eldegrilmesizdir we olary adamyň elinden alyp bolmaz“. Beýle diýildigi adamy haýsydyr bir hukugyndan we azatlygyndan mahrum etmäge ýa-da çäklendirmäge hiç kimiň haky ýokdur diýlip nygtaldygydyr. Hukukdan mahrum etmek ýa-da ony çäklendirmek meselesi diňe Konstitusiyada we beýleki kanunlarda göz önünde tutulan halatynda ýol berilýär. Adamyň Konstitusiyada we kanunlarda agzalyp geçilýän belli bir hukuklary we azatlyklary onuň beýleki hukukdyr azatlyklaryny inkär etmek ýa-da kemsitmek üçin ulanmaly däldir.

Görşümüz ýaly, Türkmenistanyň Esasy kanunynda raýatlaryň esasy hukuklary, azatlyklary we borçlary takyk kesgitlenendir. Konstitusiyada bellenen hukuklary, azatlyklary hem borçlary amala aşyrmakda beýleki hukuk pudaklarynyň ähmiýeti örän uludyr. Olardan raýat hukuk kadalary, zähmet hukuk kadalary, maşgala hukuk kadalary we beýleki hukuk pudaklary özlerine degişli kadalary jemläp, belli-belli raýatlaryň takyk hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýärler.

Esasanam, Türkmenistanyň raýatlarynyň hukuk ýagdaýlaryny kesgitleýän „Türkmenistanyň raýatlary hakyndaky“ 1992-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda kabul edilen kanunyň hem-de 2003-nji ýylyň 14-nji iýunynda ol kanuna girizilen üýtgeşmeler we goşmaçalar göz önünde tutulmalydyr.

¹ Türkmenistanyň döwlet sylaglary hakyndaky kanuny, 07.12.2005 ý. Türkmenistan gazetini, 20.12.2005 ý.

Dolandyrys hukugy hem öz gezeginde raýatlaryň döwletiň dolandyrys sferasynda ähli hukuklaryny, azatlyklaryny we borçlaryny kesgitleýär.

Dolandyrys hukugy raýatlaryň döwlet dolandyryşynda hukuk ukyplylygyny we işe bolan kämillik ukybyny ulgamda borçlaryny, wezipelerini, adamlaryň raýatlara degişli bolan borçlaryny, dolandyrys edaralary bilen raýatlaryň arasyndaky ýüze çykýan gatnaşyklaryny, raýatlaryň we wezipeli adamlaryň döwlet dolandyrys çygrynda jogap-kärçiliklerini we başga-da birnäçe meseleleri düzgünleşdirýär.

Dolandyrys-hukuk kadalarynyň kömegi bilen raýatlaryň hukuk ukyplylygy we işe bolan (kämlik) ukyplary düzgünleşdirilýär.

Döwlet dolandyryşynda raýatlaryň subýektiw hukuklary we borçlary üç topara bölünýär:

- sosial-ykdysady hukuklary, ýagny zähmete, dynç almaga, maddy üpjünçilige, bilime, saglygy goraýşa bolan hukuklary;
- raýatlaryň syýasy we demokratik azatlyklary baradaky hukuklary: söz azatlygy, demonstrasiýalara, mitinglere, ýygnaqlara, saýlaw, jemgyýetçilik birleşmeleriniň hataryna girmek ýaly hukuklary;
- raýatlaryň şahsy hukuklary we borçlary. Raýatlaryň şahsy hukuklary olaryň haýsydyr bir talabyny kanagatlandyrmak üçin niýetlenendir.

Döwlet dolandyryşynda raýatlara berlen hukuklary we azatlyklary olaryň şol sferanyň işine işjeň gatnaşmaklaryna gönükdirilendir.

Döwlet dolandyrys çygrynda raýatlaryň hukuklary we borçlary şu aşadakylyk esasynda durmuşa geçirilýär:

- Konstitusiyada belenilişi ýaly, raýatlaryň zähmete bolan hukugy her bir Türkmenistanyň raýatynyň döwlet kärhanalarynda, edaralarynda we guramalarynda jynsyna, milletine we beýleki ýagdaýlaryna garamazdan işlemäge haky bardyr.
- Türkmenistanyň her bir raýaty döwlet dolandyrys işiniň amala aşyrylmagyna gatnaşmaga haky bardyr.
- Her bir raýatyň dolandyrys edaralaryna we wezipeli adamlara ýüz tutmaga haky bardyr.
- Her bir raýat Türkmenistanyň çäginde azat (erkin) hereket etmäge haklydyr.

- Her bir raýatyň ýaşayyş jaýy, onuň şahsyýeti eldegrilmesizdir.
- 18 ýaşy dolan her bir Türkmenistanyň raýaty özüniň adyny, familiýasyny üýtgetmäge haky bardyr.
- Her bir raýat polisiýa edaralaryna kömek sorap ýüz tutmaga haky bardyr.

Raýatlaryň borçlary barada şu aşakdakylary nygtamak bolar:

- Raýatlaryň kanunlaryň we beýleki hukuk namalarynyň talabyny berjaý etmek borjy.
- Ýaşayşyň düzgünlerini berjaý etmek borjy.
- Ählumumy harby borçlulyk.
- Zähmetiň düzgünlerini berjaý etmek borjy.

Daşary ýurt raýatlary we belli raýatlygy ýok adamlaryň hukuk ýagdaýlary „Türkmenistanyň daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýlary hakyndaky“ Kanunynyň esasynda kesgitlenendir.

Şeýlelikde, daşary ýurt raýatlary we belli raýatlygy ýok adamlar, eger kanun esasynda başga ýagdaýlar göz önünde tutulmadyk bolsa, Türkmenistanyň çäginde belli-belli hukuklardan we azatlyklardan peýdalanýarlar.

Umumy düzgün boýunça daşary ýurt raýatlary, kanunda başgaça ýagdaý bellenilmedik bolsa, Türkmenistanyň raýatlaryna berlen hukuklardan peýdalanýarlar we borçlary öz üstlerine alýarlar. Ýöne berlen hukuklar, ýüklenen borçlar, Türkmenistan döwletine, jemgyýetine hem-de raýatlaryna we beýlekilere şikes ýetirmeli däl.

Türkmenistanda bolýan daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň Konstitusiyasyna hormat goýmalydyrlar we beýleki kanuny namalaryň talabyny doly berjaý edip, türkmen halkynyň milli döredijiliklerine hormat goýmalydyrlar.

Daşary ýurt raýatlaryna zähmete, dynç almaga, saglygyny goramaga, sosial üpjünçilige, ýaşayşa, bilime, medeniýetiň gazanarlaryndan peýdalanmaga, dine bolan azatlygy we başga-da birnäçe hukuklar berlidir. Belli-belli meseleler boýunça olaryň hukuklary we borçlary çäklendirilendir. Mysal üçin, daşary ýurt raýatlary we raýatlygy ýok adamlar agzalan kanun esasynda saýlawlara gatnaşmaktan, harby gulluk borjundan hem boşadylandyr we beýlekiler.

Daşary ýurt raýatlary kanun esasynda Türkmenistana gelip, ondan çykyp we üstaşyr geçmäge haklary bardyr.

Daşary ýurt raýatlary hakyndaky kanunyň ähli ýagdaýy belli raýatlygy ýok adamlara hem deň derejede täsir edýär.

Döwlet dolandyryşyny amala aşyrmaga ýeke bir dolandyryş edaralary gatnaşman, eýsem, jemgyýetçilik birleşmeleriniň hem giň ulgamlary gatnaşýarlar.

Jemgyýetçilik birleşmeleriniň hataryna ähli uly ýaşly adamlar girýärler. Olar golaýdan-golaý döwlet dolandyryş edaralary bilen aragatnaşykda bolup, dolandyryşyň önünde goýlan dürli wezipeleri amala aşyrmaga uly ýardam berýärler. Şoňa görä-de jemgyýetçilik birleşmeleri hem dolandyryş hukugynyň subýekti hökmünde çykyş edýärler.

Däp bolşy ýaly, jemgyýetçilik birleşmeleri beýleki dolandyryş hukugynyň subýektleri ýaly, özläriniň adyndan çykyş edip, döwlet häkimli ygtyýarlyklaryndan peýdalanmaýarlar. Olaryň hukuklarynyň we borçlarynyň çägi biziň jemgyýetimiziň syýasy ulgamynda tutýan ornuna bagly bolýar.

Jemgyýetçilik birleşmeleri birnäçe görnüşlere bölünýärler:

Jemgyýetçilik birleşmeleri guramaçylyk başlangyçlara görä, köpçülikleýin işleýän jemgyýetçilik guramalarydyr.

Köpçülikleýin jemgyýetçilik birleşmeleri, mysal üçin, Türkmenistanyň demokratik partiýasy, kärdeşler arkalaşyklary, ýaşlar guramasy, raýatlaryň öz islegleri esasynda döredilýär, olaryň maddy bazasyny döretmek üçin agzalarynyň ählisi gatnaşýarlar. Şonuň bilen birlikde her bir guramany – birleşmäni dolandyrmaklyga olaryň ähli agzalary ýa-da özläriniň wekilçilikli guramalarynyň üsti bilen amala aşyrýarlar.

Olar guramaçylyk taýdan döwletiň çäginde özläriniň merkezleşdirilen ulgamlaryny döredip, tertipnamalarynyň we düzgün-namalaryň esasynda hereket edýärler.

Jemgyýetçilik birleşmeleriniň dolandyryş-hukuk ukyplylygy olaryň wezipeleriniň mazmuny we göwrümi bilen baglylykda döwlet tarapyndan kesgitlenýär.

Döwlet özüniň hukuk namalary bilen jemgyýetçilik birleşmeleriniň döwlet dolandyryşynda hukuk ýagdaýyny kesgitläp, şonuň bilen birlikde olaryň dolandyryş-hukuk gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde çykyş edýändigini kesgitleýär.

Jemgyýetçilik birleşmeleri özleriniň esasy wezipelerini durmuşa geçirmek üçin birnäçe içki guramaçylyk we daşky gatnaşyklara gatnaşýarlar.

Däp bolşy ýaly, olaryň içki guramaçylyk gatnaşyklary dolandyryş-hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilmeyär.

Jemgyýetçilik birleşmeleriniň daşky gatnaşyklary köplenç ýagdaýda hukuk kadalary bilen düzgünleşdirilmeyär, şonuň bilen bir wagtda olaryň daşky gatnaşyklary dolandyryş-hukuk kadalary bilen hem düzgünleşdirilip bilinýändir.

DOLANDYRYŞ JOGAPKÄRÇILIGI

§1. Dolandyrys jogapkärçiligine düşünje

Bize mälim bolşy ýaly, dolandyrys jogapkärçiligi hem beýleki hukuk jogapkärçilikleri, ýagny jenaýat, raýat, düzgün-nyzam jogapkärçilikleri bilen bir hatarda hukuk jogapkärçiliginiň iň giň ýaýran görnüşiniň biridir. Şoňa görä-de etmiş eden adamyny jogapkärçiligiň haýsy görnüşine çekmelidigini kesgitlemek üçin, ilkinji nobatda, onuň haýsy kada-kanuny bozanlygyny kesgitlemelidir. Sebäbi günäkäriň jogapkärçiligiň haýsy görnüşine çekilmelidigi döwlet üçin perwaýsyz däldir we münlerçe adamynyň ykbaly bilen bagly bolup, ol jenaýatyň ýüzüni görkezýän hadysadyr.

Ilkinji nobatda hukuk jogapkärçiliginiň haýsy görnüşiniň haçan we näme üçin ýüze çykýandygy bilen gysgaça tanşalyň.

Biziň döwletimizde **köpsanly dolandyrys düzgünnamalary hereket edýärler** we olaryň talabyny berjaý etmek her bir wezipeli adamyň we raýatyň mukaddes borjy bolup durýar. Ol düzgünnamalaryň jemgyýetçilik tertibini **goramakda, bellenen dolandyryşyň düzgüni**ni berjaý etmekde, edaralaryň, kärhanalaryň we guramalaryň işlerini doly we dogry guramakda, adamlaryň zähmeti we işi üçin amatly

şertleri döretmekde uly ähmiýeti bardyr. Şeýle düzgünnamalara şu aşakdakylar mysal bolup bilerler: jemgyýetçilik ýerlerinde özüni alyp barmak düzgüni, ýol hereketiniň düzgüni we ulag serişdelerini ulanmak düzgüni, sanitariýa, weterinariýa we ýangyn howpsuzlyk düzgünleri, gümrük düzgünleri we başga-da birnäçe düzgünnamalar. Şu bellenen düzgünnamalaryň talaby berjaý edilmedik ýagdaýynda, ýagny bozulan halatynda we şol hukuk bozulmalar jemgyýet üçin howply bolsalar, onda ol bikanunçylyklar jenaýat diýip hasaplanýar we kazyýet tarapyndan çykarylýan höküm bilen jeza belleniýär. Ýöne köp hukuk bozulmalary (etmişleri) gaty bir agyr bolmaýarlar. Sonuň üçin hem jenaýat jogapkärçiligine çekmek hökman bolmaýar. Ýöne ol etmişleri **temmisiz goýbermek hem bolmaýar, sebäbi etmişler köp-sanly bolup, olaryň döwlete we jemgyýete ýetirýän zyýany örän köp**-dür. Şoňa görä-de ol etmişler jemgyýet üçin gaty bir howply bolman, zyýanly diýip hasaplanýar. Şol sebäpli-de olara dolandyryş etmişleri diýlip kanun esasynda dolandyryş jogapkärçiligi belleniýär.

Dolandyryş jogapkärçiliginiň ýene bir aýratynlygy ol hem etmiş eden adam bilen **şol etmişe garamak hukugy bar bolan tarapa guramaçylyk** taýdan tabyn dälidir. Mysal üçin, ýol hereketiniň düzgünlerini bozan adam (sürüji) **ýol gözegçiligi gullugyna guramaçylyk ýagdaý**-da tabyn bolman, diňe şol eden etmiş üçin tabyndyr.

Dolandyryş jogapkärçiliginiň ýene bir aýratynlygy, ol meseläni kadalaşdyrýan hukuk namalarynyň köplügidir. Mysal üçin, eger jenaýat jogapkärçiligi diňe kanunlar arkaly kadalaşdyrylýan bolsa, dolandyryş jogapkärçiligi **dürli-dürli kadalar, ýagny kanunlar, permanlar, kararlar** bilen kadalaşdyrylýar.

Dolandyryş jogapkärçiliginiň ýene bir aýratynlygy, onuň **köp-sanly döwlet edaralary we olaryň wezipeli adamlary tarapyndan g**-ralýanlygydyr, mysal üçin, **jenaýat işleri boýunça iň soňky netijäni k**-azyýet çykarýan bolsa, onda dolandyryş etmişleri boýunça dolandyryş toparlary, kämillik ýaşyna ýetmedikler baradaky toparlar, polisiýa edaralary, döwlet inspeksiýalary, gümrük edaralary, kazyýet edaralary we başga-da onlarça edaralar degişli işlere garamaga ygtyýarlydyrlar. Bu hem dolandyryş jogapkärçiliginiň bir aýratynlygydyr.

Beýleki hukuk jogapkärçilikleriniň hem özlerine mahsus bolan aýratynlygy bardyr.

§2. Dolandyrys jogapkärçiliginiň esaslary. Dolandyrys etmişiniň düzümi

Dolandyrys jogapkärçiliginde ilkinji nobatda dolandyrys etmişleri göz önünde tutulýar. Olar barada, ýokarda belleýşimiz ýaly, biziň döwletimizde birnäçe dolandyrys düzgünnamalary hereket edýärler **we olaryň talabyny berjaý etmek her bir raýatyň we wezipe-li adamyň mukaddes borjudy**r. Şoňa görä-de ol düzgünnamalaryň kadalary bozulan halatynda, dolandyrys etmişleri ýüze çykýar, oňa bolsa kanun esasynda dolandyrys jogapkärçiligi göz önünde tutulýar.

1984-nji ýylyň dekabry aýynyň 17-sine kabul edilen „Türkmenistanyň dolandyrys-hukuk tertibiniň bozulmalary hakynda-ky” Kodeksiniň 9-njy maddasynda şeýle bellenýär: „Döwlet ýa-da jemgyýetçilik tertibine, eýeçilige, raýatlaryň hukuklaryna we azatlyklaryna, bellenen dolandyrys tertibine hukuk taýdan ters gelýän hyýanatly, ýazykly, bilgeşleýin ýa-da seresapsyzlyk bilen edilen hereket ýa-da hereketsizlik, ýagny özi üçin kanun arkaly dolandyrys jogapkärçilik göz önünde tutulan, şeýle-de hereket ýa-da hereketsizlik dolandyrys-hukuk tertibiniň bozulmagy (etmişi) diýlip hasap edilýär”.

Şu kesgitlemeden görnüşi ýaly, dolandyrys-hukuk bozulmanyň (etmişiniň) esasy onuň hyýanatlyk häsiýetidir we umumy berkidilen düzgüni bozmagydyr. Şoňa görä-de döwletiň esasy wezipesi düzgün-tertibi berkitmek bolup, özi üçin howply we zyýanly bolan hereket ýa-da hereketsizligi gadagan edýär.

Dolandyrys etmişiniň – hukuk bozulmasynyň düzüminde birnäçe elementiň bardygyna göz ýetirýäris. Olar: etmişiniň obýekti, etmişiniň obýektiw tarapy, etmişiniň subýekti we etmişiniň subýektiw tarapy.

Her bir hukuk bozulmada dört elementiň biri bolmadyk ýagdaýynda, dolandyrys jogapkärçiligi barada gürrüň hem etmek bolmaz, has takygy, şeýle ýagdaýda jogapkärçilik ýüze çykyp bilmeýär.

Dolandyrys etmişiniň obýekti diýip, ähli dolandyrys temmleri bilen goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna aýdylýar. Ýene bir bellemeli zat, ol hem bikanun hyýanatly hereketiň ýa-da hereketsizligiň nämä gönükdirilenligi we haýsy jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň kadalarynyň bozulanlygy bilen baglydyr.

Şeýle netijä mysal edip „Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky” Kodeksiniň 1-nji maddasynyň mazmunyny görkezmek bolar, ýagny Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kanunlarynyň wezipele-ri jemgyýetçilik gurluşyny, eýeçiligi, raýatlaryň durmuş-ykdysady, syýasy we şahsy hukuklaryny hem-de azatlyklaryny, şeýle hem kärhanalaryň, edaralaryň we guramalaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini, **bellenilen dolandyryş tertibini, döwlet we jemgyýetçilik tertibini** goramakdan, kanunçylygy pugtalandyrmakdan, hukuk tertibiniň bozulmasynyň önüni almakdan, raýatlary Türkmenistanyň Konstitusiyasyny **we kanunlaryny takyk hem-de gyşarnyksyz berjaý etmek, beýleki raýatlaryň hukuklaryna, namysyna we mertebe-**sine, umumy ýaşayyş kadalaryna hormat goýmak, öz borçlaryny päk ýürekli ýerine ýetirmek, jemgyýetiň önünde jogapkärçilik çekmek ruhunda terbiýelemekden ybaratdyr.

Şeýlelikde, dolandyryş etmişiniň obýekti diýip, hukuk kadalary bilen kadalaşdyrylan we dolandyryş temmleri bilen goralýan ähli jemgyýetçilik gatnaşyklaryna aýdylýar.

Ýene-de etmişiň obýekti hakynda gürrüň edilende, biz oňa dolandyryş-hukuk bozulmasynyň düzüminiň bir elementi hökmünde garamalydyrys. Ol **obýektler şu kodeksiň birnäçe maddalarynda ag-**zalandyr. Kähalatlarda kodeksiň ýörite bölüminde goralýan obýektiň alamatlary gös-göni görkezilen bolýar, ýöne köp ýagdaýlarda goralýan obýekt kodeksiň ýörite bölüminiň baplarynda hem görkezilýär. Mysal üçin, ýokarda agzalan kodeksiň 5-nji babynda zähmeti we ilatyň saglygyny goramak baradaky dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary, 6-njy bapda bolsa dolandyryş-hukuk tertibiniň eýeçilige hyýanat edilmegine **getirýän hukuk bozulmalary barada nygtap, ýokarda aý-**dylanlary ýene bir gezek tassyklaýar.

Dolandyryş-hukuk bozulmasynyň obýektiw tarapy diýlip, etmişiň **kanun esasynda daşky görnüşini häsiýetlendirýän zada aý-**dylýar. Daşky aňlatmalara görä, dolandyryş etmişleri kanuna garşy edilen hereket we kanuna garşy edilen hereketsizlik bilen amala aşyrylýar. Beýle diýildigi, dolandyryş etmişleri hereketli ýa-da here-

ketsiz edilip bilinýär diýiligidir. Mysal üçin, kämillik ýaşyna ýetmedikleri serhoş **ýagdaýa getirmek, polisiýa işgärleriniň kanuny talabyny** raýatlar tarapyndan ýerine ýetirmezlik we başga-da onlarça dolandyryş etmişleri diňe hereketiň üsti bilen edilip bilner. Bu ýerde kanun bikanun hereketiň edilmegini gadagan etse-de, günäkär şol hereketi **amala aşyrýar. Başga bir ýagdaýda kanun belli-belli subýektlerden** kanuny hereket etmekligi talap edýär, ýöne gynansagam, şol talap, edilýän hereketi amala aşyrmakdan subýekt ýüz dönderýär. Netijede, dolandyryş etmişi ýüze çykýar. Mysal üçin, harby wekiliň çagyrmagy **boýunça oňa sebäpsiz barmazlyk, uzak wagtlap pasportlary** hasaba goýmazlyk ýaly kanuny talap edilýän hereketi etmekden boýun gaçyrýarlar, netijede, dolandyryş etmişi ýüze çykýar.

Dolandyryş etmişiniň subýekti „Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk bozulmalary hakyndaky“ Kodeksiň 12-nji maddasyna laýyklykda dolandyryş etmişiniň subýekti bolup hukuk tertibini bozan pursadynda 16 ýaşyny dolduran Türkmenistanyň raýatlary, belli raýatlygy bolmadyk adamlar we **eldegirmezlik hukugyndan peýdalanmaýan** daşary ýurt raýatlary jogapkärçilige çekilmäge degişlidirler. Ýöne **kada-kanuna ters gelýän hereketi ýa-da hereketsizligi eden** mahalynda, akyly ýerinde bolmadyk, ýagny häli-şindi gozgap durýan dälilik keseli, wagtlaýyn ýeldirgeme, akyly kemlik ýa-da başga hili kesellilik ýagdaýy sebäpli öz eden hereketlerine akyl ýetirip bilmedik ýa-da öz hereketine erk edip bilmedik adam dolandyryş jogapkärçiligine çekilmeyär (19-njy madda).

Biziň pikirimizçe, ýene-de bir zady bellemek wajyp bolup durýar, ol hem adamlar 16 ýaşdan 18 ýaşa çenli dolandyryş etmişlerini eden ýagdaýynda, **köplenç halatlarda kämillik ýaşyna ýetmedikler barada**ky toparyň düzgünnamasynda bellenen çäreler ulanylyp bilner. Mysal üçin, **jebir çekenin önünde ötünç soramak, käýinç, berk käýinç bermek**, jerime salmak we başga-da birnäçe temmiler bellenilýär.

Birnäçe edilen dolandyryş-hukuk bozulmalary üçin jogapkärçilige wezipeli adamlaryň hem çekilip bilinýändigini unutmaly däliris.

„Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk bozulmalary hakyndaky“ Kodeksiniň 14-nji maddasyna laýyklykda wezipeli adamlar

dolandyryş tertibini, döwlet we jemgyýetçilik tertibini, tebigaty, ilatyň saglygyny goramak barasynda **bellenen kadalary we özleriniň gulluk borçlary boýunça ýerine ýetirilmegini üpjün etmeli bolan beýleki** kadalary berjaý etmezlikleri bilen baglanyşykly hukuk tertibiniň bozulmalary üçin dolandyrş jogapkärçiligine çekilmäge degişlidir. Mysal üçin, elektrik we ýylylyk energiýasynyň bisarpa harçlanmagy üçin **şu aşakdaky wezipeli adamlar dolandyrş jogapkärçiligine çekilip bilner:** edaranyň, kärhananyň, guramanyň ýolbaşçylary, baş inženerler, baş energetikler, baş mehanikler, sehiň naçalnikleri, dolandyrş-hojalyk gulluklarynyň ýolbaşçylary.

Şeýle edilmegi wezipeli adamlaryň öz gullugynda şahsy jogapkärçiligini ýokarlandyrmak üçin gönükdirilendir.

Bulardan başga-da dolandyrş jogapkärçiliginiň subýekti hökümünde **daşary ýurt raýatlary, belli raýatlygy ýok adamlar, harby gullukçylar we olara deňelýän gullukçylar, belli-belli halatlarda guramalar** hem çykyş edýärler.

Dolandyrş jogapkärçiliginiň subýektiw tarapy diýlip etmiş bilgeşleýin **ýa-da seresapsyzlyk bilen edilipmi diýen soraga jogap bolup bilýär.**

“Türkmenistanyň dolandyrş-hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky” Kodeksiniň 10-njy maddasyna laýyklykda, eger dolandyrş-hukuk tertibini bilgeşleýin bozan adam öz eden hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň kada-kanuna tersdigine düşüňän bolsa, onuň zyýanly netijelere getirjegini öňünden aňan bolsa we şol netijeleriň bolmagyny islän **bolsa ýa-da şol netijeleriň gelip ýetmegine bilkastlaýyn ýol beren bolsa, şonda dolandyrş-hukuk tertibi bilgeşleýin bozulan** diýlip hasap edilýär.

Şoňa görä-de döwlet dolandyrşynda edilýän etmişleriň köp bölegi bilgeşleýin edilýär, mysal üçin, ownuk huligançylyk, ownuk ogurlyk, adamyň mertebesini peseltmek, pýançylyk, awuň düzgünini bozmak we ýene-de ýüzlerçe etmişler, diňe bilgeşleýin edilýär.

Käbir halatlarda dolandyrşda edilýän etmişler seresapsyzlyk bilen edilen diýlip hasaplanýar.

“Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky“ Kodeksiniň 11-nji maddasyna laýyklykda eger etmiş eden adam öz eden hereketiniň ýa-da hereketsizliginiň zyýanly netijelere getirmek mümkinçiligi öňünden aňan bolsa, emma welin şol netijeleriň öňüniň alynjakdygyna ýeňilkellelik bilen baran bolsa ýa-da şonuň ýaly netijeleriň gelip ýetmek mümkinçiligini öňünden aňmaly we aňyp biljek bolsa-da muny aňlamadyk bolsa, şonda dolandyryş-hukuk tertibi seresapsyzlykdan bozulan diýlip hasap edilýär.

§3. Dolandyryş temmleri

“Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk bozulmalary hakyndaky” Kodeksiniň 22-nji maddasynda bellenilişi ýaly, temmi jogapkärçilik çäresi bolup durýar we ol etmişi eden adama kanunlary berjaý etmek, umumy ýaşayyş kadalaryna hormat goýmak ruhunda terbiýelemek, şonuň ýaly-da hukuk tertibini bozan adamlaryň özleriniň hem beýleki adamlaryň hukuk tertibini täzedan bozmaqlarynyň öňüni almak maksady bilen ulanylýar. Dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary üçin şu aşakdaky temmler ulanylyp bilner:

1) duýduryş bermek;

2) jerime salmak;

3) dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) öwezini tölemek bilen düzgüni bozujynyň elinden almak;

4) dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) döwletiň haýryna geçirmek (konfiskasiýalamak);

5) şol raýata berlen ýörite hukukdan mahrum etmek;

6) düzediş işlerinde işletmek;

7) dolandyryş taýdan tussag etmek;

8) ýurtdan çykarmak.

Olara aýratynlykda gysgaça seredip geçeliň.

Duýduryş bermek

Duýduryş bermek temmisi islendik görnüşde belenilip bilinýän däl. Dolandyryş temmisi hökmünde duýduryş bermek diňe ýazuw üsti bilen belenilip bilinýär (Kodeksiň 25-nji maddasy). Dil bilen duýdurylýan ýagdaýynda, duýduryş profilaktika ýa-da önüni alyş çärelerine girýär. Şoňa görä-de duýduryş bermek hökmany suratda karar ýa-da çözüň çykarmagyň üsti bilen belenilýär.

Duýduryş ygtyýarly döwlet edaralary we olaryň wezipeli adamlary tarapyndan ýeňil etmişler üçin ulanylýar, kähalatlarda bolsa etmişň häsiýetine we etmiş eden adamynyň kanuny hakykatdanam bilmänligi sebäpli belenip bilinýär. Belli-belli ýagdaýlarda duýduryş jerimäniň ýerine hem belenip bilinýär.

Jerime salmak

Jerime salmak pul görnüşinde belenýär. Jerime ähli dolandyryş etmişleriniň temmilerinde göz önünde tutulýar.

“Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky“ Kodeksiniň 26-njy maddasynda dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary üçin raýatlara salynýan jerime, kada hökmünde zähmet hakynyň ortaça aýlyk möçberiniň on essesine we wezipeli adamlara bolsa zähmet hakynyň ortaça aýlyk möçberiniň ýigirmi essesine çenli belenilip bilinýär. Şol maddanyň ikinji bölümünde bolsa dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalarynyň aýry-aýry görnüşleri üçin jogapkärçiligi ýokarlandyrmak zerur bolan mahalynda, Türkmenistanyň kanunçylyk namalary arkaly jerimäni kanunda belenen möçberden köp hem belläp bolýandyr diýip nygtalýar.

Ýene bir bellemeli zat, ol hem kanunçylykda jerime oňositel kesgitlenen we absolýut kesgitlenen temmiler arkaly belenendir. Oňositel kesgitlenen jerime temmisi jerimäniň in pes hem ýokary möçberini ýa-da in ýokary möçberini belleýär. Absolýut kesgitlenen jerime temmilerinde bolsa diňe jerimäniň kesgitli möçberi belenendir.

Dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady (predmeti) öwezini tölemek bilen, düzgüni bozujynyň elinden almak

Dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady öwezini tölemek bilen düzgün bozujynyň elinden almak işi ony mejbury suratda elinden almakdan we soňra bolsa alnan zady satmak üçin edilen çykdajylary düşen puluň ujundan çykaryp, galanyny zadyň ozalky eýesine gaýtaryp bermekden ybaratdyr.

Haýsy zady öwezini tölemek bilen hukuk bozujynyň elinden mejbury ýagdaýda alyp bolýar? Şuny düşündirmek üçin iki ýagdaýa ýüzlenmeli bolýarys. Birinjiden, öwezini tölemek bilen mejbur edip elinden alynmaly zat ýa-ha etmişň gös-göni obýekti bolmaly, ýa-da etmiş edilende ulanylan gural bolmaly. Günäkäriň başga şahsy (hususy) eýeçiligine degişli zatlaryny almak bolmaýar. Ikinjiden, öwezini tölemek bilen günäkäriň elinden mejbur edilip alynýan zat hökmany suratda hukuk bozujynyň şahsy (hususy) eýeçiliginde duran zat bolmaly. Islendik ýagdaýda agzalan temmini ulanmak üçin, ýokarda agzalan iki ýagdaýy nazarda tutmak hökmandyr (27-nji madda).

Dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady döwletiň haýryna geçirmek

Dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmagynyň guraly ýa-da gös-göni obýekti bolan zady döwletiň haýryna geçirmek, bu zadyň döwlet eýeçiligine mejbury suratda mugt geçirilmeginden ybaratdyr. Eger-de Türkmenistanyň kanunçylyk namalarynda başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, onda diňe hukuk tertibini bozujynyň şahsy eýeçiligindäki zat döwletiň haýryna geçirilip bilner.

Ýöne käbir halatlarda konfiskasiýa degişli zat hukuk bozujynyň şahsy eýeçiligine degişli bolman, başga bir adamyňky hem bolsa konfiskasiýalanýandyr. Mysal üçin, gümrük barlagynyň esasynda Türkmenistanyň çäğine getirmek we ondan çykarmak üçin gadagan edilen zat bolsa, onda ol kimiň emlägi bolsa-da, döwletiň haýryna geçirilmäge degişlidir, kä halatlarda bolsa kanun tarapyndan gadagan edilen usulda onuň edinen şol zady döwletiň haýryna geçirilip bilner (28-nji madda).

Raýaty özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek

Raýaty özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek temmi çäresi raýatlaryň konstitusion ýa-da beýleki hukuk kadalarynyň berkidilen hukuklaryna degişli bolman, döwlet edaralary tarapyndan berlen ýörite hukuklaryna degişli bolup durýandyr. Mysal üçin, işlemäge bolan hukugyny, okamaga bolan hukugyny, ýaşayşa bolan hukugyny we başga-da birnäçe ýaşamaga degişli bolan hukuklardan mahrum etmek kanun esasynda gadagan edilýändir. Beýle diýildigi, raýatlary özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek çäresi olaryň umumy hukuklaryna degişli bolman, ýörite döwlet edaralary tarapyndan berlen hukuklaryna degişli bolup durýar. Haçan we haýsy ýagdaýlarda raýatlary ýörite berlen hukuklardan mahrum edip bolýar diýen soraga jogap bermek üçin ”Türkmenistanyň dolandyryş- hukuk bozulmalary hakyndaky“ Kodeksiniň 29-njy maddasyna ýüzlenmelidiris. Şol maddada şeýle diýilýär: ”Raýatlar özüne berlen ýörite hukukdan peýdalanmak düzgünini gödek ýa-da birsyhly bozup gelenligi üçin, olara berlen şol ýörite hukukdan belli bir möhlete çenli mahrum etmek çäresi ulanylýar“.

Mysal üçin, sürüji ýol hereketiniň düzgünini gödek bozan ýagdaýynda, ulag serişdelerini öz peýdasy üçin (döwlet tarapyndan ýörite rugsat berilmedik bolsa) ulanan bolsa ýa-da ulag serişdelerini içgili ýagdaýda süren halatynda sürüji sürüjilik hukugyndan belli bir möhlet bilen mahrum edilýär. Awçy aw awlamagyň kada-kanunyny bozan ýagdaýynda ýa-da bolmasa senetçilik-hünärmentçilik bilen meşgullanmak tertibini bozan bolsa, onda ol adamlar hem görkezilen hukuklaryndan mahrum edilýär.

Şu ýerde ýene bir zady bellemek hökmandyr, ýagny raýaty özüne berlen ýörite hukukdan mahrum etmek çäresi maýyplygy sebäpli ulag serişdelerinden peýdalanýan adamlar serhoş ýagdaýda süren halatlaryndan başga halatlarda, ulag serişdelerini sürmek hukugyndan mahrum edilip bilinýän däldir.

Düzediş işleri

Bu çäräniň mazmuny, ýagny hukuk bozujynyň gazanan zähmet hakynyň 20 göterimine çenli döwletiň haýryna geçirmek arkaly iki aýa çenli möhlet bilen bellenilýär. Ýöne möhleti on baş günden az bolmaly däldir.

Şu çäre 30-njy maddanyň belleýşi ýaly, hukuk bozujynyň esasy işleýän ýerinde geçirilmelidir. Eger-de hukuk bozuýy etmişi eden wagtynda, hiç ýerde işlemeýän bolsa, onda bu çäräniň geçilmeli ýeri düzediş işlerini ýerine ýetirýän edara tarapyndan kesgitlenýär. Ýöne bu ýagdaýlar seýrek duş gelýär.

Düzediş işleri belli-belli dolandyryş etmişlerine bellenilýär. Mysal üçin, ownuk huligançylyk, polisiýa işgärleriniň kanuny görkezmesine ýa-da talabyna bilkastlaýyn boýun bolmazlyk ýaly etmişlerine garşy ullanylyp bilinýän çäredir.

Düzediş işleri şu aşakdaky etmiş eden adamlara garşy ulanylmaýar, ýagny maýyplara, kämillik ýaşyna ýetmediklere, göwreli aýallara we ýaş çagaly aýallara.

Düzediş işleri diňe kazylar tarapyndan bellenip bilinýär.

Dolandyryş taýdan tussag etmek

Bu çäre hukuk bozujyny gysga wagtlaýyn azatlykdan mahrum etmekden ybaratdyr. Dolandyryş tussagy belli-belli dolandyryş etmişine bellenilýän temmidir. Mysal üçin, ownuk huligançylyk, polisiýa işgärleriniň kanuny görkezmesine ýa-da talabyna bilkastlaýyn boýun bolmazlyk ýaly etmişlere we başga-da kanunda bellenilen dolandyryş etmişlerine garşy ulanylýan temmidir.

Dolandyryş taýdan tussag edilen adam umumy düzgün boýunça zähmete çekilmelidir we tussag döwründe dürli işlerde işledip bolýandyr. Olaryň zähmetini guramak we iş bilen üpjün etmek ýerli häkimlikler tarapyndan çözülýär.

Dolandyryş tussag etmekligiň umumy möhleti on baş gije-gündi-ze çenli bellenilýär. Käbir halatlarda ol möhlet uzaldylyp hem bilinýär.

Mysal üçin, adatdan daşary ýagdaý ygylan edilen ýerde jemgyýetçilik tertibini bozan adam 30 gije-gündize çenli tussag edilýär.

Dolandyryş taýdan tussag etmek temmisini ”Türkmenistanyň dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmasy hakyndaky“ Kodeksiň 31-nji maddasynyň esasynda şäher, etrap kazylary tarapyndan belenilip bilinýär, haçan-da dolandyryş etmişleri adatdan daşary ýagdaýda edilen bolsa, onda dolandyryş taýdan tussag etmek temmisi etrap, şäher içeri işler edarasynyň başlyklary ýa-da olaryň orunbasarlary hem-de ýerlerdäki komendantlar tarapyndan belenip bilinýär.

Dolandyryş taýdan tussag etmek temmisi göwreli aýallar, on iki ýaş aýetmedik çagalary bar bolan aýallar barasynda, on sekiz ýaşyny doldurmadyk adamlar, birinji we ikinji topar maýyplar barasynda ulanylyp bilinmeýär.

Türkmenistanyň çäginden çykarmak

Türkmenistanyň 1993-nji ýylyň 8-nji oktyabrynda kabul edilen “Daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýlary baradaky“ Kanunyna laýyklykda daşary ýurt raýatlary Türkmenistanyň çäginden şu aşakdaky halatlarda çykarylyp bilner:

1. Eger daşary ýurt raýatlarynyň hereketleri milli howpsuzlygyň bähbidine ýa-da jemgyýetçilik tertibini goramak meselelerine garşy gelen ýagdaýynda;

2. Ilatyň saglygyny, Türkmenistanyň raýatlarynyň we beýleki adamlaryň hukuklaryny hem kanuny bähbitlerini goramak üçin gerek bolan halatynda;

3. Daşary ýurt raýatlary özüleri baradaky kanunlaryň talabyny ýa-da gümrük, walýuta kanunlarynyň talabyny gödek bozan halatlarynda, ýurtdan çykarylмага degişlidirler.

Ýurtdan çykarmak baradaky çözgüdi 2009-njy ýylyň 21-nji noýabrynda kabul edilen Türkmenistanyň “Migrasiýa gullugy hakyndaky” Kanunyna laýyklykda Döwlet migrasiýa gullugynyň edaralary tarapyndan amala aşyrylýar we daşary ýurt raýatlary bellenen möhletde ýurtdan çykarmaga borçludyr.

Soraglar we ýumuşlar

1. Döwlet dolandyryşy näme?
2. Dolandyryş-hukuk kadalary näme?
3. Dolandyryş-hukuk gatnasyklarynyň aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
4. Dolandyryş-hukugynyň subýektleri (gatnasyjylary) kimler?
5. Dolandyryş jogapkärçiligi näme?
6. Dolandyryş jogapkärçiliginiň esaslaryny adyp beriň.
7. Dolandyryş etmişleriniň düzümine nämeler girýär?
8. Dolandyryş temmeleri we olaryň mazmuny barada gürrüň beriň.

**§1. Täze Galkynys we beýik özgertmeler
zamanasynda Türkmenistanyň zähmet
kanunçylygynyň ösüşi**

Hormatly Prezidentimiziň kanunçylygy kämilleşdirmek baradaky tagallalary durmuşyň ähli ugurlaryny öz içine alýar. Diňe bir täze kanunlary kabul etmek däl, eýsem, öňki kanunlary döwrebaplaşdyrmak, şol sanda zähmet kanunçylygyny kämilleşdirmek işi-de netijeli alnyp barylýar.

Adam öz zähmeti bilen maddy we ruhy gymmatlyklary döredip, jemgyýetiň ösüşine täsir edýär. Zähmet adamy bezeýär. Zähmet çekmek bilen adam öz mümkinçiliklerini durmuşa geçirýär, durmuşda öz ornuny tapýar, beýleki adamlaryň özüni ykrar etmegini gazanýar. Şu uly jemgyýetçilik ähmiýetli gatnaşyklar kanunçylyk bilen kadalaşdyrylýar we zähmet hukugy pudagyny emele getirýär.

Türkmenistanyň Konstitusijasynyň täze redaksiýasynyň 33-nji maddasynda “Raýatlaryň zähmet çekmäge, öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga, sagdyn hem howpsuz zähmet şertlerine hukugy bardyr. Hakyna durup işleýän adamlaryň öz çeken zähmetiniň möçberine hem hiline laýyk gelýän hak almaga hukugy bardyr. Bu hakyň möçberi döwletiň bellän in pes oňalga derejesinden az bolmaly däldir” diýip kesgitlenen. Bu konstitusion kadalar Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda anyklaşdyrylýar, ösdürilýär.

Zähmet kanunçylygynda berkidilýän hukuk kadalary döwletimiziň zähmet hukuk gatnaşyklarynyň esas goýujy ýörelge-

lerini özünde jemleýär we raýatlaryň bu çygyrdaky hukuklaryny hem azatlyklaryny pugtalandyrýar, bu hukuklary durmuşa geçirmek babatda döwlet tarapyndan berilýän kepillikleriň üpjün edilmegine ýardam edýär.

Raýatlaryň zähmet çekmäge, şol sanda öz islegine görä hünär, kär we iş ýerlerini saýlap almaga, şeýle hem özleri üçin sagdyn hem howpsuz zähmet şertleriniň üpjün edilmegine bolan konstitusion hukuklarynyň durmuşa geçirilmegi, Türkmenistan tarapyndan ykrar edilen Halkara Ýlalaşyklarynda, şonuň ýaly-da 2009-njy ýylyň 1-nji iýulyndan güýje girizilen Türkmenistanyň Zähmet kodeksinde we beýleki kadalaşdyryjy hukuknamalarynda düzgünleşdirilýär.

Täze Galkynuş we beýik özgertmeler zamanasynda hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda ýurdumyzda täze kanunlaryň kabul edilmegi bilen, demokratik, hukuk we dünýewi döwlet bolan Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiziň hukuk binýady gün-günden kämilleşýär. Kabul edilen kanunlaryň arasynda möhüm ähmiýetli resminamalaryň biri-de, eýeçiligiň görnüşlerine garamazdan kärhanalarda, edaralarda we guramalarda zähmet şertnamasynyň şertlerinde işleýän adamlaryň zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän Türkmenistanyň Zähmet kodeksidir. Täze kodeksi Konstitusiýa esasynda raýatlaryň zähmet çekmäge, öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga, sagdyn hem howpsuz zähmet şertlerine, öz çeken zähmetiniň möçberine hem hiline laýyk gelýän hak almaga hem-de dynç almaga, iş hepdesiniň çäklendirilen dowamlylygynyň belenilmegine, her ýylky tölegli zähmet rugsatlaryna, her hepdede dynç günleriniň berilmegine bolan konstitusion hukuklaryny durmuşa geçirmekligi göz önünde tutýar. Zähmet Kodeksi toplumlaýyn häsiýete eýedir.

§2. Zähmet-hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny, gurluşy

Zähmet hukugy diýip adamyň (işgäriň) iş berijä (kärhana) haky-na tutma işgär hökmünde, zähmet tertibine tabyn bolup, meýletin esasyda maddy we ruhy gymmatlyklary döretmeginde ýüze çykyan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuknamalaryň jemine

düşünilýär. Zähmet hukugy işgär (raýat) bilen kärhananyň (edaranyň, guramanyň, telekeçiniň) arasynda zähmet çekmek we iş şertlerini kesgitlemek barada döreýän hukuk gatnaşygyny öwrenýär.

Zähmet hukuk gatnaşygy diýlende, taraplaryň, ýagny işgär bilen iş berijiniň arasynda zähmet şertnamasyny (kontrakt) baglaşmagyň, iş wagtynyň we dynç alyş wagtynyň, işe hak tölemegiň işdäki düzgün-nyzam kadalarynyň, zähmeti hukuk taýdan goramagyň, zähmet jedellerine seretmegiň tertibi baradaky gatnaşyklara düşünilýär.

Raýatlaryň zähmet çekmäge bolan hukugy, şol sanda öz islegine görä hünär, kär we iş ýerini saýlap almaga bolan hukugy, şeýle hem işsizlikden goranmaga bolan hukugy Türkmenistanyň Konstitusiyasy we kanunlar tarapyndan kepillendirilýär. Kanunda bellenen halatlardan başga halatlarda mejburi zähmet gadagan edilýär. Türkmenistanyň Konstitusiyasy zähmet kanunçylygynyň esasy çeşmesidir. Şeýle-de Türkmenistanyň Zähmet kodeksi hereket edýär. Raýatlaryň zähmet hukuklarynyň döwlet kepillendirmelerini bellemek, zähmetiň amatly şertlerini döretmek, işgärleriň we iş berijileriň hukuklaryny we bähbitlerini goramak Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň maksatlary bolup durýar. Bu kodeks 21 bölümden 410 maddadan ybarat bolup, öňki hereket eden kodeksden has giňdigini bellemek gerek.

Zähmet hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny diýlende işgäriň we iş berijiniň hukuklarynyň, borçlarynyň, ygtyýarlyklarynyň jemi-ne düşünilýär. Zähmet hukuk gatnaşyklarynyň gurluşy bolsa, oňa gatnaşan taraplaryň kimlerdigini, ýagny kanunçylygyň işgäre nähili talaplary bildirýändigini, iş berijä (edara, kärhana, gurama, hususy telekeçä) nähili talaplary bildirýändigini, nähili iş şertlerini kesgitleýändigini aňladýar. Zähmet hukuk gatnaşyklary hukuk kadalaryny amala aşyrmak netijesinde döreýär we ösýär. Zähmet we onuň bilen baglanyşykly gatnaşyklary hukuk taýdan düzgünleşdirmekde Türkmenistan döwletiniň ynsanperwerlik syýasaty durmuşa geçirilýär, halkyň maddy hal-ýagdaýy gowulaşýar we ruhy islegleri kanagatlandyrylýar.

Ilatyň ýaşayyş şertleriniň gowy bolmagy, ilatyň iş üpjünçiligi barada Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow yzygiderli alada edýär. Türkmenistanda ilatyň esasy bölegini işe ukyp-

ly, ýaş adamlar tutýar. Ilatyň ýaş boýunça düzüminde zähmete ukyply ýaşdaky adamlar köp bölegini tutýar. Türkmenistanyň ilatynyň umumy bilim we hünärmentçilik derejesi ýokary bolmagynda galýar. Bu bolsa hünärli işgärleri dürli ugurlarda ulanmaga mümkinçilik berýär.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda zähmet hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny hukuk we ykdysady nukdaýnazarlardan baýlaşandygyny, zähmeti goramagyň kepillikleriniň artandygyny bellemek mümkin. Türkmenistanyň zähmet kanunçylygy bilen kadalaşdyrylýan zähmet we onuň bilen utgaşykly gatnaşyklar köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Türkmenistanda eýeçiligiň görnüşlerine laýyklykda zähmeti guramak dürli usullarda amala aşyrylýar.

§3. Zähmet-hukuk gatnaşygynyň subýektleri

Zähmet-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri diýlende, giň manyda, bu hukuk gatnaşygyna gatnaşýan taraplara, esasan, iş berijä we işgäre, şeýle-de işgärleriň bähbitlerini gorap çykyş edýän jemgyýetçilik gurama bolan kärdeşler arkalaşyklaryna, işgär bilen iş berijiniň biri-birini tapmagyna hemaýat edýän zähmet biržalaryna düşünilýär. Elbetde, zähmet gatnaşyklary bilen utgaşýan gatnaşyklarda başga-da gatnaşyjylar bolup biler, mysal üçin, işgäriň durmuş, medisina, pensiýa ätiýaçlandyrmasy, ýaşayyş jaý üpjünçiligi bilen baglanyşykly gatnaşyklara dürli ýöriteleşdirilen edaralar gatnaşýarlar.

Eýeçiliginiň görnüşine garamazdan, alyp barýan işiniň häsiýetine laýyklykda hukuklara we borçlara eýe bolup, işgäri işe kabul edip bilýän edara, kärhana, gurama, hususy telekeçä iş beriji diýilýär. Zähmet-hukuk gatnaşygynyň ikinji tarapyna ýaşy boýunça umumy bildirilýän talap, ýagny işgär 16 ýaşan raýat bolup biler. Zähmet şertnamasy 15 ýaşyny dolduran adam bilen diňe ata-enelerden haýsy hem bolsa biriniň (howandarynyň) razylygy bilen baglaşylyp bilner (Zähmet kodeksiniň 23-nji maddasynyň 2-nji bendi). Elbetde, işe kabul etmek üçin ýerine ýetirilmeli işiň häsiýetine görä hünär, kär boýunça başga-da şertler bar. Mysal üçin, sürüjilik şahadatnamasy ýok adamy sürüjilik işine kabul edip bolmaýar.

Islendik hukuk gatnaşygynda bolşy ýaly, zähmet hukuk gatnaşygynyň hem taraplarynyň kanunçylykda bellenen, zähmet şertnamasynda anyklaşdyrylan hukuklary, borçlary, ygtyýarlyklary bar. Bellenilip geçilişi ýaly, zähmet-hukuk gatnaşyklaryna köpdürli gatnaşyklary degişli etmek mümkin, ýöne esasy gatnaşyk işgär bilen iş berijiniň arasyndaky gatnaşykdyr. Degişlilikde, işgäre we iş berijä esasy subýektler diýmek mümkin.

Işgär zähmet gatnaşygynyň bir tarapy we zähmet-hukuk gatnaşygynyň subýektidir. Ol özüniň zähmeti bilen belli bir maddy we ruhy gymmatlyklary döredýär, hyzmatlary ýerine ýetirýär. Işgäriň zähmet çekmegi üçin döredilmeli şertler, iş wagtynyň, dynç alyş wagtynyň dowamlylygy, iş wagtyny guramagyň, siňdirilen zähmeti ölçemegiň, netijelerini bahalandyrmagyň, hak tölemegiň umumy kadalary kanunçylykda bellenenidir. Zähmet kanunçylygynda bellenen kadalary bilen işgäriň kanuny hukuklary, borçlary, ygtyýarlyklary ýüze çykyar.

Her bir adam zähmet-hukuk gatnaşygynyň subýekti bolmak üçin zähmet-hukuk ukyplylygyna eýe bolmaly, ýagny öz hereketleri bilen zähmet hukuklaryna eýe bolup, olary amala aşyryp, borçlaryny ýerine ýetirip bilýän bolmaly. Ýaş nukdaýnazaryndan umumy kada boýunça 16 ýaşdan başlap pensiýa ýaşyna, ýagny erkek adamlar üçin 62 ýaş çenli, aýal maşgalalar üçin 57 ýaş çenli zähmet-hukuk ukyplylyk döwri hasaplanýar. Türkmenistanyň "Durmuş üpjünçiligi hakyndaky" Kodeksiniň 23-nji maddasynyň 7-nji bendine laýyklykda üç çaga dogran we olary 8 ýaş çenli terbiýeläp ýetişdiren aýallaryňky, umumy esaslarda bellenen ýaşy bir ýyl, dört çagaly aýallaryňky iki ýyl, baş we ondan köp çagaly ýa-da çagalygyndan maýyp çagaly aýallaryňky üç ýyl azaldylýar. Bu kada olaryň 20 ýyldan az bolmadyk iş döwri bolan ýagdaýynda ulanylýar. Durmuş üpjünçiligi bitewi kanunynda pensiýa ýaşyny azaltmagyň başga-da birnäçe esaslary göz önüne tutulan. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda pensiýa ýaşyna ýeten ýaşullarymyz zähmet çekmegini dowam etdirip, ýaş nesle öz tejribelerini öwredýärler, ýagny adamyň pensiýa ýaşyna ýetendigine garamazdan, zähmet gatnaşyklarynyň dowam etdirilmegi mümkin.

Öň bellenenilip geçilişi ýaly, iş beriji we işgär zähmet-hukuk gatnaşyklarynyň esasy taraplarydyr. İş beriji işgäriň zähmetini guraýar

we oňa ýolbaşçylyk edýär. Zähmet-hukuk gatnaşygynyň subýekti hökmünde iş berijiniň kanunçylykda bellenen hukuklary, borçlary, ygtyýarlyklary bar. Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 12-nji maddasynyň 3-nji bendine laýyklykda guramaçylyk-hukuk we eýeçiligiň görnüşine garamazdan, edara görnüşindaki tarapdyr ýa-da hakyna tutma zähmeti ulanýan we işgär bilen zähmet gatnaşyklaryna girýän şahsy (telekeçi) tarapdyr.

Kärdeşler arkalaşyklary zähmetkeşleriň jemgyýetçilik birleşmesi bolup, olaryň wekilçiligini amala aşyrýar, hukuklaryny, bähbitlerini goraýar. Şu wezipeleri ýerine ýetirmek maksady bilen kärdeşler arkalaşyklarynyň ýerli komitetleri bar bolan uly kärhanalarda, guramalarda zähmetkeşleriň adyndan kärdeşler arkalaşyklary çykyş edip, edaranyň, kärhananyň müdirligi bilen köpçülikleýin şertnamalary baglaşýarlar.

§4. Işe kabul etmegiň we işden boşatmagyň resmilesdirilişi

Işe kabul etmek raýatyň ýazmaça arzasyna esaslanýar. Arzada haýsy işe ýa-da wezipä kabul edilmegini haýyş edýändigini görkezilýär we degişli hünäriniň bardygy habar berilýär. Arza esasynda iş beriji işe (wezipä) kabul etmek barada buýruk berýär. Buýrukda işe kabul edilýän raýatyň familiýasy, ady, atasynyň ady; haýsy işe (wezipä); haýsy günden; iş hakynyň möçberi ýa-da kanuny şertleri görkezilýär. Raýatyň işe kabul edilendigi barada çykarylan buýruk işgäre gol çekdirmek arkaly yglan edilýär. Ýöne buýrugyň işgäriň we iş berijiniň hukuklaryny we borçlaryny doly beýan etmeýändigini üçin, häzirki döwürde zähmet şertnamalaryny (kontraktlaryny) baglaşmak tejribesi giň gerime eýe boldy. Işe kabul edilýän mahalynda işgärleriň jynsyna, milletine, durmuş gelip çykyşyna, emläk ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, dine garaýşyna, ynam-ygtykatyna, haýsy jemgyýetçilik birleşigine degişlidigine, şeýle hem işgärleriň işewürlik syptalary bilen baglanyşygy bolmadyk beýleki ýagdaýlara baglylykda çäklendirilmegine ýa-da artyk hukuk berilmegine ýol berilmeýändigini Türkmenistanyň Zähmet kodeksi kepillendirýär. Sarp edilen deň zähmete hiline, möçberine garap deň iş haky tölenýär.

Işden boşatmaklygyň esaslary hem zähmet hakyndaky kanunçylykda anyk kesgitlenendir. Raýatlary işden boşatmaga esas bolýan kadalar olaryň Konstitusion hukuklaryny goramaga işçileriň, gullukçylaryň geldi-geçerliginiň önüni almaga, işgärler toparynyň durnukly bolmagyna, käbir wezipeli adamlaryň eden-etdiligine garşy gönükdirilýär. Zähmet şertnamasyny bes etmegiň (ýatyrmagyň) esaslary Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 4-nji babynyň maddalarynda, umumy esaslary bolsa 39-njy maddasynda beýan edilendir. Şu aşakdakylar zähmet şertnamasyny bes etmek (ýatyrmak) üçin esaslardyr: 1. Kodeksiň 32-nji maddasyna laýyklykda zähmet şertnamasynyň şertleriniň üýtgedilmegi bilen baglanyşykly işgäriň işi dowam etdirmekden ýüz öwürmegi; 2. Kodeksiň 33-nji maddasynyň altynjy bölegine laýyklykda işgäriň öz haýyşy boýunça ýa-da öz razylygy bilen başga iş berijä hemişelik başga işe geçirilmegi; 3. İşgäriň lukmançylyk netijenamasynyň esasynda saglyk ýagdaýy boýunça başga işe geçirilmeginden ýüz öwürmegi ýa-da Kodeksiň 33-nji maddasynyň başınjy böleginde göz önünde tutulan iş berijide degişli işiň ýoklugy; 4. Kodeksiň 33-nji maddasynyň başınjy bölegine laýyklykda iş berijiniň başga ýere geçmegi bilen baglanyşykly işgäriň şol ýere işe geçirilmeginden ýüz öwürmegi; 5. Kodeksiň 37-nji maddasyna laýyklykda kärhana eýesiniň çalyşmagy, kärhananyň edara tabynlygynyň (garaşlylygynyň) üýtgemegi, onuň üýtgedilip guralmagy, kärhananyň kärendä berilmegi bilen baglanyşykly işgäriň işi dowam etdirmekden boýun gaçyrmagy; 6. Kodeksiň 40-njy maddasyna laýyklykda taraplaryň ylalaşmagy; 7. Kodeksiň 41-nji maddasyna laýyklykda işgäriň başlangyjy (öz islegi); 8. Kodeksiň 42-nji maddasyna laýyklykda iş berijiniň başlangyjy; 9. Kodeksiň 46-njy maddasyna laýyklykda kärdeşler arkalaşygy guramasynyň talap etmegi; 10. Kodeksiň 47-nji maddasyna laýyklykda taraplaryň erkine bagly bolmadyk ýagdaýda; 11. Möhleti zähmet şertnamasynyň hereket ediş möhletiniň tamamlanmagy, şeýle hem kodeksiň 48-nji maddasynyň birinji böleginde görkezilen esaslara, haçan-da zähmet gatnaşyklarynyň hakyky dowam edýän we olaryň bes edilmeginiň taraplaryň hiç biri tarapyndan talap edilmedik halatlary muňa degişli däl; 12. Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynyň bozulmagy, eger

bu bozulma Kodeksiň 49-njy maddasyna laýyklykda işi dowam etdirmek mümkinçiligini aradan aýyrýan bolsa, kanunçylykda göz önünde tutulan beýleki esaslar boýunça zähmet şertnamasy ýatyrylyp bilner. Zähmet şertnamasynyň ýatyrylmagy iş berijiniň buýrugy bilen resmileşdirilýär. Buýrukda we zähmet depderçesinde zähmet şertnamasyny ýatyrmagyň esasy zähmet hakyndaky kanunyň degişli maddasyna salgylanmak bilen görkezilmelidir.

Soraglar we ýumuşlar

1. Türkmenistanda zähmet gatnaşyklaryny haýsy hukuknamalar kadalaşdyrýar?
2. Zähmet-hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny diýmek näme?
3. Zähmet-hukuk gatnaşyklarynyň tarapy bolmak üçin bildirilýän talaplary aýdyp beriň.
4. Ise kabul etmegiň we işden boşatmagyň kadalaryny düşündiriň.

ZÄHMET ŞERTNAMASY WE ONUŇ GÖRNÜŞLERI

§1. Zähmet şertnamasynyň mazmuny, gurluşy

Zähmet şertnamasy işgär bilen iş berijiniň (kärhana, edara, gura) arasyndaky ylalaşyk bolup, bu ylalaşyga görä, işgär belli bir hünär, kär ýa-da wezipe boýunça işi ýerine ýetirmegi, munda içerki zähmet tertip-düzgünine boýun egmegi borç edinýär, iş beriji bolsa işgäre iş hakyny tölemegi hem-de zähmet hakyndaky kanunlarda we taraplaryň ylalaşygynda göz önünde tutulan zähmet şertlerini üpjün etmegi borç edinýär.

Zähmet şertnamasy–munuň özi ýazmaça görnüşde belli bir möhlete baglaşylýan, iş beriji bilen işgäriň arasynda taraplaryň özara esasy hukuklaryny we borçlaryny belleýän ylalaşyk bolup, oňa laýyklykda iş beriji şertlenen zähmet borçlary boýunça işgäre iş (iş ýerini) bermäge, kanunçylykda göz önünde tutulan zähmet şertlerini üpjün etmäge, zähmet hakyny öz wagtynda we doly möçberde tölemäge borçlanýar, işgär bolsa şu şertnamada kesgitlenen zähmet borçlaryny

ýerine ýetirmäge, kärhananyň içerki zähmet düzgün-tertip kadalaryny we zähmet şertnamasynda, köpçülikleýin şertnamada göz önünde tutulan gaýry kanuny borçlaryny berjaý etmäge borçlanýar. Zähmet şertnamasynda zähmet kanunçylygynyň umumy kadalaryna garanda ençeme aýratynlyklar görkezilýär, işgäriň we iş berijiniň hukuklary, borçlary, ygtyýarlyklary anyklaşdyrylýar.

Zähmet şertnamasynyň şertleri iki topara bölünýär. Olaryň biri kanunda görkezilen şertler, ýagny işiň ady, zähmet hakynyň möçberi, iş wagtynyň we zähmet rugsadynyň dowamlylygy ýaly şertlerdir. Şertleriň ikinji toparyna kanunda göz önünde tutulan şertlerden başga, taraplaryň özleriniň bellän şertleri girýär. Mysal üçin, zähmet rugsadynyň berilmeli wagty, iş ýeri, işiň başlamaly wagty, işe gatnamak üçin ulaglar bilen üpjün etmek ýaly goşmaça şertlerdir.

Zähmet şertnamasynyň mazmuny diýip işgäriň we iş berijiniň hukuklarynyň, borçlarynyň, ygtyýarlyklarynyň şertnamada beýan edilen jemine düşünilýär. Zähmet şertnamasynyň gurluşy, adatça, şertnamanyň hasap belgisinden soň baglaşylan wagty we ýeri görkezilýär, soňra taraplar, ýagny iş beriji we işgär baradaky doly maglumatlar beýan edilýär. Şol maglumatlaryň yzyndan ýaý içinde şertnamada taraplaryň gysgaça atlandyrylyşy, adatça, “Iş beriji” we “Işgär” diýen bellik edilýär, şol maglumatlaryň yzyndan işgäriň haýsy wezipä, käre kabul edilýändigini görkezilýär. Oňa şertnamanyň giriş bölegi diýilýär. Şertnamanyň 2-nji böleginde iş hakyndaky zähmet ylalaşygy beýan edilýär, şertnamanyň möhleti görkezilýär, iş wagtynyň we dynç alyş wagtynyň kanun esasynda düzülen kärhananyň içerki düzgün-nyzam kadalary bilen düzgünleşdirilýänligi beýan edilýär.

Şertnamanyň 3-nji böleginde işgäriň borçlary, ýagny onuň Türkmenistanyň Konstitusiasynyň, zähmet hakyndaky kanunçylygynyň talaplaryny, döwlet we zähmet düzgün-nyzamyny berjaý etmelidigi, iş berijiniň emlägine aýawly garamalydygy we zyýan ýetirilmeginiň önüni almak üçin çäreleri görmelidigi, wezipe borçlaryny ynsaply we döredijilikli ýerine ýetirmelidigi, hünäriň birsyhly ýokarlandyrmalydygy, iş tabşyryklaryny öz wagtynda ýerine ýetirmelidigi, gulluk syrlaryny saklamalydygy görkezilýär. Şeýle tertipde bu bölekde iş berijiniň hem degişli borçlary beýan edilýär, hususan-

-da, onuň kanunçylygy berjaý etmelidigi, işgäriň zähmetini göwnejaý, howpsuz we netijeli işlemegi üçin şertler döretmek bilen guramalydygy, iş orunlaryny döwrebap enjamlar bilen enjamlaşdyrmalydygy, işgäri wezipe borçlary bilen we işe degişli kada-namalar we gollanmalar bilen tanyşdyrmalydygy, zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmelidigi, iş hakyny öz wagtynda tölemelidigi, işgäriň hökmany döwlet-durmuş ätiýaçlandyrmasyňy geçirmelidigi görkezilýär. Şeýle-de işgäriň arzasy esasynda işgäriň iş hakyndan meýletin saglygy goraýyş we pensiýa ätiýaçlandyrmasy boýunça serişdeleri öz wagtynda geçirmäge iş beriji borçludur. Soňra şertnamada işgäriň we iş berijiniň hukuklary beýan edilýär. Bu bölekde hukuklaryň zähmet hakyndaky kanunçylyga esaslanýandygy we onuň zähmet borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen baglanyşyklydygy görkezilýär hem-de iş berijiniň, işgäriň şertnama boýunça borçnamalaryny ýerine ýetirişine gözegçilik etmäge hukugynyň bardygy bellenýär. Şertnamanyň 4-nji böleginde işgäre tölenmeli iş hakynyň möçberi we her ýylky hak tölenilýän zähmet rugsadynyň berilýändigigi, şertnamanyň şertleriniň işgär we iş beriji üçin hökmanydygy, şertnamanyň bes edilmeginiň tertibi we esaslary görkezilýär. Şeýle-de bu bölekde şertnamanyň şertleriniň bozulanylygy üçin taraplaryň jogapkärçilik çekýändigigi, eger-de şertnamanyň möhletiniň tamamlanmagy boýunça zähmet gatnaşyklary hakykatta dowam edýän bolsa we işgär hem, iş beriji hem şol gatnaşyklary bes etmegi talap etmeýän bolsa, onda şertnamanyň hereketiniň täze möhlete dowam etdirilen hasap edilýändigigi berkidilýär. Şertnamanyň 5-nji böleginde işgäriň doly ady, atasynyň ady, familiýasy, öý salgysy, goly, şertnama gol çeken wagty, şeýle-de iş berijiniň doly ady, hukuk salgysy, şertnama gol çeken ýolbaşçynyň ady, familiýasy, atasynyň ady, goly, şertnama gol çeken wagty ýazylýar, kärhananyň möhri bilen tassyklanylýar.

§2. Zähmet şertnamasynyň görnüşleri

Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 18-nji maddasynyň 1-nji bölümüne laýyklykda, zähmet şertnamalary şu görnüşlerde: 1) kesgitsiz möhlete (möhletsiz); 2) eger diňe hemişelik däl häsiýetli işleri ýeri-

ne ýetirmek üçin Kodeksde ýa-da Türkmenistanyň gaýry kadalaşdyryjy hukuk namalarynda başga möhlet belenilmedik bolsa, kesgitli möhlet (möhletli) üçin, ýöne baş ýyldan köp däl möhlet bilen baglaşylýar.

Kämillik ýaşyna ýetmedikleri işe ýerleşdirmek barada döwletimiz uly alada edýär we olaryň zähmetini goramak üçin kanunçylykda birnäçe kepillikler göz önüne tutulandyr. On sekiz ýaşyna ýetmedik adamlaryň zähmetini zähmetiň aýratyn şertleri bolan işlerde, şeýle hem ýerine ýetirmegi olaryň saglygyna we ahlak ösüşine zyýan ýetirip biljek işlerde ulanmak gadagandyr. Şeýle-de olar işe kabul edilende deslapky lukmançylyk barlagyndan geçirilmeli we her ýyl hökmany lukmançylyk barlagyndan iş wagty geçirilýär. On sekiz ýaşyna ýetmedik işgärleri gijeki işlere we iş wagtyndan daşary işlere hem-de dynç alyş, işlenilmeýän baýramçylyk we ýatlama günlerinde işlere çekmek, şeýle hem olary gulluk iş saparlaryna ibermek gadagan edilýär.

Zähmet şertnamasy umumy kada boýunça on alty ýaşly her bir raýat bilen baglaşylyp bilner. Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 25-nji maddasyna laýyklykda raýat işe kabul edilende, şu resminamalar bolmalydyr: 1. Türkmenistanyň raýatynyň şahsyýetini tassyklaýan resminama (pasport ýa-da onuň ornuny tutýan başga resminama, on alty ýaş çenli ýaşdaky adamlar üçin dogluş hakyndaky şahadatnama); 2. Harby borçlular we harby gulluga çagyrylmaga degişli adamlar üçin harby hasabyň resminamasy; 3. Zähmet şertnamasyny ilkinji gezek baglaşýan ýa-da esasy işi bilen utgaşykly işe girýän işgärlerden başgasynyň zähmet depderçesi; 4. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ýörite bilimi ýa-da ýörite taýýarlygy talap edýän iş üçin bilim hakyndaky, hünär ýa-da ýörite bilimleriň bardygy hakyndaky diplomy ýa-da başga resminama; 5. Saglyk ýagdaýy hakynda lukmançylyk netijenamasy we eger olaryň görkezilmegi Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan bolsa, işe gatnaşygy bolan gaýry ýagdaýlary tassyklamak hakynda beýleki resminamalar.

Işgäri işe kabul etmek barada kärhananyň ýolbaşçysy ýazmaça buýruk çykarýar. Iş beriji bilen zähmet şertnamasyny baglaşyp, iş kabul edilendigi hakyndaky buýruk bilen tansyp, gol çeken adam işgär hasaplanýar. Ol şertnamada we beýleki hukuknamalarda görkezilen düzgünleri berjaý etmeli.

Zähmet şertnamasyny bes etmek kanunda göz önünde tutulan esaslarda mümkin. Kanunda işgäriň islegi boýunça ýa-da iş berijiniň başlangyjy boýunça zähmet şertnamasyny ýatyrmak tertibi göz önünde tutulýar. Kodeksiň 41-nji maddasyna laýyklykda, işgär möhletsiz baglaşylan zähmet şertnamasyny, şeýle hem möhletli zähmet şertnamasyny onuň möhleti tamamlanmanka öz başlangyjy boýunça ýatyrмага haklydyr. Ýöne ol bu hakda iş berijini iki hepde önünden ýazmaça habarly etmelidir. İşden boşatmak hakynda duýduryşyň möhleti gutaranyndan soň işgär işini bes etmäge haklydyr, iş beriji bolsa işgäre zähmet depderçesini bermäge we onuň bilen hasaplaşyk geçirmäge borçludyr. Taraplaryň ylalaşygy boýunça zähmet şertnamasy işden boşatmak hakyndaky duýduryşyň möhletiniň gutarmagyndan ön ýa-da arza berlen gününden bes edilip bilner.

Şeýle hem Kodeksiň 42-nji maddasyna laýyklykda, zähmet şertnamasy iş berijiniň başlangyjy boýunça şu halatlarda ýatyrylyp bilner: 1. Kärhana ýatyrylanda ýa-da iş beriji – şahsy tarap tarapyndan iş bes edilende; 2. Kärhananyň işgärleriniň sany ýa-da wezipe sanawy gysgaldylanda, şol sanda önümçilik tehnologiýasynyň, zähmeti guramagyň üýtgedilmegi, işleriň möçberleriniň gysgaldylmagy bilen baglanyşykly; 3. Ýeterlik hünäriniň bolmazlygy, şol sanda hünär synagynyň tassyklanylan netijeleri bilen baglanyşykly işgäriň eýeleýän wezipesine laýyk gelmezligi; 4. Kodeksiň 37-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, kärhananyň eýesi çalşanda (kärhananyň ýolbaşçysy, onuň orunbasary we baş hasapçysy babatynda); 5. Eger belli bir kesel sebäpli iş ýerini (wezipesini) saklamagyň has uzak möhleti Türkmenistanyň kanunçylygynda belenilmedik bolsa, onda göwrelilik we çaga dogurmak baradaky rugsadyň döwrüni hasaplamanyňda işe wagtlaýyn ýarawsyzlyk netijesinde bassyr dört aýdan köp wagtlap işe gelinmedik mahalynda. İş wagtynda şikes ýetenligi ýa-da hünär keseli sebäpli işe ýarawlylygyny ýitiren işgärleriň işe ýarawlylygy dikeldilýänçä ýa-da maýyplyk bellenilýänçä olaryň iş ýeri (wezipesi) saklanylýar; 6. Eger işgäre ön düzgün-nyzam temmi çäreleri ulanylan bolsa zähmet şertnamasy ýa-da kärhananyň içerki zähmet düzgün-tertip kadalary bilen onuň üstüne ýüklenen zähmet borçlarynyň işgär tarapyndan esasly sebäpler bolmazdan zzygiderli

ýerine ýetirilmedik mahalynda; 7. Işden sebäpsiz galanda, şol sanda iş gününüň dowamynda esasly sebäpler bolmazdan üç sagatdan köp iş ýerinde bolmadyk mahalynda; 8. Işgär tarapyndan zähmet borçlary bir gezek gödek bozulanda; 9. Işde serhoş, neşe çeken ýa-da kelläni samediji gaýry ýagdaýda peýda bolnanda; 10. Işgäriň öz zähmet borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen baglanyşykly özüne mälim bolan Türkmenistanyň kanunçylygy tarapyndan goralýan syry (döwlet, täjirçilik, gulluk we başga) jar edilende; 11. Kazyýetiň kanuny güýje giren hökümi bilen ýa-da dolandyryş temmisini bermek ygtyýarlygyna girýän edaranyň karary bilen iş ýerinde emlägi ogurlan, sowran, ony bilgeşleýin dargadan ýa-da zaýalan mahalynda; 12. Zähmeti goramak baradaky talaplaryň işgär tarapyndan bozulan mahalynda, eger bu düzgün bozma agyr netijelere getirse (önümçilikde betbagtçylykly hadysa, awariýa, heläkçilik) ýa-da şeýle netijeleriň gelip ýetmegine görnetin hakyky howp döretse; 13. Zähmet şertnamasy baglaşylanda işgär tarapyndan iş berijä galp resminamalaryň ýa-da görnetin ýalan maglumatlaryň berlendigi ýüze çykarylada; 14. Kärhananyň ýolbaşçysy, dolandyryjysy bilen baglaşylan zähmet şertnamasynda göz önünde tutulan beýleki halatlarda.

Işgäriň zähmete wagtlaýyn ukypsyz bolan döwründe we rugsatda bolan döwründe iş berijiniň başlangyjy boýunça onuň işden boşadylmagyna ýol berilmeyär.

§3. Iş wagty. Iş wagtyňy kadalaşdyrmagyň tertibi

Iş wagty diýip, işgäriň zähmet kanunçylygyna laýyklykda özüniň iş borjuna ýerine ýetirmeli wagtyna düşünilýär. Dynç alyş wagtlyary diýlip, dynç alyş günlerine, baýramçylyk we hatyra günlerine düşünilýär. Iş wagty baradaky kadalar Zähmet kodeksiniň IV bölümünde 58-72-nji maddalary bilen düzgünleşdirilýär. Iş wagtyňy kadalaryny takyk kesgitlemek işleýänleriň Zähmetini goramak üçin hem, jemgyýete zerur bolan möçberini bellemek üçin hem gerek. Iş wagtyňy ýitirilmegi öndürilýän önümiň möçberini azaldýar. Ýlmyň we tehnikanyň ösmegi bilen, täze tehnologiýalaryň ornaşmagy bilen iş wagtyňy gymmaty ýyl-ýyldan ösýär.

Işgärleriň iş wagtynyň düzgüni baradaky kadalarda iş wagtynyň kadaly dowamlylygynyň hepdede 40 sagatdan ýokary bolmaly däldigi, işiň aýratynlygyny hasaba almak bilen kärhanada baş günlük iş hepdesi ýa-da alty günlük iş hepdesi ýa-da dynç günleri üýtgäp durýan grafik boýunça bermek bilen iş hepdesiniň belleniş bilýänligi, işgärleriň işiniň dowamlylygynyň işlenilmeýän baýramçylyk we ýatlama günleriniň öň ýanyndaky günde bir sagat gysgaldylyanlygy hem-de iş gününüň dowamlylygy we ony bölekler bölme baradaky kadalar berkidilipdir. Ondan başga-da, doly däl iş wagty, kadalaşdyrylmadyk iş günü, iş wagtyndan daşary iş, çalşykly iş we gijeki wagtdaky işiň dowamlylygy baradaky kadalar Zähmet kodeksinde bar.

6 günlük ýa-da 5 günlük iş hepdesiniň kesgitlenmegi önümçiligiň häsiýeti we işiň şertleri bilen baglydyr. Mysal üçin, mekdeplerde, has-sahanalarda, dükanlarda, ilata durmuş hyzmatyny edýän kärhanalarda 6 günlük iş hepdesi bellenen. Ylmy-barlag institutlarynda, döwlet dolandyryş edaralarynda 5 günlük iş hepdesi bellenen.

Iş gününüň şu görnüşleri bolup biler: 1) kadaly dowamly iş günü; 2) gysgaldylan iş günü; 3) doly däl iş wagty. Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 60-njy maddasyna laýyklykda şu ýagdaýlarda iş wagtynyň gysgaldylan dowamlylygy bellenişler: 1) ýaşy 16-dan 18-e çenli işgärler üçin hepdede 36 sagatdan köp bolmaly däl, ýaşy 16 ýaşa çenli bolan adamlar hepdede 24 sagatdan köp bolmaly däl; 2) zähmetiň zyýanly, aýratyn agyr şertleri bolan işlerde işleýän işgärler üçin hepdede 36 sagatdan köp bolmaly däldir. Iş wagtynyň gysgaldylan dowamlylygyna hukuk berýän zähmetiň zyýanly, aýratyn agyr şertleri bolan önümçilikleriň, sehleriň, kärleriň we wezipeleriň sanawy Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýar. Gijeki işiň (agşam sagat 22-den ir sagat 6 çenli bolan işiň) dowamlylygy bir sagat gysgaldylýar.

Önümçilik zerurlygyndan ugur alnyp, käbir işgärler üçin kadalaşdyrylmadyk iş günü bellenişler. Mysal üçin, oba hojalygynda önümçiligi guramagyň ýene-de bir görnüş çalşykly (smenaly) işdir. Ol dyngysyz işleýän kärhanalarda ulanylýar. Çalşyk baradaky tertip bilen işgärler önünden tanyşdyrylýar. Işgäri bassyr iki çalşygyň dowamynda işe bellemäge ýol berilmeýär. Çalşyklaryň arasyndaky arakesme azyndan 12 sagatdan az bolmaly däldir.

§4. Dynç alyş wagty we onuň görnüşleri

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 32-nji maddasyna laýyklykda, zähmetkeşleriň dynç almaga hukugy bardyr. Hakyna durup işleýän adamlar üçin bu hukuk iş hepdesiniň 40 sagatdan köp bolmadyk iş hepdesiniň bellenmegi bilen, birnäçe kärler we önümçilikler üçin gysgaldylan iş günü, gijeki işiň dowamlylygynyň gysgaldylmagy bilen her ýylky tölegli zähmet rugsatlarynyň, her hepdede dynç alyş günleriniň berilmegi bilen, şonuň ýaly-da medeni aň-bilim we sagaldyş edaralarynyň ulgamynyň giňeldilmegi, köpçülikleýin sportuň, beden-terbiýäniň we syýahatçylygyň ösdürilmegi bilen ýaşayan ýerinde dynç almagy üçin amatly mümkinçilikleriň we şertleriň döredilmegi bilen üpjün edilýär. Oňat, ýerlikli dynç almak ýokary öndürijilikli zähmet çekmegiň zerur şertidir.

Iş gününüň dowamynda, ýöne iş wagtynyň hasabyna däl, dynç almak we nahar edinmek üçin işgärlere arakesme berilýär. Ähli işçiler we gullukçylar üçin her hepdede dynç alyş günleri bellenendir. Şeýle-de iki iş gününüň arasynda berilýän arakesme, baýramçylyk we hatyra günleri, her ýylda berilýän tölegli zähmet rugsady dynç alyş wagtynyň görnüşleridir. Umuman, dynç alyş wagty diýip, işgäriň zähmet hakyndaky bitewi kanuna we içerki düzgün-nyzam tertibine laýyklykda, kärhananyň, edaranyň, guramanyň işinden boş wagtyna aýdylýar.

Türkmenistanda milli senenama we hepdenama girizildi. Türkmen halkynyň gadymy däp-dessurlaryndan ugur alnyp milli baýramçylyklar, hatyra günü bellenilýär. Kärhanalarda şu aşakdaky baýramçylyk we hatyra günlerinde işlenilmeýär: Täze ýyl - 1-nji ýanwar; Hatyra günü - 12-nji ýanwar; Türkmenistanyň Döwlet baýdagynyň günü - 19-njy fewral; Halkara zenanlar günü - 8-nji mart; Milli bahar baýramy - 21-22-nji mart; 1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda Ýeňiş günü - 9-njy maý; Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryýet günü - 18-nji maý; Milli matam günü - 6-njy oktyabr; Türkmenistanyň Garaşsyzlyk günü - 27-28-nji oktyabr; Türkmenistanyň milli baýramy Bitaraplyk günü - 12-nji dekabir; Gurban baýramy – Gurban baýramynyň anyk senesi

her ýyl Türkmenistanyň Prezidentiniň namasy bilen kesgitlenilýär; Oraza baýramy - Oraza baýramynyň anyk senesi Türkmenistanyň Prezidentiniň namasy bilen kesgitlenilýär. Dyngysyz işleýän kärhanalarda we iş wagtynyň jemlenen hasaby ýöredilýän ýerlerde baýramçylyk günleri umumy aýlyk iş wagtynyň möçberine hasaplanýar we işlenilýär.

Türkmenistanyň Zähmet kodeksinde – rugsatlara bagyşlanan VI bölümiň maddalarynda her ýylky esasy rugsadyň dowamlylygynyň 30 senenama günü möçberinde bellenmegi, ähli görnüşdäki bilim edaralarynyň pedagogik işgärlerine we ýolbaşçylaryna, şeýle hem maýyplara 45 senenama günü möçberinde, ylmy guramalarda, edaralarda we kärhanalarda wezipeleri eýeleýän ylmylaryň doktory diýen alymlyk derejesi bolan ylmy işgärlere 45 senenama günü möçberinde, ylmylaryň kandidaty diýen alymlyk derejesi bolanlara 36 senenama günü möçberinde esasy rugsatlaryň hem-de toý dabaralaryny geçirmek üçin maşgalanyň iki baştutany bilen birlikde, nikalaşýanlara hem dowamlylygy 10 senenama günü möçberinde goşmaça rugsatlary bermek hakynda täzelikleriň girizilmegi, esasly sebäpler ýüze çykanda, işgäriň islegine görä ýylyň dowamynda zähmet haky tölenmeýän rugsadyň dowamlylygynyň 10 senenama gününe çenli uzaldylmagy baradaky hukuk kadalary raýatlarda guwanç hem buýsanç duýgusyny artdyrdy. Kodeksiň 98-102-nji maddalaryna laýyklykda, döwletimizde gündizki, gaýybana (agşamky we gaýybana) görnüşler boýunça ýokary okuw we hünärment mекdeplerinde okamak bilen baglanyşykly rugsatlar, diplom taslamasyny taýýarlamak üçin rugsat, şeýle hem önümçilik ýa-da mugallymçylyk işini ylmy iş bilen üstünlikli utgaşdyran adama degişli ylmy geňeşiň hödürnamasy boýunça iş yerini we ortaça aýlyk hakyny saklap galmak bilen döredijilik rugsatlaryny bermegiň kadalary bar. Munuň özi, döwletimizde ylym, bilim bilen meşgullanýan raýatlary durmuş taýdan goramakda uly goldawdyr.

Dynç almak üçin diňe bir wagtyň bolmagy däl, eýsem, şol dynç alyş wagtyny ýerlikli peýdalanmak möhümdir. Dynç almagy başarnykly guramak gerek. Biziň döwletimiz raýatlaryň dynç almagy we hemmetaraplaýyn ösmegi üçin ähli şertleri döredýär. Okuwdan we işden boş wagtyň özi biderek geçirilmeli wagt bolman, eýsem,

jemgyýetçilik baýlygydyr. Ýitirilen wagty gaýtaryp getirip bolmaýar. Özüňi kadaly durmuş düzgünine, peýdaly işe endik etdirmäge, mekdepden başlap girişmek gerek. Öz wagtyňy ýerlikli peýdalanmagy öwrenen adama öz saglygyny saklamak we pugtalandyrmak, öz ukyp-laryny ösdürmek, özüňiň ruhy dünýäsini baýlaşdyrmak üçin mümkin-çilikler çäksizdir.

§5. Zähmet rugsatlaryny we beýleki rugsatlary bermegiň tertibi

Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 84-nji maddasyna laýyklyk-da, rugsatlaryň şu görnüşleri belleniýär: 1) her ýylky esasy rugsat; 2) goşmaça tölegli rugsat (mundan beýläk – goşmaça rugsat); 3) durmuş rugsady; 4) zähmet haky tölenilmeýän rugsat.

Her ýylky tölegli zähmet rugsady diýlende, işgärlere belli bir wagt möhletiniň dowamynda berilýän tölegli dynç alyş günlerine düşüniýär. Her ýylky esasy rugsat işgäre her ýyl berilmelidir. Her ýylky esasy rugsadyň başlanýan wagty hakynda iş beriji rugsadyň başlanmagyna azyndan on baş gün galanda işgäri habarly etmelidir. İşgär ilkinji işläp başlan ýyly üçin esasy rugsady almak hukugyna zähmet şertnamasynyň baglaşylan gününden başlap üznüksiz on bir aý işländen soň eýe bolýar.

Üznüksiz işiň on bir aýy geçmänkä islegine görä rugsat göwreli aýala - göwreliligi we çaga dogranlygy üçin berilýän rugsadyň ön ýanynda ýa-da onuň yzyndan, maýyplara, önümçiligiň, zähmeti we dolandyryşyň guralyşyny kämilleşdirmek baradaky çäreleriň durmuşa geçirilmegi sebäpli; işgär sanyny kemeltmek, kärhanany üýtgedip gu-ramak ýa-da ýatyrmak baradaky çäreleriň durmuşa geçirilmegi sebäp-li, öňki işleýän ýerinden boşadylan işgärlere, esasy işleýän ýerinde berilýän rugsat bilen bir wagtda, esasy işiniň daşyndan başga işde-de işleýän işgäre berilýär.

Goşmaça rugsat – bu aýratyn häsiýetli iş, işiň aýratyn hasiýeti, toý dabaralaryny geçirmek üçin we merhumy jaýlamak üçin, şonuň ýaly-da 62 ýaşy dolan raýatlara berilýän goşmaça rugsatdyr. Mysal üçin, goşmaça rugsat toý dabaralaryny geçirmek üçin maşgalanyň

iki baştutanyna (oglundy öýermek, gyzyny durmuşa çykarmak), şeýle hem nikalaşýan adamlara dowamlylygy on senenama günü, olardan baş günü toýa çenli berilýär. Raýat ýagdaýynyň namalarynyň ýazgylary (mundan beýläk – RÝNÝ) edarasy tarapyndan berilýän kepilnama toý dabaralaryny geçirmek üçin goşmaça rugsat bermäge esasdyr. RÝNÝ-niň edarasy tarapyndan berilýän kepilnamanyň esasynda jaýlama we ýatlama dessuryny amala aşyrmak üçin dowamlylygy on senenama günündäki goşmaça rugsat aradan çykanyň ýakyn hossarlarynyň ikisine berilýär.

Dowamlylygy üç gün bolan goşmaça rugsat 62 ýaşa ýeten we eýeçiligiň görnüşine garamazdan, kärhanalarda işleýän Türkmenistanyň raýatlaryna berilýär ýa-da işgäriň 62 ýaşa ýeten iş ýyly üçin her ýylky esasy rugsadyna goşulýar.

Durmuş rugsatlary – bu göwreliligi we çaga dogranlygy, şeýle hem çaga seredýänligi üçin, okuw bilen baglanyşykly we döredijilik rugsatlardyr. Mysal üçin, *göwreliligi we çaga dogranlygy üçin* berilýän rugsat, 112 kalendar gününden az bolmadyk dowamlylykda bolup, iki döwri öz içine alýar: çaga dogmazyndan ozalky we çaga dogandan soňky döwür. İşleýän aýala çaga dogurmazyndan ozal 32 hepdelik göwrelilik döwründe 56 kalendar günü dowamlylykda göwreliligi üçin rugsat berilýär. Çaga dogmaly wagtyndan ir doglan halatynda, çaga dogmazyndan ozal bellenen rugsadyň dowamlylygy üýtgedilmeýär. Aýala çaga dograndan soň berilýän rugsat hem 56 kalendar günü möçberinde berilýär. Çaganyň dogluşy çylşyrymlaşan ýagdaýda geçen halatynda, aýala çaga dograndan soň berilýän rugsat 16 kalendar gün, iki we şondan-da köp çaga doganda bolsa 40 kalendar gün uzaldylýar. Göwreliligi we çaga dogranlygy üçin berilýän rugsat işe wagtlaýyn ýarawsyzlyk resminamasy bilen resmileşdirilýär. Çaga dogmazyndan ozalky döwürde bejeriji lukman göwreliligiň geçişine baglylykda, işe wagtlaýyn ýarawsyzlyk resminamasyny göwrelilik üçin berilýän rugsadyň doly möhletine ýa-da böleklere bölüp, resmileşdirip berip bilýär. Rugsat üçin berilmeli hak döwlet-durmuş ätiýaçlandyrmasyň serişdeleriniň hasabyna tölenilýär. Kanuna laýyklykda işleýän aýal maşgala, umumy zähmet çeken döwrüniň (stažynyň) nähilidigine garamazdan, çaga dogranlygy üçin

berilýän rugsatdan soň, çagasy üç ýaşyna ýetýänçä, oňa seretmek üçin hak tölenilmeýän rugsat almaga haky bardyr. Çaga seredýänligi üçin berilýän rugsatdan dolulygyna ýa-da bölekleyin peýdalanylyp bilinýär.

Kanunda anyk görkezilen halatlarda işgär iş haky tölenilmeýän rugsatdan peýdalanylyp bilýär. Kanunçylykda, işgäriň öz iş ornuny ýitirmezden iş haky tölenilmeýän rugsady almaga hukugynyň ýüze çykyşy ýagdaýlary babatda şeýle bellenen, ýagny esasy sebäpler döwrä mahalynda, işgäriň islegine görä on senenama gününe çenli dowamlylykda iş haky tölenilmeýän rugsat berlip bilinýär. Haçanda işgäre on senenama gününden artyk rugsat zerur gerek bolan halatynda, oňa şeýle goşmaça günlere her ýylky berilýän esasy rugsadyň ýa-da goşmaça rugsatlaryň hasabyna berlip bilinýär.

Döwletiň adamlaryň ýaşayan ýerinde dynç almagy hem-de işden boş wagtyňy netijeli peýdalanmagy üçin amatly şertleri döredýändigini hukuk kadalarynda berkidilýär. Döwlet tarapyndan adamlaryň dynç alyş wagtyňy netijeli we paýhasly ulanmaklary üçin teatrlar, kitaphanalar, muzeýler, dynç alyş we bejeriş merkezleri, dynç alyş zolaklary döredilýär. Seýilgähler açylýar. Sport bilen meşgullanmak üçin merkezler hem-de stadionlar gurulýar. Ýurduň çäginde sporty we syýahatçylygy ösdürmek babatda ençeme çäreler amala aşyrylýar. Bu amala aşyrylýan çäreleriň ählisi hem adamlaryň işden boş wagtlaryny peýdaly ulanmaklaryny üpjün etmeklige gönükdirilýär.

§6. Aýal-gyzlaryň we ýaşlaryň zähmetini guramagyň aýratynlyklary

Türkmenistanyň Konstitusiyasynyň 20-nji maddasyna laýyklykda, Türkmenistanda erkekler bilen aýallar deň raýatlyk hukuklaryna eýedirler. Zähmet çygrynda bu kadanyň ýerine ýetirilmegi kanunçylykda aýal-gyzlaryň hukuklarynyň kemsidilmegini gadagan edýän kadalaryň toplumy bilen üpjün edilýär. Hususan-da, işe kabul edilýän mahalynda işgärleriň aýal-erkekligine – jynsyna, milletine, diline, sosial gelip çykyşyna, emläk ýagdaýyna, ýaşayan ýerine, dine garaýşyna, ynam-ygtykatyna, haýsy jemgyýetçilik birleşigine

degişlidigine garap, şeýle hem işgärleriň işewürlik sypatlary bilen baglanyşykly bolmadyk beýleki ýagdaýlara baglylykda hukuklarynyň haýsydyr bir göni ýa gytaklaýyn çäklendirilmegine, ýa-da olara göni ýa gytaklaýyn artyk hukuk berilmegine ýol berilmeýär. Zähmet-hukuk gatnaşyklarynda zenanlara olaryň fiziki we biologik aýratynlyklary göz önüne tutulyp, goşmaça ýeňillikler berilýär. Bu hukuk kadasy erkekleriň hem aýallaryň öz hukuklaryny durmuşa geçirmekde deň şertlerden peýdalanýandyklaryny-da göz önünde tutýar. Ýöne bu deňlige dar manyda düşünilmeli däl. Ynsan nesliniň dowam etmeginde zenanyň orny we adamzat üçin eneligiň ähmiýeti hemmeler tarapyndan ykrar edilýär, şonuň üçinem erkeklere garanyňda zenanlar goşmaça hukuk kepilliklerine-de mätäçdirler. Şu nukdaýnazardan hem döwlet aýallara goşmaça hukuklaryň we azatlyklaryň uly toplumyny kepillendirýär we şol hukuklaryň amala aşyrylmagy üçin ähli zerur şertleri üpjün edýär. Mysal üçin, göwreliligi sebäpli tölegli zähmet rugsadyny bermek, durmuş-üpjünçilik çygryndaky ýeňillikler we ş.m. Möhüm halkara hukuk namalaryň ençemesiniň gatnaşyjysy bolan Türkmenistanda aýallaryň deňhukuklylygynyň döwlet tarapyndan kepillendirilmegine aýratyn üns berilýär. 2007-nji ýylyň 14-nji dekabrynda „Aýallaryň deňhukuklylygynyň döwlet kepillikleri hakynda“ Türkmenistanyň Kanunynyň kabul edilmegi döwletde aýallaryň hukuk ýagdaýynyň kepilliklerini artdyryar.

Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda ýaşlaryň zähmetini guramagyň hem aýratynlyklaryny beýan edýän kadalar bar. Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 8-nji bölüminiň 2-nji babynda 250-258-nji maddalarda zähmet baradaky hukuk gatnaşyklarynda 18 ýaşa ýetmedik işgärleriň hukuklary kemala gelenleriň hukuklaryna deňleşdirilýär, zähmeti goramak, iş wagty, rugsatlar barada we beýleki zähmet şertleri barada olar hukuk namalarynda bellenen ýeňilliklerden peýdalanýarlar. Mysal üçin, 18 ýaşa ýetmedik adamlaryň zähmetini agyr işlerde we zähmet şertleri zyýanly we howply bolan işlerde, şonuň ýaly-da ýerasty işlerinde ulanmak gadagan edilýär. Bu adamlaryň özüleri üçin bellenen aňryçäk möçberdäki (normalardan) artyk agyrlyklary göterip äkitmegi we süýşürüp äkitmegi gadagan edilýär. 18 ýaşa ýetmedik adamlaryň hemmesi deslapky lukmançylyk barlagyndan

geçirilenden soň işe kabul edilýär we şondan beýläk tä 18 ýaşy dol-
ýança hökmany lukmançylyk barlagyndan geçip durmalydyr. Kemala
gelmedik işgärler her ýylky hökmany lukmançylyk barlagyndan iş
wagty geçirilýär we olara ortaça gazanjy tölenilýär. 18 ýaşa ýetme-
dik işgärleri gijeki işlere we iş wagtyndan daşary işlere hem-de dync
alys günlerindäki, baýramçylyk günlerindäki we hatyra günlerindäki
işlere çekmek gadagan edilýär.

Soraglar we ýumuslar

1. Zähmet sertnamasynyň mazmuny boýunça işgäriň we iş berijiniň hukuklaryny we borçlaryny sanap beriň.
2. Raýat näçe ýaşdan zähmet sertnamasyny baglaşyp bilýär?
3. İş wagty barada öz düşüňjäňizi beýan ediň.
4. Dync alys wagtynyň haýsy görnüşlerini bilýärsiňiz?
5. Ýurdumyzdaky baýramçylyk we hatyra günlerini sanap beriň.

ZÄHMET-DÜZGÜN NYZAMY. ZÄHMETI GORAMAK

§1. Zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmegiň hukuk serişdeleri

Zähmet düzgün-nyzamy her bir işiň netijeli bolmagy üçin ze-
rurlykdyr. Şonuň üçin Türkmenistanyň Zähmet kodeksinde zähmet
düzgün-nyzamyny pugtalandyrmaga gönükdirilen kadalara uly orun
berilýär. Kodeksiň onunjy bölümi, 160-170-nji maddalar zähmet düz-
gün-nyzamyna bagyşlanandyr.

Zähmet düzgün-nyzamy diýip, işgäriň we iş berijiniň zähmet
hakyndaky umumy kadalary, içerki zähmet-düzgün tertibini, köpçü-
likleýin baglaşylan şertnamany, zähmet şertnamasyny, wezipe borç-
lary baradaky düzgünnamany, gündelik iş tabşyryklaryny berjaý et-
meklerine aýdylýar. Zähmet gatnaşyklarynyň iki tarapy hem, ýagny
iş beriji we işgär kärhananyň görnüşine garamazdan, iş wagtyny
ýitgisiz, maksadalaýyk, netijeli guramaly we ulanmaly. Olar zäh-
met öndürijiliginiň ýokarlanmagy üçin ähli çäreleri görmeli. İşgär iş

ýerindäki emläklere, enjamlara eýeçilik gözi bilen garamaly, olary aýawly saklamaly. Zähmet düzgün-nyzamynyň berkligi iş berijiniň we işgäriň zähmet gatnaşygyndaky borçlaryny göwnējaý ýerine ýetirmegi bilen baglydyr. Bu borçlary umumylaşdyryp şeýle beýan etmek mümkin.

Işgäriň zähmet borçlaryna zähmeti goramak baradaky bellenen kadalary berjaý etmek; iş berijiniň emlägine zyýan ýetmeginiň önüni almak; baglaşylan zähmet şertnamasyna laýyklykda, iş berijiniň görkezmelerini we buýruklaryny birkemsiz ýerine ýetirmek; zähmet öndürjiligini ýokarlandyrmaga ýardam etmek; öndürilýän önümiň, ýerine ýetirilýän işleriň, edilýän hyzmatlaryň hili barada bellenen talaplaryň berjaý edilmegini üpjün etmek; iş berijiniň täjirçilik syrlaryny paş etmezlik; öz hünäriňi ýokarlandyrmak; içerki zähmet düzgün-tertiple kadalaryna, zähmet düzgün-nyzamyny kesgitleýän beýleki resminamalara boýun egmek; kanunçylykdan, zähmet şertnamasyndan gelip çykýan beýleki borçlary ýerine ýetirmek girýär.

Iş berijiniň zähmet gatnaşygyndaky borçlaryna işgäriň zähmetini oňat guramak; öndürjilikli zähmet üçin zerur şertleri döretmek; zähmet we önümçilik düzgün-nyzamyny üpjün etmek; zähmet hakyndaky we zähmeti goramak hakyndaky kanunçylygyň talaplaryny berjaý etmek; işgäriň zähmetine görä hak tölemek; işgäriň isleg-haýyşlaryna eserdeň garamak; işgäriň zähmet we durmuş şertlerini gowulandyrmak üçin çäreleri geçirmek degişlidir.

Kärhanalarda içerki tertiple-düzgün kadalary her kärhananyň iş, önümçilik aýratynlyklaryndan ugur alnyp, işlenip düzülýär.

Demokratik we hukuk döwleti bolan Garaşsyz we hemişelik Bitarap Türkmenistanda zerur düzgün-nyzam meýletinlik we düşündiriş usullary arkaly üpjün edilýär. Zähmeti göwnējaý guramakda, öndürjiligi ýokarlandyrmakda, önümiň we hyzmatyň özüne düşýän gymmatyny azaltmakda zähmet düzgün-nyzamynyň ahmiýeti örän uludyr.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde geçirilýän özgertmeleriň çalt depginde amala aşyrylmagy, ilkinji nobatda, hünärmenleriň sowatlylygyna, gözýetiminiň giňligine, işjeňligine, guramaçylyk ukybyna, düzgün-nyzamy berjaý edişine baglydyr. Şonuň üçin Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda talabalaýyk düzgün-nyzamy üpjün etmek

üçin degişli hukuk çäreleri, ýagny höweslendiriş we jogapkärçilik çäreleri bellendir. Işde gazanylan üstünlikler üçin höweslendirme-ler, müdirlik tarapyndan kärhananyň, edaranyň, guramanyň kärdeşler arkalaşygy bilen ylalaşyp ulanylýar. Höweslendirmeler kärhananyň ýolbaşçysynyň buýrugy bilen yglan edilýär.

Umuman, zähmet düzgün-nyzamy diýlip, köpçülikleýin zähmet çekmäge gatnaşýanlaryň özlerini alyp barmaklary baradaky tertibe aýdylýar. Iş önümçiligine gatnaşýanlaryň hemmesiniň bellenen düzgüni berjaý etmegi, umuman, ykdysadyýetiň sazlaşykly ösmegini üpjün edýär. Zähmet düzgün-nyzamyny pugtalandyrmakda kärdeşler arkalaşyklarynyň alyp barýan işleriniň uly ähmiýeti bar.

§2. Zähmet düzgün-nyzam jogapkärçiligi

Ýurdumyzda zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmegiň esasy usuly işçileriň, daýhanlaryň, gullukçylaryň aň-düşünjeliligini ýo-karlandyrmakdan, watançy, zähmetsöýer, ruhobelent, giň gözüetimli hünärmenleriň zähmet hakyndaky kanunlary meýletin berjaý etmegi-ni gazanmakdan ybaratdyr. Zähmet düzgün-nyzamy meýletin berjaý edilmedik wagtynda düzgün-nyzam jogapkärçiligi döreýär. Düzgün-nyzam jogapkärçiligi hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleriniň biri bol-mak bilen, zähmet hakyndaky kanunlaryň, zähmet şertnamasynyň talaplaryny bozýan işgärlere ulanylyp bilner. Bu usul haçan-da ynandyrmak usuly garaşylýan netijäni bermedik ýagdaýynda ulanyl-ýar. Haçan-da ynandyrmak usuly jogapkärçilige çekmek çäreleri bi-len utgaşykly ulanylsa, bu ulanylyan usullar zähmetkeşleriň dykgaty-na aç-açanlykda öz wagtynda ýerine ýetirilse, şonda özüniň iň oňat terbiýeçilik netijesini berýär.

Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynda işgärleriň yhlasly işlemegini, zähmet düzgün-nyzamyny berjaý etmegini, iş berijiniň tabşyryklaryny öz wagtynda hem-de takyk ýerine ýetirmegini üpjün etmäge gönükdirilen kadalar bar. Türkmenistanda soňky ýyllarda zähmet düzgün-nyzamyny pugtalandyrmak barada birnäçe möhüm resminamalar kabul edildi. Şol hukuk namalarda kärhanalarda, eda-ralarda, guramalarda düşüňjeli zähmet düzgün-nyzamynyň üpjün

edilmegine gönükdirilen ykdysady, sosial, hukuk çäreleriniň tutuş ulgamy beýan edilýär.

Häzirki wagtda düzgün-nyzamlylyk kärhanalaryň, olaryň ýolbaşçylarynyň işine baha bermegiň esasy görkezijileriniň birine öwrüldi. Düzgün-nyzam jogapkärçiligine çekmek üçin hem jogapkärçiligiň beýleki görnüşlerindäki ýaly şertler, ýagny işgär tarapyndan düzgüni bozuýy hereketiň ýa-da hereketsizligiň netijesinde kadaly zähmet gatnaşyklarynyň bozulmagy, zähmet düzgün-nyzamyny bozuýy günäli hereket ýa-da hereketsizlik bilen dörän oňaysyz netijäniň arasynda sebäpli baglanyşyk bolmaly.

Işgär içerki zähmet düzgün-nyzamyny bozan diýlip hasap edilse, onda oňa zähmet hakyndaky kanunlarda göz önünde tutulan hukuk çäreleriniň haýsy-da bolsa biri ulanylýar. Diýmek, zähmet düzgün-nyzam jogapkärçiligi zähmet kanunçylygynyň, kärhananyň içki düzgün-nyzam kadalarynyň, zähmet şertnamasynyň şertleriniň işgär tarapyndan bozulan ýagdaýynda oňa garşy ulanylýan temmi çäresidir (temmi çäreleriniň görnüşleri we olary ulanmagyň tertibi degişli bölümde beýan ediler).

Zähmet gatnaşyklarynda işçileriň we gullukçylaryň maddy jogapkärçiligi hem bar. Kärhananyň emlägine aýawly garamak we oňa zyýan ýetirmezlik üçin maddy jogapkärçiligiň uly ähmiýeti bar. Zähmet borçlary ýerine ýetirilýän mahaly kärhana ýetirilen zyýany üçin maddy jogapkärçilik işçä, gullukça şol zyýan onuň günäsi boýunça ýetirilen mahalynda ýüklenilýär.

Özüniň möçberi boýunça maddy jogapkärçilik çäklendirilen we doly jogapkärçilige bölünýär. Çäklendirilen maddy jogapkärçilik diýip, işgäriň iş hakynyň belli bir bölegi bilen kesgitlenilýän jogapkärçilige aýdylýar. Doly maddy jogapkärçilik kassir, hojalyk müdiri ýaly işgärlere ulanylýar, sebäbi olar işe kabul edilende, doly maddy jogapkärçilik hakynda şertnama baglaşylýar.

Zähmet gatnaşyklarynda iki tarapyň hem jogapkärçiligi kanunçylykda bellendirilendir. İş beriji işgäriň zähmetini goramak hakynda adamyň saglygyny we işe ukyplylygyny üpjün edýän durmuş-ykdysady, guraýyşlyk, tehniki çäreleri geçirmeli. Zähmeti goramak diýmek işçiler we gullukçylar üçin sagdyn, howpsuz iş şertlerini döretmekligi aňladýar. Zähmeti goramak iş berijiniň esasy borçlarynyň biridir.

Hünärmenleriň düzgün-nyzamlylygyny we jogapkärçiligini ýokarlandyrmak jemgyýetçilik ösüşiniň iňňän ýokary wezipeleriniň biridir. Elbetde, beýle diýlende gorky esasynda, adamlary ynama ýugrulmakdan, işjeňlikden mahrum edýän çakdanaşa ätiýaçlylyk we münkürlük döredýän gazaply dolandyryş usullary esasynda gurlan düzgün-nyzamlylyk göz önünde tutulmaýar.

§3. Zähmet düzgün-nyzam temmileriniň görnüşleri we olary ulanmagyň tertibi

Türkmenistanyň zähmet kanunçylygy işde gazanylan üstünlikler üçin höweslendirmeleri ulanmagy göz önünde tutýar (Zähmet kodeksiniň 163-nji maddasy). Sylaglar we höweslendirmeler hakyndaky maglumatlar zähmet depderçesine girizilýär.

Zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmek üçin diňe höweslendirmeler däl, eýsem, kanunçylykda jogapkärçilik çäreleri hem bellenen. Zähmet düzgün-nyzamynyň bozulmagy üçin Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 164-nji maddasyna laýyklykda şu düzgün-nyzam temmeleri ulanylýar:

- 1) duýduryş;
- 2) käýinç;
- 3) berk käýinç;
- 4) işden çykarmak.

Bu sanaw gutarnykly däl, sebäbi Türkmenistanyň ýörite hukuknamalarynda ýa-da aýry-aýry işgärler üçin başga düzgün-nyzam temmeleri hem göz önünde tutulyp bilner. Düzgün-nyzam temmisi ulanylanda, edilen etmişň agyr-ýeňilligi, onuň nähili ýagdaýda edilendigi, işgäriň şol wakadan öňki tertip-düzgünü, onuň işe garaýşy nazarda tutulmalydyr. Düzgün-nyzam temmisini şol işgäri işe kabul etmek hukugy bar bolan wezipeli adam tarapyndan ulanylyp bilner. Diňe zähmet hakyndaky kanunlarda göz önünde tutulan temmi çäresi berlip bilner. Düzgün-nyzam temmisi ulanylmazyndan öň işgärdən ýazmaça düşündiriş talap edilip alynmalydyr. Eger düzgün bozuýy düşündiriş bermekden boýun gaçyrsa, Kärdeşler arkalaşygynyň wekiliniň gatnaşmagynda üç adamdan ybarat topar düzülip, topar tarapyndan

düşündiriş bermekden boýun gaçyrylandygy hakynda beýanat düzülýär. Ol beýanat düşündirişiniň dereginu tutýar.

Özi-de etmiş ýüze çykarylan dessine, ýöne etmişiniň ýüze çykarylan gününden beýläk bir aýdan gijä goýman jogapkärçilik çäresi ulanylmaly. Bir aýyň dowamynda jogapkärçilik çäresi ulanylmasa, soňra şol etmişu üçin jogapkärçilige çekip bolmaýar. Her bir etmiş üçin diňe ýekeje düzgün-nyzam temmisi ulanylyp bilner. Zähmet kodeksiniň 167-nji maddasyna laýyklykda, eger bir ýylyň dowamynda işgäre ulanylan düzgün-nyzam temmisinden soň, oňa täze düzgün-nyzam temmisi berilmedik bolsa, onda onuň düzgün-nyzam temmisi ýok hasaplanýlyar. Şunda düzgün-nyzam temmisi buýruk, karar çykarylmaýdan öz-özünden aýrylyar. Düzgün-nyzam temmisini ulanan iş beriji, eger temmi berlen täze etmiş etmän we özüni ynamly işgär hökmünde görkezen bolsa, bir ýyl dolmanka hem öz başlangyjy, işgäriň haýyşy, Kärdeşler arkalaşygy guramasynyň tekliplnamasy ýa-da zähmetkeşler toparynyň, şeýle hem gös-göni işgäriň ýolbaşçysynyň haýyşy boýunça temmini aýyrmaga haklydyr.

Düzgün-nyzam temmisiniň hereket edýän möhletiniň dowamynda şol işgär barasynda höweslendiriş çäresi ulanylmaýar. Temmi berlen de aç-açanlyk ýörelgesinden ugur alynmalydyr, ýagny berlen temmi zähmetkeşleriň arasynda yglan edilip, bu baradaky buýrugyň göçürmesi bildirişler asylyan tagtada asylmalydyr. Temmi çäresi hökmany suratda ýazmaça berlen buýruk bilen resmileşdirilmeli. Söz üsti bilen berlen temmi hasaba alynmaýar we onuň hiç hili hukuk güýji bolmaýar. Temmi berlendigi baradaky buýruk çykarylandan soň, üç günün içinde ol temmi çäresi barada işgäre gol çekdirilip habarly edilmelidir.

§4. Türkmenistanyň zähmeti goramak hakyndaky kanuncylygy

Zähmeti goramak – munuň özi hukuk, sosial-ykdysady, gurmaçylyk-tehniki, sanitar-gigiýeniki, bejeriş-profilaktiki (öňünü alyş) çäreleriniň we serişdeleriniň ulgamy bolup, ol adamyň zähmetiniň prosesinde onuň howpsuzlygy, saglygyny goramagy we işe ukyply-

lygyny üpjün etmekden ybaratdyr. Şonuň üçin zähmeti goramagyň kadalary zähmet hakyndaky kanunçylygyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Iş berijini işgärler üçin sagdyn we howpsuz zähmet şertlerini döretmäge, zähmeti goramak baradaky talaplaryň berjaý edilmegini üpjün edýän inňän täze serişdeleri we tehnologiýalary ornaşdyrmaga borçlandyryan kadalar Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň on birinji bölümünde, 171-205-nji maddalarda beýan edilen.

Kodeksiň 172-nji maddasynda zähmeti goramak babatda döwlet syýasatynyň esasy ugurlary görkezilen: 1) işgärleriň ömrüni we saglygyny goramagyň ileri tutulýan ugurlaryny üpjün etmekden; 2) zähmeti goramak boýunça Türkmenistanyň kanunlaryny we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryny, şeýle hem zähmetiň şertlerini we ony goramagy kämilleşdirmegiň maksadalaýyk maksatnamalaryny kabul etmekden we durmuşa geçirmekden; 3) zähmeti goramagyň döwlet dolandyryşyndan; 4) zähmeti goramagyň talaplaryny berjaý etmegiň döwlet gözegçilik barlagyndan we gözegçiliginden; 5) howply bolan işlere ygtyýarlylandyrmakdan, önümçilik maksatly önümleriň (işleriň, hyzmatlaryň) güwälendirilmeginden; 6) zähmeti goramak babatda işgärleriň hukuklarynyň we kanuny bähbitleriniň berjaý edilmegi üçin jemgyýetçilik gözegçiligi boýunça kärdeşler arkalaşyklary edaralaryna ýardam etmekden; 7) önümçilikde bolan betbagtçylykly ýagdaýlaryň we hünär keselleriniň derňewinden we hasabatynyndan; 8) önümçilikde bolan heläkçilikli ýagdaýlardan we hünär keselleri sebäpli zyýan çeken işgärleriň, şeýle hem olaryň maşgala agzalarynyň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramakdan; 9) zähmetiň zyýanly, aýratyn agyr şertleri bolan iş üçin öwezini dolmaly bellemekden; 10) zähmeti goramak babatda işi, daşky gurşawy gorap saklamak işini we ykdysady hem-de durmuş işiniň beýleki görnüşlerini utgaşdyrmakdan; 11) zähmetiň şertlerini we ony goramagy kämilleşdirmek boýunça öňdebaryjy milli we daşary ýurt iş tejribesini ýaýratmakdan; 12) zähmeti goramagyň çygrynda ony ylmy taýdan guramakdan, täze tehnikany we tehnologiýany ornaşdyrmakdan, rasionalizatorlyk we oýlap tapyjylyk işini höweslendirmekden; 13) zähmeti goramak boýunça çäreleri maliýeleşdirmäge döwletiň gatnaşmagyndan; 14) zähmeti goramak boýunça hünärmenleri taýýarlamakdan we olaryň

hünärini ýokarlandyrmakdan; 15) zähmet şertleri hakynda, şeýle hem önümçilik şikesi, hünär keseli hakynda we olaryň maddy netijeleri barada döwlet statistik hasabaty guramakdan; 16) zähmeti goramagyň bitewi habar beriş ulgamyny ösdürmekden we onuň işlemegini üpjün etmekden; 17) zähmeti goramak boýunça halkara hyzmatdaşlygyndan; 18) zähmetiň howpsuz şertlerini höweslendirýän, tehniki howpsuzlygy we tehnologiýany işläp düzmegi we ornaşdyrmagy, işgärleriň hususy we köpçülikleýin goranyş serişdeleriniň önümçiligini ýola goýmagy höweslendirýän netijeli döwlet salgyt syýasatynyň geçirilmeginden; 19) işgärleriň hususy we köpçülikleýin gorag serişdeleri, şeýle hem sanitariýa-durmuş jaýlary we enjamlary, bejeriş-öňüni alyş serişdeleri bilen iş berijileriň serişdeleriniň hasabyna üpjün etmegiň tertibini bellemekden.

Döwlet syýasatynyň şu esasy ugurlaryny durmuşa geçirmek, zähmetiň goraglylygyny üpjün etmek üçin her kärhananyň ýolbaşçysyndan, tehniki howpsuzlyk inženerinden başlap, kärdeşler arkalaşyklarynyň, sanitariýa we tehniki gözegçilik gulluklarynyň işi ýola goýlan. Zähmeti goramagyň talaplary kärhananyň çäkleriniň we önümçilik jaýlarynyň maksadalaýyk peýdalanylmagyny, enjamlaryň dogry ulanylmagyny we tehnologik talaplaryň berjaý edilmegini, işleýän adamlaryň, umuman, ilatyň janyna, saglygyna zyýanly täsirlerden goralmagyny öz içine alýar. Mysal üçin, azyk senagat kärhanalarynyň, jemgyýetçilik ýýmiti we söwda kärhanalarynyň, suw desgalarynyň, kesel bejeriş-öňüni alyş we çagalar edaralarynyň işgärleri ilatyň saglygyny goramak maksady bilen işe alynmazdan öň we işleýän döwründe hem yzygiderli lukmançylyk barlagyndan geçirilýär.

Zähmeti goramakda hukuk taýdan hökmany çäreleri durmuşa geçirmek oňyn netije berýär. Bu babatda işçileriň öz işleýän maşynlarynyň enjamlaryny öwrenmäge uly üns berilmelidir. Şu maksat bilen kärhanalarda ýörite hünär we hünäri kämilleşdiriş okuwlary guralýar. Olary tamamlan işgärlere degişli şahadatnamalar berilýär. Şunuň bilen birlikde zähmet hakyndaky kanunçylyga laýyklykda, howpsuzlyk tehnika, önümçilik sanitariýasy, ýangyndan goralýş çäreleri bilen we zähmeti goramaga degişli kadalar bilen işçileri, gullukçylary tanyşdyrmak kärhananyň müdiriýetiniň borjudy.

Tanyşdyryş-gözükdiriş işleri birnäçe görnüşde geçirilýär. Giriş gözükdirmesi işe kabul edilýän ähli işgärler bilen müdirligiň we kärdeşler arkalaşygynyň ylalaşyp tassyklan maksatnamasy boýunça geçirilýär. Iş ýerinde ilkinji gözükdiriş işe kabul edilen her bir işgär bilen iş ornunda aýratynlykda geçirilýär. Iş üstünde maşynlarda, enjamlarda işlemegiň usullary görkezilýär. Gaýtalanyp geçirilýän gözükdirmiş ähli işgärler bilen azyndan 6 aýdan bir gezek geçirilýär. Gözükdirmäniň bu görnüşini geçirmek bilen işgärleriň zähmeti goramak baradaky bilimleri barlanýar, gerek bolsa täzeden öwredilýär. Umuman, her bir işgär öz zähmetini howpsuz guramagyň usullaryny doly özleşdirmeli. Kâbir işleriň howplulygyndan, aýratynlygyndan ugur alnyp, zerurlyk bolsa, gündelik işiň öň ýanyndaky gözükdirmäni hem geçirmek mümkin. Goranyş serişdelerinden peýdalanmagy başarmak işçileriň, gullukçylaryň wezipe borjudy. Şonuň bilen birlikde kârhananyň müdirligi işgärleriň goranyş serişdelerinden peýdalanyşyna gözegçilik etmäge borçludy. Eger-de işiň häsiýeti talap edýän bolsa, ýörite iş geýimsiz işgär işe goýberilmeli däl.

§5. Türkmenistanda zähmet jedellerini seljermegiň tertibi

Zähmet hakyndaky kanunlar amala aşyrylanda ýa-da işçileriň, gullukçylaryň iş şertleri belleneninde iş beriji bilen işgäriň arasynda döreýän, taraplaryň arasyndaky gepleşiklerde çözülip bilinmedik ylalaşyksyzlyga zähmet jedelleri diýilýär. Adatça, zähmet gatnaşyklarynda döreýän soraglar işgär bilen iş berijiniň arasynda gepleşikler geçirmek, özara pikir alyşmak, maslahatlaşmak, birek-birege düşünişmek arkaly çözülmelidir. Eger-de ylalaşyksyzlyk şu agzalan çäreler arkaly çözülip bilinmese, onda gyzyklanýan tarap zähmet jedellerine seredýän gurama ýüz tutýar.

Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 168-nji maddasyna laýyklykda, zähmet jedellerine:

- 1) zähmet jedelleri baradaky toparlar;
- 2) kârhanalaryň we olaryň bölümleriniň Kärdeşler arkalaşygy guramalary;
- 3) kazyýetler tarapyndan garalýandygy bellenen.

Şol maddanyň 2-nji bendine laýyklykda, işgärleriň aýry-aýry toparlarynyň zähmet jedellerine ýokarda durýan edaralar tarapyndan garalýar.

Işgäre täze zähmet şertlerini bellemek ýa-da dowam edýän zähmet şertlerini üýtgetmek hakyndaky zähmet jedelleri iş beriji tarapyndan hem-de degişli kärdeşler arkalaşygy edarasy tarapyndan olaryň ygtyýarlyklarynyň çäklerinde çözülýär.

Zähmet jedellerine garamagyň tertibi, zähmet kodeksiniň hem-de Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen düzgünleşdirilýär, zähmet jedelleri baradaky işlere kazyýetleriň garamagynyň tertibi bolsa “Türkmenistanyň raýat iş ýörediş bitewi kanuny” arkaly kesgitlenilýär.

Tejribeden görnüşi ýaly, hukuk maslahatçysynyň, hukuk gullugynyň işi oňat guralan kärhanalarda, edaralarda, guramalarda zähmet jedelleri az döreýär.

Zähmet jedellerine garaýan guramalar barada şulary bellemek mümkin. Zähmet jedelleri baradaky topar, kärhananyň müdirligi bilen işçileriň, gullukçylaryň özara ylalaşyp, bilelikde döreden bitarap toparydyr. Şunlukda zähmet jedellerine garamakda topar birinji gurama bolup hyzmat edýän bolsa, kärdeşler arkalaşygynyň edaralary bu barada ikinji guramadyr, çünki ol diňe zähmet jedelleri baradaky toparda garalan jedellere seredýär. Kada boýunça işgär öz hukugynyň bozulandygyny bilen ýa-da bilmeli bolan gününden başlap, üç aý möhletde zähmet jedelleri baradaky topara ýüz tutup bilýär. Zähmet jedelleri baradaky topar emele gelýän jedelleriň aglaba köpüsine kärhananyň, edaranyň, guramanyň özünde garamak üçin döredilýär.

Müdirlik zähmet jedelleri boýunça toparyň işiniň oňat guralmagyny üpjün etmäge borçludyr. Zähmet jedelleri boýunça topara gelýän arzalary kärdeşler arkalaşygynyň guramasy, eger ol ýok bolsa, kärdeşler arkalaşygynyň guramaçysy kabul edýär. Topar zähmet jedellerine arzanyň berlen gününden beýläk 10 gün möhlet içinde garamalydyr. Zähmet jedeline garamak baradaky iş ýa-ha işden soň, ýa-da bolmasa iki çalyşmanyň aralygynda guralmalydyr. Zähmet jedelleri baradaky toparyň mejlisine onuň düzümine saýlanan agzalaryň azyndan ikisi gatnaşýan bolsa, ol ygtyýarly hasap edilýär.

Kärdeşler arkalaşyklarynyň edaralary zähmet jedelleri baradaky topardan soň zähmet jedellerine garaýan ikinji guramadyr. Ol öz düzüminiň ýarysyndan az bolmadyk agzalaryň gatnaşmagynda zähmet jedelleri baradaky arzalara we şikaýatlara garamaga hukuklydyr. Kanun boýunça zähmet jedeline garamak üçin kärdeşler arkalaşygyna 10 gün möhlet berilýär. Şu möhletde arza ýa-da şikaýat bilen ýüz tutan işgär kärdeşler arkalaşygynyň guramasynyň maslahatyna çagyrylýar we jedeliň garaljak ýeri, güni we wagty barada bildiriş asylyar. Kärdeşler arkalaşygynyň guramasynyň kararynyň göçürmesi 3 gün möhlet içinde işgäre we kärhananyň müdirligine gowşurylýar.

Soraglar we ýumuş

1. Zähmet düzgün-nyzamy nähili çäreler bilen üpjün edilýär?
2. Işe höweslendiriş çäreleri barada näme bilýärsiňiz?
3. Zähmet düzgün-nyzamynyň bozulandygy üçin nähili temmi çäreleri berlip bilner?
4. Düzgün-nyzam temmeleriniň ulanylyşynyň tertibini düşündiriň.
5. Zähmeti goramaga degişli haýsy hukuknamalary bilýärsiňiz?
5. Zähmet jedelleri nähili tertipde we haýsy edaralar tarapyndan çözülýär?

TÜRKMENISTANYŇ RAÝAT KANUNÇYLYGY**§1. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda
Türkmenistanyň raýat hukugy we ykdysady
kanunçylygynyň kämilleşdirilişi**

Hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda ykdysady kanunçylygy kämilleşdirmäge uly üns berilýär, sebäbi geçirilýän ykdysady özgertmeleriň netijeli bolmagy üçin berk hukuk binýady gerek. Bu işler möçberi, çuňlugy we sosial ähmiýeti boýunça jemgyýetimiziň ösmegine bahasy-na ýetip bolmajak goşant goşýar. Kanunçylygynyň kämilleşdirilmegi, kanunyň jemgyýetçilik durmuşynda ileri tutulmagy Türkmenistanyň Prezidentiniň “Döwlet adam üçindir!” diýen şygarynyň amala aşyrylmagyny aňladýar. Bu ugruň aýratynlygy kanunçylygy we hukuk tertibini pugtalandyrmak meselesiniň, döwletiň bütin hukuk syýasatynda bolşy ýaly, berk ylmy esasyda amala aşyrylýanlygyndadyr. Konstitusíýamyzyň oňa jemgyýetçilik ösüşiniň hakykatlaryny we strategik maksatlaryny hasaba almak zerurlygy bilen şertlendirilen üýtgetmeleri we goşmaçalary girizmek arkaly kämilleşdirilmegi döwlet häkimiýet we dolandyryş, ykdysady özgertmeleri amala aşyryş ulgamyny mundan beýlägem pugtalandyrmak boýunça möhüm çäre boldy.

Ykdysadyýetiň kadaly ösmegi – bu döwletiň kuwwatly bolmagynyň iň esasy hem iň zerur şertidir. Sebäbi ykdysadyýetiň kömegi bilen döwlet özüniň ähli maddy baýlyklaryny edinýär, topaýar, artdyrýar. Şonuň netijesinde-de döwlet jemgyýet tarapyndan özüniň dördilmeginiň iň esasy we iň möhüm maksadyny durmuşa geçirip, jemgyýetiň maddy hem ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak mümkinçiliklerine eýe bolýar.

Bazar gatnaşyklarynyň esasy artykmaçlygy hem, ol her bir satyjyny alyjynyň bähbitleri barada pikirlenmäge mejbur edýär, sebäbi alyjylaryň bähbitlerinden ugur almak bilen, satyjy özi üçin bähbitli maksatlarynyň amala aşmagyny gazanýar. Ýöne bazar gatnaşyklarynda alyjy hem satyjynyň bähbitlerinden ugur almalydyr, ýagny alyjy özüniň isleýän harydyny diňe şol wagt bazarda harydyň onuň satyn almak isleýän görnüşi üçin emele gelen bahasyny tölemek arkaly edinip bilýär. Ine, şeýle ýagdaýda bähbitleriň utgaşmagy bolup geçýär.

Türkmenistanda telekeçilik gatnaşyklary 1993-nji ýylyň 1-nji oktyabryndarejelenen görnüşde kabul edilen “Telekeçilik işi hakynda”, 1998-nji ýylyň 17-nji iýulynda kabul edilen Türkmenistanyň Raýat kodeksi, 2002-nji ýylyň 5-nji iýulynda kabul edilen „Söwda hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary bilen düzgünleşdirilýär. Telekeçilik işi (biznes) diýip, fiziki şahslaryň ýuridik şahs döretmezden ýa-da ýuridik şahs döretmek arkaly, peýda ýa-da şahsy girdeji almak maksatlaryndan ugur alyp, öz adyndan öz töwekgelçiligi we emläk jogapkärçiligi ýa-da başga biriniň adyndan, başga biriniň emläk jogapkärçiligi astynda amala aşyran we kanunda bellenen tertipde telekeçi hökmünde hasaba alnan pursadyndan başlap, hojalyk işiniň kanun tarapyndan gadagan edilmedik islen-dik görnüşleri bilen meşgullanmak mümkinçiligi bolan, inisiatiwaly (ýagny öz erk-islegi bilen başlanýan we dowam edýän) özbaşdak işine aýdylýar.

Dünýäniň ähli ýurtlarynda telekeçilik ulgamynyň ykdysadyýetiň möhüm bölegi we döwleti durnukly we yzygiderli ösdürmegiň özboluşly şerti bolup durýar. Şonuň ýaly-da ösen telekeçiligiň bolmagy ilatyň iş bilen üpjün edilişine, onuň girdejisiniň ösüşine, neti-

jede bolsa, islendik ýurduň ilatynyň ýaşayyş derejesiniň görkezijisi hasaplanylýan orta gatlak diýilýäniň ösmegine we giňelmegine giň mümkinçilik açýar. Şu görkezilen oňyn netijelere ýetmek maksady bilen Türkmenistanda döwlet telekeçiligi höweslendirýär we goldaýar, şeýle hem döwlet telekeçiligiň iň möhüm hem-de giň ýaýran görnüşleri bolan kiçi we orta işewürligiň ösmegine ýardam berýär. Hut şu ýörelgeler hem kanunçylykda hukuk taýdan berkidilýär.

Kiçi we orta telekeçiligi goldamagyň hukuk esaslary 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda kabul edilen “Kiçi we orta telekeçiligi döwlet tarapyndan goldamak hakynda” Türkmenistanyň Kanuny arkaly berkidildi. Bu kanun 5 bapdan 24 maddadan ybarat bolup, onuň esasy maksady kiçi we orta telekeçiligiň üstünlikli işlemegi, ykdysady ösüşe we durmuş taýdan kämilleşmäge ýardam edýän bazar ykdysadyýetiniň möhüm bölegi hökmünde ösmegi üçin amatly şertleriň döredilmegine gönükdirilen döwlet syýasatynyň hukuk esaslaryny döretmekdir.

§2. Türkmenistanyň raýat hukugynyň esasy düşünjeleri

Raýat hukugy taraplary deňhukukly, aýrybaşga emläkli, biri-birine tabynlykda durmaýan haryt-pul, emläkleýin gatnaşyklary we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary öwrenýän hukuk pudagydyr.

Bazar gatnaşyklary usulyndaky önümçilik jemgyýetde dürli görnüşli eýeçiligi, ýagny hususyýetçileri we telekeçileri döretdi.

„Bazar ykdysadyýetine geçilende, jemgyýetiň ykdysadyýetdäki eýeçilige laýyklykda gatlaklara bölünmegi gutulgysyz bolup geçýär. Şeýle ýagdaýda jemgyýetiň bitewüligini üpjün etmek maksady bilen, erkin bazary ösdürmek esasy maksat däl-de, eýsem, ol zähmete ukyply ilatyň başlangyçlarynyň we döredijilik hyjuwlarynyň ýüze çykarylmagyna we ösdürilmegine gönükdirilmelidir“ diýip, hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow adalatly belläp geçýär. Şu nukdaýnazardan synlanyňda, raýat hukugy bazar gatnaşyklaryny degişli hukuk serişdeleri bilen üpjün edýär.

Raýat hukugy haryt-pul gatnaşyklaryny, oňa gatnaşyjylaryň hukuk ýagdaýyny, eýeçilik hukugynyň ýüze çykmagynyň esaslaryny we şol hukuklary amala aşyrmagyň tertibini kesgitleýär, şertnamalaýyn we gaýry borçnamalary, şonuň ýaly-da beýleki emläk gatnaşyklaryny, şolar bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary düzgünleşdirýän kanunlary hem-de beýleki hukuk namalary öwrenýär. Şol kanunlara, hukuk namalara raýat hukugynyň çeşmeleri diýilýär. Raýat hukugynyň çeşmeleri köpsanlydyr we köpdürlüdür, şonuň üçin olaryň käbirlerini mysal getirmek bilen çäklense bolar. Mysal üçin, Türkmenistanyň Raýat kodeksi, Türkmenistanyň söwda hakyndaky, kärhanalar hakyndaky, eýeçilik hakyndaky, paýdarlar jemgyýeti hakyndaky we beýleki kanunlary.

Bu kanunlarda zatlar, pul, gymmatly kagyzzlar, başga emläk, şol sanda emläk hukuklary, oýlap tapmalar, senagat nusgalary, ylmyň, edebiýatyň we sungatyň eserleri, döredijilik işiniň beýleki netijeleri (Mysal üçin, EHM üçin maksatnamalar we ş.m.), şeýle hem beýleki maddy we maddy däl abadançylyklara eýelik etmek we olar bilen baglanyşykly beýleki gatnaşyklar baradaky kadalar bar.

Raýatlar we hukuk şahslar özlerine degişli hukuklara, şol sanda olary goramak hukugyna öz islegi boýunça eýeçilik edýärler. Raýat hukuklarynyň amala aşyrylmagy beýleki adamlaryň hukuklaryny we olaryň kanun tarapyndan goralýan bähbitlerini bozmaly däldir.

Diýmek, raýat hukugy, esasan, ykdysady emläk gatnaşyklaryny we onuň bilen baglanyşykly emläkleýin däl şahsy gatnaşyklary kadalaşdyrýan hukuknamalaryň toplumydyr. Şonuň üçin Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda raýat hukugynyň ähmiýeti has-da artýar. Raýat hukugynyň esasy düşüňjelerini bilmek bazar ykdysadyýeti şertlerinde telekeçiler üçin hem, döwlet gullukçylary üçin hem, umuman, ähli raýatlar üçin möhümdir. Türkmenistanda hususy eýeçilik we telekeçilik işi ykrar edilýär. Degişlilikde, fiziki we ýuridik şahslaryň emläkleýin we emläkleýin däl hukuklarynyň goraglylygy ýokarlanýar.

Häzirki bazar gatnaşyklary döwründe haryt-pul gatnaşyklarynyň, şertnama baglaşmagyň erkinligi, sagdyn bäsdeşlik esasynda täjirçilik işlerini alyp barmaga mümkinçilik berýär. Raýat hukugynyň

ykdysadyýet üçin ähmiýeti Türkmenistanyň kanunçylygynyň köp böleginiň ykdysadyýeti kadalaşdyryjy hukuk namalarydygy bilen hem tassyklaýar. Elbetde, emläk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan kadalar hukugyň beýleki pudaklarynda-da bar. Mysal üçin, zähmet, dolandyryş hukuklarynda, ýöne olardaky emläk gatnaşyklary tabynlyk häsiýetlidir. Raýat hukugynyň emläk gatnaşyklary bolsa deňhukukly taraplaryň arasyndaky gatnaşyklar bolup, esasan, tölegli häsiýetlidir. Bu aýratynlyk bazar ykdysadyýetiniň talaplaryndan gelip çykýar.

Şeýlelikde, raýat hukugy hukugyň pudagydyr, haryt-pul we beýleki emläk gatnaşyklary, şeýle hem käbir emläk däl gatnaşyklary onuň kadalary bilen düzgünleşdirilýär, olara raýatlar, edil şonuň ýaly-da kärhanalar, guramalar (hukuk şahslar) şu gatnaşyklara gatnaşyjylaryň hukuk taýdan deňligi, ykdysady taýdan erkinligi ýörelgeleri esasynda gatnaşýarlar.

§3. Raýat hukugy we raýat kanunçylygy

Kanunlarymyzda döwletimiziň durmuşyň esasy meseleleri baradaky syýasaty beýan edilýär we Türkmenistanyň hukuk we demokratik häsiýeti ýüze çykýar. Hukuk –munuň özi özüni alyp barmagyň döwlet tarapyndan bellenen we goralýan hem-de raýatlaryň erk-islegini aňladýan, umumy hökmany kadalaryň ulgamydyr. Hukuk kadalary hukuk namalarda beýan edilýär. Hukuk nama diýmek – ygtyýarly döwlet guramasy tarapyndan kabul edilen hemmelere hökman bolan häsiýetli görkezmeleri özünde saklaýan, hukuklary we borçlary döredýän, üýtgedýän ýa-da bes edýän resminamadyr. Hukuk namalaryň hemmesi, ýagny kanunlar we beýleki hukuk namalar Türkmenistanyň Esasy Kanunyna esaslanýar. Raýat kanunçylygy hem Konstitusiýa esasynda birnäçe kanunlaryň we beýleki hukuk namalaryň kabul edilmegi bilen kämilleşýär. Ykdysady, emläkleýin gatnaşyklary kadalaşdyrýan hukuk namalara raýat hukugynyň çeşmeleri diýilýär. Olar köpsanly we köpdürlüdür, ýöne esasy çeşme Türkmenistanyň Raýat kodeksidir. Ol 1998-nji ýylyň 17-nji iýulynda kabul edildi we 1999-njy ýylyň 1-nji martyndan güýje girizildi.

Raýat kodeksiniň kabul edimegi we güýje girizilmegi kanunçylygy mundan beýläk-de ösdürmegiň esasyňy düzýär. Bazar gatnaşyklarynyň kemala gelmeginde we ösmeginde Raýat kodeksiniň kadalarynyň möhüm ähmiýeti bar. Onuň esasy ugurlaryny 1-nji maddada beýan edilen ýörelgelerinde hem görmek bolýar.

Raýat kodeksiniň ýörelgeleri (başlangyçlary) şulardan ybarat: raýat kanunlary özüne düzgünleşdirmäge degişli bolan gatnaşyklara gatnaşyjylaryň deňligini, eýeçiligiň eldegrilmesizligini, şertnamanyň erkinligini, kim-de bolsa biriniň hususy işlere esassyz gatyşmagyna ýol berilmesizdigini, raýat hukuklaryny päsgelçiliksiz amala aşyrmagyň, bozulan hukuklaryň dikeldilmegini üpjün etmegiň, şol hukuklary kazyýetiň üsti bilen goramagyň zerurdygyny ykrar etmäge esaslanýar.

Türkmenistanyň Raýat kodeksine, umuman, nähili häsiýetnama berse bolar? Bu sowala şeýle jogap bermek bolar. Bu kanun ykdysady gatnaşyklary düzgünleşdirmekde dünýäde gazanylan öndebaryjy tejribeleri göz önünde tutýar, türkmen halkynyň döredijilik we hukuk ulgamlaryndan ugur alýar. Soňky ýyllarda bu kodeksiň esasynda birnäçe täze kanunlar kabul edildi. Mysal üçin, Türkmenistanyň “Sowda hakyndaky” Kanuny, “Täjirçilik syry hakyndaky” Kanuny, “Kärhanalar hakyndaky” Kanuny, “Daýhan hojalygy hakyndaky” Kanuny, “Daýhan birleşigi hakyndaky” Kanuny we başgalar.

Kanunçylygyň esasy wezipesi ýurtda düzgün-tertibi üpjün etmek, adam azatlyklaryny we hukuklaryny goramakdyr. Raýat kodeksiniň mazmuny bilen tanşanyňda, bu ýörelgeleri görmek bolýar. Kodeks 1318 maddany birikdirýän 5 bölekden ybaratdyr. Birinji bölek umumy düzgünleri (1-165-nji maddalar) özünde jemleýär. Onda bitewi kanunyň haýsy gatnaşyklary düzgünleşdirýändigini, raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşýan şahslaryň hukuk ýagdaýy görkezilýär. Şeýle hem bu bölekde geleşikler hakyndaky, olary baglaşmagyň görnüşini we tertibi, wekilçilik we ynanç haty, olary hasaplamagyň tertibi we möhleti, hak isleýiş wagtynyň möhletleri hakyndaky maddalar ýerleşdirilendir.

Ikinji bölek (166-329-njy maddalar) zat (emlak) hukugynyň emläge eýelik etmäge, eýeçilik, eýeçilik hukugynyň mazmunyna, girew, jemagat reýestri meselelerine bagyşlanandyr. Üçünji bölek (330-1051-nji maddalar, ol hem umumy we aýratyn düzgünlere bölünýär) borçnamalaýyn hukugy kadalaşdyrýar we özünde şertnamalary baglaşmagyň tertibi, borçnamalaryň ýerine ýetirilişi, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün ediş serişdeleri, borçnamalaryň bes edilmeginiň tertibi ýaly borçnamalaýyn gatnaşyklary jemleýär.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň dördünji böleginde (1052-1127-nji maddalar) awtorlyk we onuň bilen utgaşyk hukuklar, hususan-da, awtorlyk hukuklarynyň obýektleriniň hukuk ýagdaýy, awtoryň we utgaşyk hukuklaryna eýelik edýän şahslaryň hukuk ýagdaýy awtorlyk, utgaşyk hukugynyň hereket möhletine we ony goramagyň tärlerine, emlak hukuklaryny toparlaýyn dolandyrmaga degişli kadalar öz beýanyny tapýar. Kodeksiň başynjy bölegi (1128-1318-nji maddalar) tutuşlygyna miraslyk hukugyna bagyşlanandyr. Kanun we wesýet boýunça miras edinmek, mirasy kabul etmek, mirasy bölmek, mirasy goramak, ine, bular bu bölegiň özünde jemleýän maddalarynyň doly bolmadyk sanawydyr. Raýat kodeksi tutuşlygyna türkmen halkynyň asyrlarboýy dowam edip gelyän döwürleriniň ýakyn we uzak geljekdäki ösüşlerini, şeýle hem dünýäde gazanylan oňat tejribeleri nazara alyp, ykdysady gatnaşyklaryň ösüşine ýardam edýär.

§4. Raýat hukuk gatnaşyklarynyň umumy düşüňjeleri

Raýat-hukuk gatnaşyklary jemgyýetçilik gatnaşyklardan durýar. Döwlet hukuknamalaryň kömegi bilen adamlaryň bähbitlerini gozgaýan has möhüm gatnaşyklary kadalaşdyryp, ol jemgyýetçilik gatnaşyklaryny hukuk gatnaşyklaryna öwürýär. Diýmek, haýsy jemgyýetçilik gatnaşyklary kanunlara ýa-da beýleki hukuk namalar tarapyndan kadalaşdyrylýan bolsa, olara hukuk gatnaşyklary diýmek bolar.

Hukuk gatnaşyklary dürli-dürlüdür. Mysal üçin, olar zähmet bilen bagly bolsa, zähmet hukuk gatnaşyklary; dolandyryş bilen bagly bolsa, dolandyryş hukuk gatnaşyklary; emlak bilen bagly bolsa, raýat-hukuk gatnaşyklary diýilýär. Özleriniň häsiýeti boýunça meňzeş

bolan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän hukuk namalar hukugyň pudagyny emele getirýär.

Raýat hukuk gatnaşyklary hukuk gatnaşygynyň bir görnüşidir. Ol gatnaşyklar kanunçylyk tarapyndan emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklaryň kadalaşdyrmagy netijesinde ýüze çykýar we şu aýratynlyklary bilen tapawutlanýar: taraplaryň biri-birinden emläk we guramaçylyk taýdan aýrybaşgalygy; hukuk ýagdaýy boýunça taraplaryň deňligi; hukuk we borç bolmalysy ýaly ýerine ýetirilmändigini üçin diňe emläkleýin çäreler ulanylýar.

Raýat hukuk gatnaşyklary diýlip, taraplary emläkleýin we guramaçylyk taýdan aýrybaşga, hak-hukuklary we borçlary deň, hukuklaryň we borçlaryň amala aşyrylmagy emläkleýin häsiýetli döwlet mejbur ediş çäreleri bilen üpjün edilen jemgyýetçilik gatnaşyklaryna aýdylýar. Raýat-hukuk gatnaşyklary, ýagny emläkleýin we emläkleýin däl şahsy gatnaşyklar taraplaryň arasynda nämeler barada döräp biler? Birinjiden, zat, emläk barada. Ikinjiden, hyzmatlar barada. Üçünjiden, çeper döredijilik işiniň netijeleri barada. Dördünjiden, emläkleýin däl şahsy eşretler: at-abraý, mertebe, hatyra, kärhananyň işjeň abraýy barada döräp biler. Raýatlar bilen söwda dükanlarynyň, jemgyýetçilik iýmiti we durmuş hyzmaty kärhanalarynyň arasynda ýüze çykýan gatnaşyklar raýat-hukuk gatnaşyklarynyň iň köp ýaýran görnüşidir. Her gün adamlar endik bolan durmuş hereketini edýärler: önümleri we başga harytlary satyn alýarlar, jemgyýetçilik ulaglaryndan peýdalanýarlar we şeýle etmek bilen raýat-hukuk kanunçylygy bilen düzgünleşdirilýän gatnaşyklara gatnaşýarlar. Emläk gatnaşyklary, ýagny pul gymmaty bolan maddy nygmatlar baradaky gatnaşyklar raýat-hukuk gatnaşyklarynyň esasy we has köp ýaýran görnüşleriniň biridir.

Soraglar we ýumushlar

1. Raýat hukugyna degişli haýsy kanunlary bilýärsiňiz?
2. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze cýkmagynyň esaslary nämeden ybarat?
3. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň gurluşy barada gürrüň berin.
4. Raýat hukuk gatnaşyklarynyň tapawutlandyryjy alamatlaryny düşündiriň.

RAÝAT HUKUK GATNAŞYKLARYNYŇ TARAPLARY WE OLARYŇ HUKUK ÝAGDAÝY

§1. Raýatlar we olaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän kanunçylyk

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň taraplary diýlip, raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylara aýdylýar. Ähli beýleki jemgyýetçilik gatnaşyklary ýaly, raýat-hukuk gatnaşyklary hem şahslaryň arasynda döreýär, şonuň üçin raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri fiziki we ýuridik şahslar bolup biler diýlip Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 2-nji maddasynyň üçünji bendinde bellenen. Bu kada Türkmenistanyň raýatlary, daşary ýurtlaryň raýatlary we belli bir raýatlygy bolman telekeçilik bilen meşgullanýan ýa-da meşgullanmaýan şahslar barada hem ulanylýar. Şonuň üçin hemmesi umumylaşdyrylyp, raýat kanunçylygynda “fiziki şahslar” diýen adalga ulanylýar.

Fiziki şahslar bilen bir hatarda hukuk şahslar, ýagny edaralar, kärhanalar, guramalar hem raýat hukugynyň subýekti bolup durýar. Raýatlardan tapawutlylykda hukuk şahslar raýat-hukuk gatnaşygynyň köpçülikleýin subýekti bolup durýar. Raýat hukugynyň subýektleriniň içinde esasy orun fiziki şahslara degişlidir. Şonuň üçin Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 2-nji bölümüniň 1-nji baby, 19-47-nji maddalar fiziki şahslara bagyşlanandyr. Şeýle-de raýatlaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän ýörite kanunlaryň hem birnäçesi hereket edýär. Türkmenistanda raýatlaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän kanunlaryň biri-de “Türkmenistanyň raýatlygy hakyndaky” Kanunydyr. Bu Kanun 1992-nji ýylyň 30-njy sentýabrynda kabul edildi. Bu kanun raýatlygy edinmek, saklamak, üýtgetmek we ýatyrmak, şonuň bilen baglanyşykly birnäçe düzgünleri öz içine alýar. Türkmenistanyň raýatlygy Türkmenistanyň döwlet özygtyýarlylygynyň möhüm alamaty bolup, ol adamyň döwlete degişlidigini hem-de döwlet bilen adamyň arasyndaky durnukly häsiýetdäki hukuk gatnaşygyny, olaryň özara hukuklary bilen borçlarynyň bütin jemini kesgitleýär. 1993-nji ýylyň 8-nji oktýabrynda “Türkmenistandaky daşary ýurt raýatlarynyň hukuk ýagdaýy hakynda” ýörite Kanun kabul edildi. Bu kanunyň ka-

bul edilmegi daşary ýurtlar bilen Türkmenistanyň gatnaşyklarynyň hemmetaraplaýyn has ýygjamlaşmagyny we ösmegini üpjün etdi, şonuň netijesinde biziň ýurdumyza daşary ýurtlularyň ýygy-ýygdydan gelip gitmekleri bilen, olaryň hukuk ýagdaýlaryny kesgitleýän raýat, maşgala, zähmet, dolandyryş, jenaýat we beýleki meseleler bilen baglanyşykly ýagdaýlar kadalaşdyryldy. Halkara gatnaşyklarynda dünýä özüni tanadan Türkmenistan döwletiniň daşary ýurtlar bilen baglanyşykly gatnaşyklary halkara hukuk kadalaryna laýyklykda çözüär. 1997-nji ýylyň 12-nji iýunynda “Bosgunlar hakynda” Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi. Bu kanun adamy, ýagny ony bosgun diýip ykrar etmegiň tertibini we şertlerini, olaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýär, bosgunlaryň hukuklaryny goramagyň hukuk, ykdysady we durmuş kepilliklerini belleýär. Bu kanunyň 1-nji maddasyna laýyklykda, bosgun, munuň özi jyns, dine ynanmak, raýatlyk alamaty, belli bir sosial topara degişliligi boýunça yzarlamalaryň pidasy bolmakdan esaslandyrylan howatyrlanmalary doly bolan ýa-da syýasy ynançlary bilen Türkmenistanda bolýan we öz ýurdunyň goragynydan peýdalanyp bilmeýän, ýa-da şeýle howatyrlanmalar netijesinde öz öňki adaty ýaşayan ýurdunyň daşynda bolmak bilen şeýle howatyrlanmalar netijesinde oňa dolanyp bilmeýän, ýa-da dolanmak islemeýän adamdyr. Bosgunlar hakyndaky kanunçylyk Türkmenistanyň Konstitusiýasyna, halkara hukugynyň umumy ykrar edilen ýörelgelerine we kadalaryna esaslanýar hem bosgunlar baradaky kanundan we Türkmenistanyň gaýry kanunçylyk hukuk namalaryndan ybaratdyr. 2005-nji ýylyň 7-nji dekabrynda “Migrasiýa hakynda” Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi. Bu kanun halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalaryna laýyklykda, Türkmenistanyň raýatlarynyň, daşary ýurt raýatlarynyň, raýatlygy ýok adamlaryň Türkmenistana gelmeginiň, onuň çäginde bolmagynyň we Türkmenistandan gitmeginiň tertibini belleýär, Türkmenistanda migrasiýa ýagdaýlarynyň çygyrdaky hukuk gatnaşyklaryny, Türkmenistanda migrasiýa ýagdaýlaryny düzgünleşdirmek boýunça Türkmenistanyň döwlet edaralarynyň ygtyýarlygyny kesgitleýär.

Umuman, raýatlar, raýatlygy bolmadyk adamlar, daşary ýurtlular, ýagny fiziki şahslar raýat-hukuk gatnaşyklaryna yzygiderli

gatnaşýarlar. Mysal üçin, her gün diýen ýaly dükandan azyk önümlerini we beýleki harytlary satyn alýarlar, durmuş hyzmatyndan, ulaglaryň hyzmatyndan peýdalanýarlar we beýleki dürli şertnamalary baglaşýarlar. Diýmek, haryt-pul, ýagny raýat-hukuk gatnaşyklarynyň gatnaşyjylary bolýarlar.

§2 Raýatlaryň hukuk we kämillik ukyby

Türkmenistanyň ykdysadyýetinde bazar gatnaşyklaryna geçilme-gi bilen raýatlaryň haryt-pul gatnaşyklaryna gatnaşygy köpeldi. Şonuň üçin raýatlaryň hukuk ýagdaýyny anyklamak möhüm ähmiýete eýe. Raýatlaryň hukuk gatnaşyklaryna gatnaşmagy üçin esasy şertleriň biri olaryň hukuk we kämillik ukybynyň bolmagydyr.

Raýat kodeksiniň 20-nji maddasyna laýyklykda, raýatlaryň hukuklaryna we borçlaryna eýe bolmak ukyby (hukuk ukyby), fiziki şahslaryň hemmesi üçin deň derejede ykrar edilýär. Raýatyň hukuk ukyby onuň doglan pursadynda ýüze çykýar we onuň aradan çykmagy bilen gutarýar. Mirasdar bolmak hukugy onuň enesiniň göwresinde galan pursadyndan ýüze çykýar. Raýatlaryň hukuk gatnaşygyna gatnaşmagy üçin onuň adynyň, ýaşaýan ýeriniň hem ähmiýeti bar. Şonuň üçinem şertnama baglaşylanda raýat baradaky şol maglumatlar görkezilýär. Raýatyň raýat-hukuk gatnaşygyna gatnaşmagy üçin diňe bir hukuk ukybynyň bolmagy ýeterlik däl. Raýat kodeksiniň 23-nji maddasynda kämillik ukyby diýen düşünje bar. Kämillik ukyby diýmek, raýatyň öz erk-islegi we öz hereketleri bilen raýat hukuklaryny edinmek we amala aşyrmak, özi üçin raýat borçlaryny döretmek hem-de olary ýerine ýetirmek ukybydyr. Kämillik ukyby onuň kemala gelmegi bilen, ýagny on sekiz ýaşyna ýetmegi bilen doly möçberde ýüze çykýar.

On sekiz ýaşyna ýetmänkä nikalaşmaga kanun boýunça ýol berilýän halatynda, raýatyň nikalaşan wagtyndan başlap ol doly möçberde kämillik ukybyna eýe bolýar.

Nika baglaşylmagy netijesinde eýe bolnan kämillik ukyby on sekiz ýaşyna ýetmänkä nika bozulan halatynda hem doly möçberinde saklanyp galýar.

Ýedi ýaşdan bärdäki kemala gelmedikleriň (kiçi ýaşly çagalaryň) kämillik ukyby ýokdur. Ýedi ýaşdan on sekiz ýaş çenli bolan kemala gelmedikleriň çäklendirilen kämillik ukyby bardyr.

Çäklendirilen kämillik ukyby bolan şahs tarapyndan baglaşylan geleşigiň hakyky bolmagy üçin, onuň kanuny wekiliniň razyçylygy zerurdyr, ýöne çäklendirilen kämillik ukyby bolan şahsyň geleşik esasynda peýda alýan halatlary muňa girmeyär.

Häzirki döwürde raýatlaryň telekeçilik işi bilen meşgullanmagyna mümkinçilik döredi, ýagny raýat kärhana döretmezden, degişli tertipde salgyt gullugynda hasaba durup, telekeçilik işi bilen meşgullanmaga haklydyr.

Raýatyň kämillik ukyby hem hukuk ukyby ýaly eldegrilmesizdir. Kämillik ukybyny çäklendirmäge we ondan mahrum etmäge diňe kanunda görkezilen tertipde ýol berilýär.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 26-njy maddasyna laýyklykda, psihiki ýarawsyzlygy (dälilik keseli ýa-da akyly kemlik) sebäpli öz hereketleriniň manysyna düşünip bilmeýän ýa-da şol hereketlere erk edip bilmeýän fiziki şahs kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilip bilner. Şol fiziki şahsa hossar bellenýär. Kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen fiziki şahsyň adyndan geleşikleri onuň hossary baglaşýar.

Kanunda bellenen halatlardan we tertipden başga ýagdaýlarda hiç kimiň kämillik ukybyny çäklendirmäge haky ýokdur. Raýatyň kämillik ukybyndan doly ýa-da kem-käsleýin ýüz döndermegi hem-de kämillik ukybyny çäklendirmäge gönükdirilen beýleki geleşikleriň kanuny güýji ýokdur.

Türkmenistanyň Raýat kodeksinde raýatyň kämillik ukybynyň çäklendirilmeginiň diňe iki ýagdaýy göz önünde tutulandyr: 1. Eger ýeterlik esaslaryň bar halatynda, 7 ýaşdan 18 ýaş çenli bolan kämillik ýaşyna ýetmedigiň öz iş hakyna, talyp hakyna ýa-da başga gazanjyna özbaşdak ygtyýar etmek hukugyny onuň ata-enesiniň, hossar-howandarlarynyň ýa-da ogullyga alanlaryň haýyşy boýunça kazyýet tarapyndan çäklendirilip bilner. 2. Spirtli içgileri ýa-da neşe maddalaryny köp ulanmagy zerarly öz maşgalasyny maddy taýdan agyr ýagdaýa salýan raýatyň kämillik ukybyny kazyýet çäklendirip biler.

Çäklendirilen kämillik ukyply raýata howandar belleniýär. Şonuň ýaly şahsy durmuş häsiýetindäki ownuk geleşiklerden başga, emläge ygtyýar etmek hakyndaky geleşikleri baglaşmaga, iş hakyny, pensiýany ýa-da girdejiniň beýleki görnüşlerini almaga hem-de olara ygtyýar etmäge diňe howardaryň razylygy bilen haklydyr. Raýatyň kämillik ukybynyň çäklendirilmegine getiren esaslar aradan aýrylan mahalynda, kazyýet onuň kämillik ukybynyň çäklendirilmegini ýatyrýar. Raýata bellenen howandarlyk kazyýetiň çözgüdi esasynda ýatyrylýar.

§3. Ýuridik şahslar (edaralar, kärhanalar, guramalar) we olaryň hukuk ýagdaýy

Döwlet, şäherler, etraplar, raýatlar (raýatlygy bolmadyk adamlar, daşary ýurtlular), ýuridik taraplar raýat-hukuk gatnaşyklarynyň taraplary bolup bilerler.

Döwlet, ilkinji nobatda, syýasy häkimiýetiň guramasy hökmünde çykyş edýär, emma şonuň bilen bir hatarda ol raýat-hukuk gatnaşyklarynyň tarapy hem bolup biler. Döwlet raýat kanunçylygy tarapyndan düzgünleşdirilýän gatnaşyklara şu gatnaşyklara beýleki gatnaşyjylar bilen deň başlangyçlarda gatnaşýar. Döwletiň adyndan raýat-hukuk gatnaşyklaryna döwlet emlägini dolandyryan guramalar, maliýe we degişlilikde döwlet tarapyndan ýörite ygtyýar berlen guramalar gatnaşýarlar.

Şonuň ýaly-da edaralar, kärhanalar, guramalar haryt-pul gatnaşyklaryna gatnaşyp, dürli şertnamalary baglaşyp, raýat-hukuk gatnaşyklarynyň tarapy hökmünde çykyş edýärler. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 48-nji maddasyna laýyklykda edaralara, kärhanalara, guramalara hukuk şahslar diýilýär. Hukuk şahslar bolup durýan kärhanalar, guramalar hem raýat-hukuk gatnaşyklaryna gatnaşyjylara degişlidir, ýagny islendik kärhana emläk gatnaşyklaryna özbaşdak girip bilmez, özüniň hukuk şahsy diýlip ykrar edilmegi üçin kärhananyň şu alamatlary bolmalydyr.

Birinjiden, kärhananyň tertipnamasy ýa-da döredijilik şertnamasy we tertipnamasy görnüşinde guramaçylyk taýdan resmileşdirilmegi gerek. Hukuk şahsyň döredijilik şertnamasy ony döredijiler bi-

len baglaşylýar, tertipnamasy bolsa tassyklanylýar. Ikinjiden, emläk aýratynlygy, ýagny onuň bankda öz adynda açylan hasaby bolmaly hem-de hasabynda durýan emläkleri bolmaly. Üçünjiden, şu aýrybaşgalaşdyrylan emläge öz borçnamalary boýunça jogap bermäge ukybyň bolmaly, ýagny muňa özbaşdak emläk jogapkärçiligi diýilýär. Dördünjiden, dürli raýat-hukuk gatnaşyklarynda, kazyýetde, araçylar kazyýetinde öz adyndan çykyş etmäge ukyby bolmaly.

Kärhanalaryň dürli görnüşleriniň hukuk ýagdaýy ýörite kanunlar, ýagny 2000-nji ýylyň 15-nji iýunynda “Kärhanalar hakynda” Kanun, 1999-njy ýylyň 23-nji noýabrynda kabul edilen “Paýdarlar jemgyýetleri hakynda” Kanun, 2007-nji ýylyň 30-njy martynda kabul edilen “Daýhan hojalygy hakynda” Kanun bilen kesgitlenýär.

Kärhana döredilende, taýýarlanylmalý resminamalaryň sanawy Türkmenistanyň “Kärhanalar hakyndaky” kanunynda beýan edilen, ýagny olara arza, kärhananyň tertipnamasy, döredijiler baradaky maglumatlar, esaslandyryş şertnamasy, iş meýilnamasy, kärhananyň ady, ýerleşýän ýeri, döwlet pajynyň tölenendigi hakyndaky resminamalar degişlidir. Kärhanalaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän esasy resminamalaryň biri onuň tertipnamasydyr (ustawy). Tertipnamada kärhananyň ady, ýerleşýän salgysy, esaslandyryjylaryň sanawy, kärhananyň işiniň maksatlary we görnüşleri, kärhananyň emläginde esaslandyryjylaryň paýy hakyndaky maglumatlar, kärhananyň dolandyrylyşynyň tertibi, girdejileri paýlamagyň we çykdajylary tölemeginiň tertibi, iş üýtgedip gurmagyň we bes etmegiň şertleri görkezilýär.

Häzir Türkmenistanda kärhanalaryň birnäçe guramaçylyk-hukuk görnüşleri bar. Mysal üçin, döwlet kärhanasy, ýekebara maşgala kärhanasy, hyzmatdaşlyk kärhanasy, jemgyýetçilik guramasynyň kärhanasy, hojalyk şereketi, paýdarlar jemgyýeti, golçur kärhanasy bar.

§4. Eýeçilik hukugy barada düşünje. Türkmenistanda eýeçiligiň görnüşleri

Eýeçilik diýmek, maddy we ruhy gymmatlyklaryň kimdir birine degişlidigini aňladýar. Zada eýelik etmegiň, ondan peýdalanmagyň, oňa ygtyýar etmegiň kadalary hukuk namalarda beýan edilýär. Eýeçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk namalaryň toplumyna eýeçi-

lik hukugy ýa-da eýeçilik hukugynyň çeşmeleri diýilýär. Raýatyň nukdaýnazaryndan eýeçilik hukugy diýmek – munuň özi şahsyň emläk eýesiniň öz zatlaryna, öz işleýşine görä eýelik edip, olary peýdalanyp, olara ygtyýar edip bilýänligidir, ýagny emläk eýesine şol hereketleri etmäge kanun arkaly ykrar edilýän hem goralýan mümkinçilikleriň berilmegidir. Emläk eýesi öz emlägi barada Türkmenistanyň kanunlaryna ters gelmeýän islendik hereketleri etmäge haky bardyr, ýöne eýeçilik hukugy amala aşyrylanda tebigata we beýleki eýelere zyýan ýetirilmeli däl.

Konstitusýanyň 9-njy maddasyna, eýeçilik hakyndaky kanuna we Raýat kodeksiniň eýeçilige degişli 166-244-nji maddalaryna laýyklykda, eýeçilik eldegrilmesizdir. Türkmenistan önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem intellektual gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugyny berkarar edýär. Olar raýatlaryň birliklerine we döwlete hem degişli bolup biler. Diňe döwletiň eýeçiligi bolup durýan zatlar kanun esasynda bellenýär. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşlerini ösdürmek üçin olary deň derejede goraýar, olar üçin deň şertler döredýär.

Türkmenistanyň kanunçylygy boýunça kimiň emlägiň eýesi diýip ykrar edilýändigine baglylykda eýeçiligiň birnäçe görnüşleri bellenen: hususy eýeçilik, döwlet eýeçiligi, jemgyýetçilik birlikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi.

Häzirki döwürde eýeçiligiň täze görnüşi bolan hususy eýeçilik döredi. Hususy eýeçilik - bazar gatnaşyklarynyň esasy hereketlendiriji güýjüdir. Raýatlaryň eýeçiliginde bolup bilýän zatlar barada çäklendirmeler aýryldy, muňa durmuşda mysal gaty köp.

Eýeçilik hukugy – obýektiv manyda düşünilende, bu maddy we intellektual serişdeleriň jemgyýetiň agzalaryna degişlidigi babatda ýüze çykýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk kadalarynyň jemidir; subýektiv manyda düşünilende, bu anyk şahslaryň eýeçilik hukugydyr, ýagny subýektiv (shahsy) manyda eýeçilik hukugy üç sany düzüm böleginden ybaratdyr: *emläge eýelik etmek; emläkden peýdalanmak; eýeçiligindäki emläge ygtyýar etmek* – eýeçilik hukugynyň mazmunyny düzýär.

Emläge eýelik etmek – bu şahsyň belli bir zady (emlägi) edinmäge we özünde saklamaga bolan hakyny aňladýar. Emlägi kanuny ýol bilen

edinmek diňe bir zady (emlägi) satyn almak arkaly amala aşyrylýan dälidir. Emläk sowgat berlip, miras goýlup, çalşylyp, tapyndy bolup hem, baýrak berlip hem bilinýär. *Emläkten peýdalanmak* – bu şahsyň öz edinen emläginden peýdalanmaga, ýagny özüniň maddy we ruhy zerurlyklaryny kanagatlandyrmak üçin eýelik edýän emlägini ulanmaga bolan hakyny aňladýar. Mysal üçin, satyn alan kitap tekjesinde öz kitaplaryny goýmak we ony özüniň gaýry şahsy bähbitleri üçin ulanmak. *Eýeçiligindäki emläge ygtyýar etmek* – bu şahsyň öz eýeçiligindäki emlägi satmaga, sowgat bermäge, kärendesine bermäge we ş.m. hereketleri amala aşyrmaga bolan ygtyýarlygyny aňladýar. Mysal üçin, eýeçiligindäki kitap tekjesini satýar ýa-da kimdir birine sowgat berýär. Emläk eýesiniň ygtyýarlygynda eýeçilik hukugynyň şu düzüm bölekleriniň üçüsi hem jemlenende, ol doly eýeçilik hukugyna eýe bolýar we islegine görä öz eýeçiligindäki emläk babatda kanuna we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalara ters gelmeýän hem-de beýleki şahslaryň kanun tarapyndan goralýan hukuklaryna we bähbitlerine zyýan ýetirmeýän islendik hereketi etmäge haklydyr. Mundan başga-da emläk eýesi doly eýeçilik hukugyny özünde saklap galmak bilen, öz emlägini başga şahslaryň eýelik etmegine we peýdalanmagyna, çäklendirilen derejede ygtyýar etmegine hem berip bilýär. Mysal üçin, ulag serişdesiniň eýesi (emläk eýesi) tarapyndan başga bir şahsa ulag serişdesine eýelik etmäge, ony dolandyrmaga, ondan peýdalanmaga we ony girewine goýmaga, çalyşmaga, satmaga we ş.m. ygtyýar berýän ynanç hatynyň berilmegi.

Ylmy-tehniki progresiň çaltlaşmagy netijesinde adamzat ylymda, tehnikada täze-täze basgançaklara galýar. Şonuň bilen baglanyşyklylykda bolsa intellektual eýeçiligi goramagyň ähmiýeti artýar. Bu ugurda Türkmenistan 2008-nji ýylda “Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda”, “Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda” täze kanunlary kabul etdi. Adamzat jemgyýetiniň ösüşi taryhda-da, häzirki döwürde-de täze bilimleri özleşdirmek, intellektual eýeçiligiň obýektleri bolan oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, “nou hau”, ýagny önüm öndürmegiň syrlyny we çeper döredijilikli işiň beýleki netijelerini önümçilige ornaşdyrmagyň, peýdalanmagyň, goramagyň derejesine bagly bolup

durýar. Intellektual eýeçilik bilen baglanyşykly kanunçylyk patent hukugy we awtorlyk hukugy diýip atlandyrylýan iki ugra bölünýär. Kabul edilen täze kanunlar patent hukugyna degişli bolup, bu kanunlary amala aşyrmak işlerini, esasan, Türkmenistanyň ykdysadyýet we ösüş ministsrliginiň patent müdirligi alyp barýar. Täze kanunlaryň kabul edilmegi intellektual eýeçilik ulgamyndaky işleri kämilleşdirmäge esas bolar. Oýlap tapyşlaryna we senagat nusgalaryna bolan hukugyň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda goralýandygy hem-de patent bilen tassyklanýandygy, haryt nyşanlarynyň döwlet tarapyndan bellige alnyş esasynda ýa-da Türkmenistanyň gatnaşýan halkara şertnamalarynyň güýji bilen goralýandygy we şahadatnama bilen tassyklanýandygy kanunlarda anyk beýan edilendir.

§5. Raýat hukuk borçnamalary. Borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esaslary

Borçnama esasynda bir şahs (bergidar) başga bir şahsyň (kreditoryň, algydaryň) peýdasyna belli bir hereketi etmäge, ýagny emlägi bermäge, işi ýerine ýetirmäge, pul tölemäge ýa-da belli bir hereketi etmekden saklanmaga borçludyr, algydaryň bolsa bergidaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmegini talap etmäge haky bardyr (Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 330-njy maddasy).

Borçnama durmuşda has köp ýaýran şol bir wagtyň özünde köpdürlü raýat-hukuk gatnaşygydyr. Mysal üçin, awtoulag kärhanasy ýük daşanda, kärhana öndüren harytlaryny satanda ýa-da çig mal satyn alanda, gurluşyk kärhanasy jaý guranda, raýat dükandan haryt satyn alanda borçnamalaýyn hukuk gatanşyklaryna girýär. Borçnama haryt-pul gatnaşyklarynyň mydamalyk hemrasydyr.

Borçnamalaýyn gatnaşyklary kadalaşdyrýan maddalar Raýat kodeksiniň köp bölegini tutýar. Borçnamalara degişli kadalar beýleki hukuknamalarda hem öz beýanyny tapýar. Mysal üçin, Türkmenistanyň «Söwda hakyndaky» kanuny we beýlekiler.

Borçnamalaýyn hukuk raýat hukugynyň bir bölegidir. Borçnamalaýyn hukuk emläk gymmatlyklarynyň bir şahsdan beýleki şahsa geçmegini, işleriň belli bir görnüşleriniň, hyzmatlaryň ýerine ýetirmegini düzgünleşdirýän raýat-hukuk kadalaryny öz içine alýar.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň üçünji bölegi 330-1051-nji maddalar, ýagny 721 sany madda borçnamalaýyn hukuga bagyşlanan, şolardan 330-501-nji maddalar, ýagny 171 sany madda borçnamalar hakyndaky umumy kadalara degişlidir. 501-nji maddadan başlap 1051-nji madda çenli şertnamalaýyn borçnamalaryň aýry-aýry görnüşleri, ýagny 29 görnüşi kadalaşdyrylan. Munuň özi Türkmenistanyň bazar ykdysadyýetine geçmegi bilen borçnamalary kadalaşdyrmaga uly üns berilýändigini aňladýar.

Borçnamanyň kesgitlemesinden görnüşi ýaly, onuň mazmunyny algydaryň we bergidaryň hukuklarynyň we borçlarynyň jemi düzýär. Mysal üçin, saytjy satýan harydyny alyja bermäge borçlanýar, alyjy bolsa alan harydynyň puluny tölemäge borçlanýar. Käbir halatlarda bergidaryň borçlary emläkleýin däl häsiýetde hem bolup biler. Mysal üçin, kitaby çap etdirmek hakynda şertnama baglaşan awtor, çaphanada ýygňalan kitabynyň nusgasyny okap, onuň köpçülikleýin çap edilmegine rugsat bermäge borçly. Borçnama köplenç halatlarda bergidar tarapyndan haýsydyr bir hetreketleriň edilmegini göz önünde tutýar: harytlary bermek, işleri ýerine ýetirmek, hyzmat etmek, pul tölemek we ş.m. Seýrek halatlarda bergidar hereketden saklanmaga borçly. Mysal üçin, emlägi saklaýjynyň saklaýan emläginden peýdalanmaga haky ýok.

Borçnamalar köp dürli esaslardan, köplenç halatda şertnamalardan ýa-da geleşiklerden emele gelýär. Raýat kodeksiniň 75-nji maddasy-na laýyklykda “Raýat hukuklaryny we borçlaryny bellemäge, üýtgetmäge ýa-da bes etmäge gönükdirip, fiziki we hukuk şahslaryň öz erk-islegini bildirmegi geleşik hasaplanýar”.

Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary Raýat kodeksiniň 8-nji maddasyda beýan edilýär. Raýat hukuklary we borçlary kanunlarda göz önünde tutulan esaslardan ýüze çykýar, şonuň ýaly-da kanunlarda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin raýat kanunlarynyň umumy başlangyçlaryna we manysyna görä, raýat hukuklaryny hem borçlaryny döredýän fiziki we ýuridik şahslaryň hereketlerinden ýüze çykýar. Şuňa laýyklykda, raýat hukuklary we borçlary:

- kanunda göz önünde tutulan şertnamalardan we beýleki geleşiklerden, şonuň ýaly-da kanunda göz önünde tutulmadyk, ýöne welin, oňa garşy gelmeýän şertnamalardan we beýleki geleşiklerden (bu esasa islendik şertnamany mysal getirmek bolar);
- raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslary hökmünde kanunda göz önünde tutulan döwlet edarasynyň we öz-özünü dolandyryşyň ýerli edarasynyň namasyndan (häkimligiň raýata ýer ýa-da jaý bermek baradaky çözgüdi);
- raýat hukuklaryny we borçlaryny bellän kazyýet çözgüdinden (raýatyň ýaşyny kesgitlemek ýa-da spirtli içgileri, neşe jisimlerini yzygiderli ulanyp, maşgalasyny kyn maddy ýagdaýa goýýan raýatlaryň kämillik ukybyny çäklendirmek);
- kanunda gadagan edilmedik esaslar boýunça emlägi döretmek we edinmek netijesinden (jaý gurmak, ekin ekip hasyl almak);
- ylym, edebiýat, sungat eserlerini döretmegiň, oýlap tapyşlaryň we intellektual işiniň beýleki netijesinden;
- başga şahsa zyýan ýetirilmegi sebäpli (Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 1027-1051-nji maddalary);
- esassyz baýamak sebäpli (Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 1016-1026-njy maddalary);
- fiziki we ýuridiki şahslaryň gaýry hereketleri sebäpli (tapyndy, hum –Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 214, 215-nji maddalary);
- kanunlar boýunça raýat hukuk netijeleriniň başlanmagy bilen baglanyşdyrylýan wakalar sebäpli ýüze çykýar (tebigy hadysalardan heläkçilik çekenlere döwlet tarapyndan kömek etmek baradaky çözgüt muňa mysal bolup biler).

Eger-de kanun haýsydyr bir ýagdaý bilen hukuklaryň döremegini, üýtgemegini we bes edilmegini baglanyşdyryp goýan bolsa, biz olara hukuk ýagdaýlar (ýuridik faktlar) diýýaris. Hukuk ýagdaýlar iki görnüşde bolup biler: 1) hereketler borçnama gatnaşygy taraplaryň erk-isleginden emele gelýär, mysal üçin, şertnama baglaşmak; 2) wa-

kalar, hadysalar erk-islege bagly däl. Mysal üçin, adamyň ölümi onuň mirasdarlaryndan miras almaga bolan hukugy döredýär.

Umuman, raýat kanunçylygy borçnamalaýyn gatnaşyklaryň diňe bir döreýiş esaslaryny kadalaşdyrman, eýsem, borçnamalaryň ýerine ýetirilişini, ýerine ýetirmegiň üpjün ediş serişdelerini hem düzgünleşdirýär. Şeýle-de Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 437-464-nji maddalarynda borçnamalaryň bes edilmeginiň görnüşleri kadalaşdyrylýar. Borçnamalaýyn gatnaşyk köplenç halatlarda borçnamany ýerine ýetirmek bilen bes edilýär.

§6. Raýat hukuk borçnamalarynyň görnüşleri

Borçnamalar ykdysady gatnaşyklary kadalaşdyrýar hem-de emläk gymmatlyklarynyň bir tarapdan beýleki tarapa geçmegini, işleriň, hyzmatlaryň ýerine ýetirilmegini düzgünleşdirýär. Borçnamanyň mazmunyny, esasan, taraplar kesgitleýär, şonuň üçin hem durmuşda şertnamalaýyn borçnamalar köp duş gelýär, degişlilikde Türkmenistanyň raýat kodeksiniň hem köp maddalary şertnamalaýyn borçnamalary kadalaşdyrmaga bagyşlanandyr.

Raýat hukugynda borçnamalary dürli usullar bilen toparlara bölýärler, ýöne esasan: 1. Şertnamalaýyn borçnamalar; 2. Zyýan ýetirilmegi zerarly ýüze çykýan borçnamalar (delikt-etmiş) diýen görnüşlere bölmek köp ulanylýar.

Borçnama iki tarap: algydar we bergidar ýa-da algydarlaryň birnäçesi we bergidarlaryň birnäçesi gatnaşýar. Türkmenistanyň Raýat kodeksi borçnamalaryň dürli görnüşlerini kadalaşdyrýar. Kodeks bilen tanşanymyzda şertnamalaryň 29 görnüşi barada kadalaryň bardygyny görmek bolýar. Mysal üçin, almak-satmak, alyş-çalyş, kärende, syýahatçylyk hyzmaty, ätiýaçlandyрма we beýlekiler. Raýat kodeksiniň 501-992-nji maddalary bilen düzgünleşdirilen borçnamalaryň aýry-aýry görnüşlerine üns beriň! Ol ýerde ilki bilen zatlaryň (harytlaryň) bir şahsdan başga şahsa geçmegi bilen baglanyşykly borçnamalar kadalaşdyrylan, soňra hyzmatlary we işleri ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly şertnamalar kadalaşdyrylan. Ýene-de bir üns bermeli zat, 993-1051-nji maddalarda kanun boýunça borçnamaly

gatnaşyklar düzgünleşdirilen. Umumy hukuklar, kesekiniň işlerini tabşyryksyz ýöretmek, esassyz baýamak we etmiş netijesinde döreýän borçnamalar özlerine mahsus aýratynlyklary hasaba almak bilen kadalaşdyrylypdyr.

Şertnamalaýyn borçnamalar barada ýörite temada beýan edilýändigini üçin biz, esasan, zeledir ýetirilmegi zerarly ýüze çykýan borçnamalara üns bermekçi. Umumy ykrar edilen kada boýunça kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 1027-1051-nji maddalarynda zyýan ýetirmegiň dürli görnüşlerinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagyň kadalary bellenen. Eger zeledir ýetiren şahs zeledir özüň özüni boýunça ýetirilmändigini subut etse, onda ol şahs zeledir tölemekden boşadylýar. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň degişli maddalarynda zyýan ýetirýän maglumatlaryň ýaýradylmagynyň netijeleri, kemala gelmedigini ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik, ruhy taýdan keselli şahs tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmagyň, gulluk borçlaryny berjaý edýän döwründe ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmagyň, raýdaş jogapkärçiligiň, ulag serişdeleriniň ulanylmagy netijesinde ýetiren zyýanyň öwezini doldurmagyň, ýangyn söndürilen wagtynda ýetiren zyýanyň öwezini doldurmagyň, mallaryň ýetiren zyýanyň öwezini doldurmagyň we beýleki birnäçe ýagdaýlarda ýetirilen zyýanlar üçin jogapkärçiligiň kadalary berkidilen.

Täze Galkynuş we beýik özgertmeler eýýamynda hormatly Prezidentimiziň baştutanlygynda öndürilýän önümleriň hiliniň dünýä ünlüleriniň talaplaryna laýyk bolmagy barada wezipe goýulýar. Şonuň üçin Türkmenistanyň Raýat kodeksinde pes hilli önümden ýetiren zyýan üçin borçnamalaýyn jogapkärçiligiň ýüze çykýandygy baradaky 1044-1051-nji maddalar aýratyn üns berilmäge mynasypdyr.

§7. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň goralys usullary

Raýat hukuklaryny goramagyň usullary Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen we kepillendirilen. Hukuklary goramagy kazyýet

we beýleki hukuk goraýjy edaralar amala aşyrýar. Raýat kodeksiniň 11-nji maddasynda goramagyň usullarynyň sanawy beýan edilen, ýagny:

- hukugy ykrar etmek arkaly;
- hukugyň bozulmazyndan öň dowam edip gelen ýagdaýy dikeltmek arkaly we hukugy bozýan ýa-da hukugyň bozulmak howpuny döredýän hereketleriň önüni almak arkaly;
- geleşikleri (şertnamalary) hakyky däl diýip ykrar etmek we şol geleşigiň hakyky däldiginiň netijelerini ulanmak arkaly;
- döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň aktyny (namasyny) hakyky däl diýip ykrar etmek arkaly;
- borjy bolşy ýaly ýerine ýetirmäge mejbur etmek arkaly;
- raýat hukuklaryňyň öz-özüň goramak arkaly;
- ýetirilen zyýany töletmek arkaly;
- puşmana puluny töletmek arkaly;
- ahlak taýdan ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak arkaly;
- hukuk gatnaşyklaryny ýatyrnak ýa-da üýtgetmek arkaly;
- döwlet edarasynyň ýa-da ýerli öz-özüňi dolandyryş edarasynyň kanuna garşy gelýän namasyny kazyýetiň ulanmazlygy arkaly;
- kanunda göz önünde tutulan beýleki usullar arkaly raýat hukuklary goralýar.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy raýatlaryň, edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň hukuklaryny ykrar etmek bilen birlikde, ol hukuklaryň goraglylygyny üpjün edýär. Hukuk goraýjy edaralaryň işgärleriniň kanunçylygyň goragynda durmakda, halallykda hem-de borja wepaly gulluk etmekde nusga bolmalydygyny nygtaýan hormatly Prezidentimiz kanunçylygyň jemgyýetçilik durmuşynda netijeli berjaý edilmegini aňladýan hukuk tertibiniň göwnejaýlygyny “Döwlet adam üçindir!” diýen ýörelgäniň “Adam döwlet üçindir!” diýen şygar bilen utgaşdyrmagynda görýär we bu ugurda onuň özi hemmämize göreldä bolýar. Hukuk tertibiniň, wezipä borçlarynyň netijeli berjaý edilmegi milli ykdysadyýetimiziň sazlaşykly ösmeginiň hem girewidir.

Raýat hukuklaryny goramagy, esasan, kazyýetler amala aşyrýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Raýat hukuk gatnaşyklarynyň taraplary kimler bolup biler?
2. Raýatlaryň hukuk ukyby we kämillik ukyby diýmek näme?
3. Kärhanalaryň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
4. Raýatyň nukdaýnazaryndan eýeçilik hukugy oňa nähili mümkinçilikleri berýär?
5. Türkmenistanda eýeçiligiň nähili görnüşleri bar?
6. Täze Galkynys we beýik özgertmeler eýýamynda eýeçilik gatnaşyklaryndaky ösüşleri we özgertmeleri öz durmuşyňyzdan bir mysal bilen düşündiriň.
7. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň goralys usullaryny düşündiriň.

RAÝAT HUKUK ŞERTNAMALARY. RAÝAT HUKUK JOGAPKÄRÇILIGI

§1. Raýat hukuk şertnamalaryny baglaşmagyň tertibi

Şahslar kanunyň çäklerinde şertnamalary erkin baglaşyp we bu şertnamalaryň mazmunyny kesgitläp bilerler. Eger jemgyýetiň ýa-da şahsyýetiň düýpli bähbitlerini goramak maksady bilen, şertnamanyň hakykylygy döwletiň rugsadyna bagly bolsa, onda munuň özi aýratyn kanun arkaly düzgünleşdirilmelidir diýip Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 333-nji maddasynda bellenen. Şertnamalaýyn borçnamalar şertnama baglaşylmagy netijesinde ýüze çykýar. Munuň özi borçnamalaryň has ýaýran görnüşidir. Raýatlar köplenç halatda özleriniň maddy we medeni isleglerini kanagatlandyrmaga gönükdirilen şertnamalary baglaşýarlar. Mysal üçin, satyn almak - satmak şertnamasy kärende şertnamasy, alyş-çalyş şertnamasy, sowgat etmek şertnamasy we beýlekiler.

Islendik şertnamany baglaşmak bir tarapyň beýleki tarapa şertnama baglaşmak hakyndaky tekliپ (oferta) bilen ýüzlenmegin-

den başlanýar. Raýat kodeksiniň 343-nji maddasynda “Teklip eden şahsyň öz teklibini ýerine ýetirmäge taýynlygy beýan edilen bolsa, ol baglaşylan hasaplanylýar” diýip görkezilen. Beýleki tarap teklibi kabul edýär (muňa Raýat kodeksiniň 344-nji maddasy boýunça aksept diýilýär). Şertnama gatnaşyjylaryň hukuklary hem borçlary kanun arkaly we şertnama gatnaşyjylaryň özleriniň arasyndaky ylalaşyk arkaly kesgtilenilýär. Şertnama baglaşmagyň umumy kadalary raýat kodeksiniň 341-355-nji maddalarynda beýan edilen. Eger taraplar şertnama baglaşmak üçin bellenen formany berjaý edip, şertnamanyň düýp şertleriniň hemmesi boýunça ylalaşyk gazanan bolsalar, onda şertnama baglaşylan hasaplanylýar.

Raýatlar köplenç halatlarda şertnamalary dilden baglaşýarlar. Eger şertnamanyň hakyky bolmagy üçin kanunda belli bir forma bellenen bolsa ýa-da taraplar şertnama üçin şonuň ýaly forma göz öňünde tutan bolsalar, onda şertnama şonuň ýaly keşp hakyndaky talap ýerine ýetirilenden soň güýje girýär. Eger taraplar ýazmaça keşp hakynda ylalaşan bolsalar, onda şertnama taraplaryň gol çeken bir resminamasyny düzmek arkaly baglaşylyp bilner. Kanun aýry-aýry şertnamalar üçin hökmany ýazmaça keşbiň bolmagyny belleýär, şol şertnamalaryň käbirleriniň keşbi barada başga, goşmaça talaplar hem bildirilýär. Mysal üçin, Raýat kodeksiniň 337-nji maddasynda gozgalmaýan zatlar baradaky şertnamalar ýazmaça we notarial tertipde tassyklan bolmaly diýip bellenen.

Raýat hukuk şertnamasy diýip, raýatlaryň ýa-da ýuridik şahslaryň hukuklarynyň döremegine, üýtgemegine we bes edilmegine gönükdirilen, olaryň erk-islegini beýan edýän hereketleri hakyndaky ylalaşygyna düşünilýär. Şertnamanyň mazmuny diýmek, munuň özi taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny kesgitleýän şertleriň jemidir. Şertnama ýazmaça baglaşylanda, şu maglumatlar hökman görkezilmeli: şertnamanyň ady we hasap belgisi, şertnamanyň baglaşylan ýeri we wagty, şertnama baglaşýan taraplaryň ady we olara kimleriň wekilçilik edýändigini, şertnama näme üçin baglaşylandygy, ýagny belli bir zady bermelimi ýa-da hyzmat, iş ýerine ýetirmelimi, şertnamanyň nyrhy we töleg geçirmeginiň şertleri, taraplaryň hukuklary, borçlary, taraplaryň jogapkärçiligi we jogapkärçilikden boşadýan ýagdaýlar,

ýüze çykan jedelleriň çözüliş düzgüni, aýratyn şertler, taraplaryň hukuk salgysy we bank maglumatlary, taraplaryň wekilleriniň goly, eger şertnama hukuk şahsalaryň arasynda baglaşylýan bolsa, kärhananyň möhri bilen tassyklanmaly.

Şertnama gatnaşyklary haryt alyş-çalyş hadysasynyň esasy bolup durýar, şonuň ýaly şertnamanyň köp görnüşleriniň gadymy taryhy bar hem-de olaryň köpdürlüligi bazar ykdysadyýetiniň netijeli işlemegi üçin zerurdyr. Bazar gatnaşyklary çäýe kadalaşdyrmagy talap edýär, ol hem Raýat kodeksiniň 1-nji maddasynda görkezilen şertnamanyň erkinlik ýörelgesi arkaly üpjün edilýär. Bazar gatnaşyklary ösdügiçe Türkmenistanda şertnamalaryň täze dürli görnüşleri ýüze çykýar. Türkmenistanyň haryt - çig mal biržasynda baglaşylýan we bellige alynýan şertnamalara birža kontraktlary diýilýär. Şertnama we kontrakt adalgalarynyň manysy birmeňzeşdir. Kontrakt “contractus” diýen latyn sözünden gelip çykyp, hukuk manysynda taraplaryň ikisi üçinem hukuklary we borçlary möhletleri bilen belläp berýän şertnamany, ylalaşygy aňladýar.

Islendik telekeçiniň täjirçilik meýilnamalarynyň durmuşa geçirilmegi ylalaşyklary düzmezden we şertnamalary baglaşmazdan mümkin däl, çünki şertnama – munuň özi telekeçilik bilen meşgullanýan adamlaryň çen bilen edýän pikirleriniň we hasaplamalarynyň, olaryň peýda gazanmaga bolan ymtlyşsynyň beýan edilýän görnüşidir. *Şertnama* – bu, ilkinji nobatda, gyzyklanýan taraplaryň ylalaşygydyr, özara nep gazanmak bähbidi bilen bilelikde hereket etmek üçin olaryň öz aralaryndaky ylalaşygy aňladýan namadyr.

Şertnama nähili bolmaly? Şertnama, birinjiden, siziň bähbidiňize düzülen bolmaly; ikinjiden, ol hereket edýän kanunçylygy bozmaly däl; üçünjiden, siziň bähbitleriňiz hukuk taýdan ygtybarly goralmaly, siziň garşydaş wekiliňiziň (fiziki we hukuk taraplaryň) şertnama boýunça borçnamalary onuň jogapkärçiligi bilen pugta üpjün edilmeli hem-de dördünjiden, onda ýekeje-de “çözülmedik mesele” ýa-da “hukuk taýdan nätakyklyk” bolmaly däl.

Bazaryň subýektleriniň ählisiniň işewür gatnaşyklary kanunçylyk we olaryň öz şertnamasynda göz önünde tutýan şertleri arkaly berkidilýär hem-de ähli täjirçilik çäresiniň üstünligi, köplenç, şeýle şertnamanyň nähili düzülendigine we resmileşdirilendigine bagly

bolýar. Şertnamada raýat kanunçylygynyň umumy başlangyçlarynyň we ýörelgeleriniň ençemesi öz beýanyny tapýar. Oňa gatnaşyjylaryň gatnaşyklary özara deňlige esaslanýar. Şertnama taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny, öz borçnamalaryny ýerine ýetirip bilmedik halatyndaky jogapkärçiligini, hasaplaşyklarynyň tertibini, borçnamalaryň ýerine ýetiriliş möhletlerini we emläk gatnaşyklarynyň beýleki möhüm şertlerini kesgitleýär.

§2. Raýat hukuk şertnamalarynyň görnüşleri

Şertnamalar senagatda, oba hojalygynda, söwdada, gurluşykda, daşary ykdysady gatnaşyklarda we raýatlaryň gündelik durmuşynda ulanylýar. Şonuň üçin Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň II bölümi satyn almak-satmak şertnamasyndan başlap, şertnamalaryň dürli görnüşlerini kadalaşdyrýar.

Bazar ykdysadyýeti şertlerinde haryt-pul gatnaşyklaryny beýan etmegiň esasy formasy hökmünde şertnamanyň dürli görnüşleri ulanylýar. Durmuşda has köp baglaşylýan şertnamalar boýunça ýörite nusgalyk şertnamalar taýýarlanylýar. Mysal üçin, kärende şertnamasy. Türkmenistanyň Raýat kodeksinde şertnamalaryň şu görnüşleri beýan edilen: almak-satmak, alyş-çalyş, sowgat etmek, emlägi kireýine bermek, lizing, kärende, oba hojalygy üçin niýetlenilen ýerleri kärendesine bermek, françaýzing, ssuda, karz alyş-beriş, potratçylyk, syýahatçylyk hyzmaty, daşawyş, tabşyryk, eýeçiligi ynançly dolandyrmak, ulag ekspedisiýasy, dellalçylyk, söwda wekili, komissioner, sylag bermegi jemagat önünde wada bermek, konkurs, emlägi saklamak, haryt ammaryna saklamaga tabşyrmak, ätiýaçlandyрма, bank hyzmaty, zamunlyk, kontokorrent, bergi borçnamalary, bilelikdäki iş (şereket), ömürlük ekläp-saklamak, oýunlar, jedel we beýleki şertnamalara degişli kadalar berkidilen.

Mysal üçin, almak-satmak şertnamasy şertnamanyň iň giň ýaýran görnüşidir. Bu şertnama boýunça satyjy emlägi alyjynyň eýeçiligine bermäge, alyjy bolsa emlägi kabul etmäge we onuň üçin ylalaşylan puly tölemäge borçlanýar. Eýeçilige bermek diýlende, diňe bir zady däl, eýsem, oňa bolan hukugy hem alyja bermek göz önünde

tutulýar. Durmuşda almak-satmak şertnamasy dürli görnüşlerde duş gelýär. Edaralaryň, kärhanalaryň, guramalaryň arasynda baglaşylýan almak-satmak şertnamasy Türkmenistanyň Döwlet haryt - çig mal biržasynyň üsti bilen amala aşyrylýar. Jaýlary, desgalary almak-satmak hem gozgalmaýan emläkler baradaky biržanyň üsti bilen resmileşdirilip, Türkmenistanyň Döwlet kepillendiriş edarasyna tassyklanýar. Awtoulaglary almak-satmak komission dükanyň üsti bilen amala aşyrylýar.

Häzirki döwürde şertnamanyň ýene-de bir köp duş gelýän görnüşi karz alyş-beriş şertnamasydyr. Esasan, bank karzy göz önünde tutulýar. Bank karzy munuň özi wagtlaýyn boş duran pul serişdelerini karz alyja töleglilik, möhletlilik we gaýtaryp bermek şerti bilen ýerlemek barada baglaşylýan şertnamadyr.

Şertnamanyň islendik görnüşiniň düzülişi we onuň esasy şertleri umumy kadalara esaslanýar. Şertnamanyň giriş bölegi (preambulasy) şu esasy düzgünleri öz içine alýar:

Şertnamanyň ady (almak-satmagyň, hyzmat etmekligiň, kärendäniň, bilelikde işlemegiň we ş.m. şertnamasy). Şertnamanyň takyk ady ony okaýanlara nähili hukuk gatnaşyklary barada gürrüň gidýändigini görkezýär.

Şertnamanyň gol çekilen senesi. Şertnama baglaşan tarapyň oňa gol çeken we möhür basan günü, aýy we ýyly görkezilmeli. Eger taraplar şertnama dürli wagtda gol çekýän bolsalar, onda ol soňky tarapyň gol çeken pursadyndan baglaşylan hasap edilýär.

Şertnamanyň gol çekilýän ýeri. Şertnamanyň gol çekilýän ýeri - bu ýöne bir resmlik däl, bu şert kämahal örän uly hukuk ähmiýetine eýe bolýar, bu ylaýta-da daşary ýurt firmalary bilen daşary söwda şertnamalary baglaşylan mahaly möhümdir. Şertnama baglaşýan taraplaryň doly ady. Tarapyň şertnama boýunça ady (mysal üçin, “potratçy”, “önüm iberiji”, “kärendeçi” we ş.m.). Munuň özi şertnamanyň ýazgysynda tarapyň doly adyny her gezek gaýtalamazlyk üçin zerur. Şertnama gol çekýän adamyň wezipesiniň doly ady, familiýasy, ady we atasynyň ady, şonuň ýaly-da onuň şertnama gol çekmäge ygtyýarlydygyny aňladýan resminamanyň ady.

Soňra şertnamada taraplaryň hukuklary, borçlary beýan edilýär. Şertnamanyň bu böleginde onuň düýpli şertleri beýan edilýär: şertnama boýunça birinji tarapyň borçnamalary; şertnama boýunça ikinji tarapyň borçnamalary; taraplaryň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekliginiň möhletleri (Türkmenistanyň RK-nyň 378-nji maddasy); taraplaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmeli ýeri (Türkmenistanyň RK-nyň 376-njy maddasy); taraplaryň her biriniň borçnamalaryny ýerine ýetiriş usuly (hereketleriň tertibi, yzygiderliligi we möhletleri). Bu şertleriň anyk mazmuny şertnamanyň görnüşine we ony düzmegiň anyk ýagdaýyna bagly.

Şertnamanyň goşmaça şertleri – islendik şertnamanyň bu bölümi şertnamada göz önünde tutulmagy hökman bolmadyk, emma olaryň bolmagy taraplaryň hukuklaryna we borçlaryna, şonuň ýaly-da olary ýerine ýetirmegiň tertibine düýpli täsir edýän şertleri özünde jemleýär.

Şertnamanyň hereket ediş möhletini taraplaryň borçnamalaryny ýerine ýetiriş möhletleri bellenen halatynda görkezmek gerek. Munuň özi şunuň bilen şertlendirilendir, ýagny siz şertnamanyň haçan bes edilýändigini we ony ýerine ýetirmekde garşylyklaýyn wekiliň ýüz döndermegine degişli talaplarynyň we nägilelikleriň mümkin boljakdygyny bilmelisiňiz.

Taraplaryň jogapkärçiligi. Islendik şertnamanyň bu şerti taraplaryň biri şertnamanyň şertlerini bozan halatynda olaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmeklerini üpjün edýär. Adatça, ol temmi beriş tertibindäki (penýa, jerime) dürli görnüşli çäreleriň kesgitlenmegini özünde jemleýär, olary hem ylalaşylan şertleriň biri babatynda öz borçnamalaryny ýerine ýetirmedik tarap töleýär.

Şertnamanyň ahyrynda taraplaryň salgylary, bank maglumatlary beýan edilýär we taraplaryň gollary çekilip, möhür basylýar. Umuňman, Türkmenistanda raýatlar we hukuk şahslar şertnamanyň islendik görnüşini baglaşyp bilerler, ýöne ol kanuna ters gelmeli däldir.

§3. Raýat hukuk şertnamalarynyň ýerine ýetirilişi

Şertnama kanuna we ylalaşylan şertlere laýyklykda, şonuň ýaly görkezmeler bolmadyk mahalynda bolsa, adatda bildirilýän talaplara

laýyklykda degişli derejede we bellenen möhletde ýerine ýetirilmelidir. Kanuny esas bolmasa, şertnamany ýerine ýetirmekden birtaraplaýyn ýüz döndermeklige we şertnamanyň şertlerini birtaraplaýyn üýtgetmeklige ýol berilmeýär. Şertnamany ýerine ýetirmekligiň umumy kadalary Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 375-417-nji maddalarynda beýan edilen. Şertnamalaryň aýry-aýry görnüşleriniň ýerine ýetiriliş aýratynlyklary şol şertnamalara degişli kadalarda bellenip ýada baglaşylan şertnamanyň özünde beýan edilip bilner.

Baglaşylýan şertnamalaryň ýerine ýetirilmegi taraplaryň düzgün-nyzam duýgusyna, ynsabyna esaslanýar. Şonuň üçin durmuşda şertnamalar köplenç halatda bolmalysy ýaly ýerine ýetirilýär.

Şertnama gol çekilmegi taraplaryň ony baglaşmaga erk-isleg bildirýändigine şaýatlyk edýär, şoňa laýyklykda ol taraplarda degişli hukuklar, borçnamalar we jogapkärçilik ýüze çykýar. Jedel ýüze çykan halatynda, şertnama resminama hökmünde araçy kazyýetde iň möhüm subutnama bolup durýar.

Şertnama boýunça borçnamalaryň taraplaryň her biri tarapyndan ýerine ýetirilmeginiň tertibi belli bir kadalara tabyndyr.

Iş tejribesiniň görkezşi ýaly, şertnamanyň ýerine ýetirilmegi, mysal üçin, dükandan haryt satyn alnanda edilişi ýaly, bir (bir gezeklik) hereketiň amala aşyrylmagyna syrykmaýar. Köplenç halatlarda şertnamany ýerine ýetirmek boýunça hereketler yzygyderli amala aşyrylýan ulgamy döredýär. Şol hereketleriň toplumyny iki tapgyra bölmek mümkin:

1. Şertnamany ýerine ýetirmegiň maddy tapgyry. Bu tapgyr iki sany özara baglanyşykly hereketi öz içine alýar: bir tarapyň ýerine ýetirilen işiň berilmegi we ýerine ýetirilen zady beýleki tarapyň kabul etmegi. Şonda şertnamany ýerine ýetirmegiň möhletini, ýerini, nyrhyny, usulyny berjaý etmegiň möhüm ähmiýeti bar.

2. Şertnamanyň ýerine ýetirilişiniň tehniki-hukuk tapgyry. Bu tapgyryň mazmuny ýerine ýetiriliş mukdar we hil taýdan barlagyndan, şonuň ýaly-da ýerine ýetiriliş ýagdaýynyň resminama arkaly tassyklanmagyndan ybarat.

Harytlaryň (işleriň, hyzmatlaryň) kabul edilmegi we tabşyrylmagy baradaky resminamalaryň düzülmeginiň we resmileşdirilmeginiň uly hukuk ähmiýeti bar.

Baglaşylan şertnama ähli düzedişler diňe taraplaryň ylalaşygy boýunça girizilip bilner. Eger taraplaryň birisi şertnamanyň üýtgedilmegini ýa-da bozulmagyny zerur hasap edýän bolsa, ol beýleki tarapa degişli teklibi ibermäge borçludyr. Beýleki tarap teklibe seretmelidir we başlangyç goýujynyň teklip edýän möhletinde jogap berilmelidir. Baglaşylan şertnamanyň şertleriniň üýtgedilmegi we üstüniň ýetirilmegi şertnamanyň özüniň resmileşdirilişi ýaly tertipde, ýagny ýazmaça resmileşdirilýär. Köplenç halatlarda şertnamanyň üýtgedilmegi ýa-da üstüniň ýetirilmegi taraplaryň aýratyn ylalaşygy ýa-da beýanat bilen resmileşdirilýär, emma hat, telegramma, faks alyşmak we ş.m. arkaly-da resmileşdirilip bilner.

Taraplar diňe şertnamanyň haýsydyr bir şertleriniň üýtgedilmegi hakynda däl, eýsem, öňki baglaşylan şertnamanyň tutuş başgasy bilen çalşyrmak hakynda-da ylalaşyk gazanyp bilerler. Tutuşlygyna alnanda şertnama iň gadymy hukuk guraly hökmünde bazar gatnaşyklary şertlerinde bu gatnaşyklara gatnaşyjylaryň özüni alyp barşynyň düzgünleşdirilmegini üpjün edýän esasy hukuk nama bolup durýar.

§4. Şertnamalaryň ýerine ýetirilişini üpjün edýän serişdeler

Kanun şertnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň birnäçe goşmaça serişdelerini göz önünde tutýar. Mysal üçin, puşmana puly (Raýat kodeksiniň 427-430-nji maddalary), öňünden pul bermek (Raýat kodeksiniň 431-433-nji maddalary), girew (Raýat kodeksiniň 261-299-njy maddalary), kepillendirme (Raýat kodeksiniň 434-436-nji maddalary).

Borçnamalary üpjün etmegiň usullary. Täjirçilik amallaryny üstünlikli geçirmek üçin amatly hyzmatdaşy tapmak kyn, bu şertnamany bolmalysy ýaly ýerine ýetirmek üçin onuň bilen amatly şertnama baglaşmak örän möhüm. Bu ýagdaýda borçnamalary üpjün etmegiň günäkär tarapa emläk taýdan täsir etmegiň goşmaça usullary netijeli bolup durýar. Türkmenistanyň kanunçylygynda borçnamalary üpjün etmegiň dört sany esasy usuly bar, ýagny: puşman puly, girew, kepillendirme, öňünden pul bermek (haýyrlaşma puly). Bularyň

her biri Türkmenistanyň RK-nda berkidilendir. Raýat kodeksiniň 330-njy maddasyna laýyklykda borçnamalaýyn özara gatnaşyklarda taraplar “algydar” we “bergidar” diýlip atlandyrylýar. Algydar – şertnama boýunça beýleki tarapyň (bergidaryň) borçnamalaryny ýerine ýetirmegini talap etmäge hukukly şahs. Bergidar – şertnama boýunça beýleki tarap (algydar) babatynda borçnamalaryny ýerine ýetirmeli şahs.

Şertnama boýunça borçnamalaryň ýerine ýetirilmeginiň üpjünçiligi bergidara emläk taýdan täsir etmegiň goşmaça çäresi bolup, ol öz borçnamasyny ýerine ýetirmäge ony mejbur edýär hem-de bergidar şertnama boýunça öz üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirmedik ýa-da bolmalysy ýaly ýerine ýetirmedik halatynda, algydaryň bähbitlerini kanagatlandyryr. Şertnama baglaşmak tejribesinde üpjün ediş serişdeleriniň has köp ulanylýany puşmana puly ýa-da jerimedir.

Raýat kodeksiniň 427-nji maddasyna laýyklykda puşmana puly – borçnamalaryň ýetirilmezligi ýa-da bolmalysy ýaly ýerine ýetirilmezligi üçin bergidaryň algydara tölemeli taraplaryň ylalaşygy boýunça kesgitlenen pul tölegi. Puşmana puly şertnamany üpjün etmegiň iň köp ýaýran usullarynyň biridir. Puşmana pulunyň esasy maksatlary – çekilen zyýanlaryň öweziniň doldurylmagy, algydara zyýan çekilendigini we olaryň möçberini subut etmek borçlaryndan boşatmak. Puşmana puly bir wagtyň özünde borçnamalary üpjün etmegiň serişdesi we raýat-hukuk jogapkärçiliginiň formalarynyň biri hökmünde ykrar edilýär. Puşmana puluny almak üçin şertnamanyň bozulandygynyň özi ýeterlikdir. Dünýä ýurtlarynyň birnäçesinde bolşy ýaly, Türkmenistanda hem çekilen zyýanlar bilen deňeşdirilende puşmana puly bimöçber uly bolsa, onuň möçberini azaltmaga kazyýetiň haky bardyr.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 429-njy maddasyna laýyklykda, eger puşmana puly bergidar öz borçlaryny wagtynda ýerine ýetirmedik halatlary üçin göz önünde tutulmadyk bolsa, algydar bir wagtyň özünde puşmana pulunyň tölenmegini we borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini talap edip bilmeýär. Algydar bolsa zeleliň öweziniň doldurylmagyny talap etmäge mydama haklydyr.

Türkmenistanyň raýat hukugynda şertnamalaýyn puşmana pulunyň möçberleriniň kanunçylyk taýdan haýsydyr bir çäklen-dirmesi ýok. Şertnamanyň puşmana puly baradaky şertlerini beýan

etmekde taraplaryň dürli usullary ulanýandygyna tejribe şaýatlyk edýär. Şertnamalaryň ýazgylarynda şertnamanyň gymmatynyň ýa-da özlери babatynda ýerine ýetiriş möhleti gijigen harytlaryň (işleriň, hyzmatlaryň) gymmatynyň 5-10 görerimi möçberindäki puşmana puly hakyndaky şertlere ýygy-ýygýdan duş gelmek bolýar.

Puşmana pulunyň görnüşleri hökmünde jerimeler we penýalar çykyş edýärler. Jerime diýip, bergidaryň algydara öňünden kesgitlenen möçberde ýa-da berginiň möçberine, ýa-da şertnamanyň gymmatyna görä görerim gatnaşygyndaky möçberde tölemäge borçlanýan şertnama boýunça bellenen puluna aýdylýar. Penýa diýip, bergidaryň algydara möhleti geçen tölegiň möçberine görä görerim gatnaşygyndaky möçberde tölegiň gijikdirilmeginiň her günü ýa-da başga bir döwri üçin tölemäge borçlanýan we wagtyň geçmegi bilen ösýän şertnama boýunça bellenen puluna aýdylýar. Jedele sere-dilen mahaly Türkmenistanyň hereket edýän kanunçylygyna laýyklykda (Türkmenistanyň RK-nyň 430-njy maddasy) alynýan puşmana pulunyň möçberini, eger ol algydaryň zyýanlaryndan aşa köp bolsa, azaltmaga kazyýetiň hukuklydygyny bellemek gerek.

Puşmana puly baradaky taraplaryň ylalaşygy ýazmaça görnüşde bolmalydyr (Raýat kodeksiniň 428-nji maddasy). Puşmana pulunyň ýazmaça görnüşiniň bolmazlygy puşman puly baradaky ylalaşygyň hakyky bolmazlygyna getirýär. Adatça, şeýle ylalaşyk şertnamanyň bir bendi hökmünde beýan edilýär we şertnamanyň “Taraplaryň jogapkärçiligi” diýen bölümüne girýär.

§5. Raýat hukuk jogapkärçiliginiň şertleri

Hukuk jogapkärçiliginiň esasy wezipesi hukuk bozulmalarynyň önüni almak, bozulan hukuklary öňki derejesine dikeltmek bolup durýar. Şeýlelikde, hukuk gatnaşyklarynyň talabalaýyk kadaly bolmagy üpjün edilýär.

Hukuk jogapkärçiligi özünde şu alamatlary jemleýär: döwletiň mejbur ediş çäresi; hukuk bozulmasy üçin kanunda bellenen; bu döwlet mejbur ediş çäresini diňe ygtyýarly döwlet edaralary ulanyp bilýär; haýsydyr bir ýagdaý üçin kanunyň bellän hukuk neti-

jesi. Türkmenistanyň kanunçylygy jogapkärçiligiň dört görnüşini belleýär: *raýat, jenaýat, dolandyryş, düzgün-nyzam*. Olaryň içinde has köp ulanylýany raýat-hukuk jogapkärçiligidir, sebäbi ol bazar ykdysadyýetiniň usullaryna laýyk gelýär.

Jogapkärçiligiň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, raýat-hukuk jogapkärçiligini islendik jogapkärçilik bilen bilelikde ulanyp bolýar. Raýat-hukuk jogapkärçiligi diýip, kanun ýa-da şertnama boýunça bellenen borjuna bozan şahsyň garşysyna ulanylýan oňasyz maddy, mejbur ediş çäresine aýdylýar. Beýleki jogapkärçilikler diňe kanun esasynda döreýär, emma raýat-hukuk jogapkärçiligi şertnama esasynda hem dörap bilýär. Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň esasy wezipesi hukuk bozulmalarynyň önüni almak, bozulan hukuklary öňki derejesine dikeltmek bolup durýar.

Raýat hukuk jogapkärçiligine çekmegiň dört sany şerti bar:

1. Kanunyň ýa-da şertnamanyň bozulmagy.
2. Zyýanyň, zeleliň bolmagy.
3. Ýetirilen zyýan bilen döran netijäniň arasyndaky sebäpli baglanyşyk.

4. Günä.

Şu şertleri synlanyňda, raýat-hukuk jogapkärçiliginiň ählumumylygy we aýratynlyklary ýüze çykýar. Jenaýat, dolandyryş jogapkärçilikleri diňe kanun bozulanda ýüze çykýan bolsa, raýat-hukuk (maddy) jogapkärçilik şertnama esasynda hem dörap bilýär. Şeýle aýratynlyk zyýanyň, zeleliň bolmagy diýen şert barada-da ýüze çykýar. Zyýan, zelem bolmasa, raýat-hukuk (maddy) jogapkärçilige çekip bolmaýar, emma jenaýat jogapkärçiligine (Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 13-14-nji maddalary), jenaýata taýýarlyk görmek ýa-da jenaýatyň kastyna düşmek üçin jogapkärçilige çekip bolýar. Raýat kanunçylygy boýunça, eger bir adam başga biriniň emlägine zelem ýetiriji hereketi ýa-da hereketsizligi eden hem bolsa, zyýan döremedik bolsa, onda maddy jogapkärçilige çekip bolmaýar.

Baglaşylan şertnama boýunça öz borçlaryny bolmalysy ýaly ýerine ýetirmekleri boýunça taraplaryň borçnamalary emläk jogapkärçiliginiň serişdeleri arkaly kepillendirilendir, olar beýleki tarapyň önündäki borçlaryny ýerine ýetirmeýän ýa-da bolmalysy ýaly ýeri-

ne ýetirmeýän tarapa ýüklenilýär. Kanunçylyk şertnamany bozuýjylar babatynda esasy düzgünleri öz içine alýar. Umumy düzgünler Raýat kodeksiniň 418-425-nji maddalarynda bar, aýry-aýry düzgünler bolsa raýat kodeksiniň şertnamalaýyn borçlaryň dürli görnüşlerine bagyşlanan baplarynda göz önünde tutulandyr. Şol kadalar umumy netijelere gelmäge mümkinçilik berýärler: 1. Şertnama boýunça bir tarap öz borçlaryny ýerine ýetirmedik, bolmalysy ýaly ýerine ýetirmedik ýa-da bu borçlaryny ýerine ýetirmekden ýüz öwren halatynda, bir tarap beýleki tarapa ýetirilen zyýanyň öwezini dolmalydyr. 2. Borçnamanyň ýerine ýetirilmedik halatynda, aýratyn kesgitlenen zady beýleki tarapyň eýeçiligine ýa-da peýdalanmagyna geçirmeli, ol tarap hem bu zadyň bergidardan öz haýryna alynmagyny ýa-da ýetirilen zyýanyň öweziniň doldurylmagyny talap etmäge haklydyr. 3. Bellibir işi ýerine ýetirmek borjunyň ýerine ýetirilmedik halatynda, algydar onuň ýerine ýetirilmegini üçünji tarapa tabşyryp hem-de bergidardan zyýanlaryň öweziniň doldurylmagyny talap edip bilýär.

Şertnamanyň ýerine ýetirilmmezligi üçin telekeçiniň islendik halatda, eger munuň sebäbini ýeňip geçip bolmajak güýjüň (tebigy betbagtçylyk, harby hereketler we ş.m.) täsiridigini subut etmese, jogapkärçilik çekýändigini kanunçylykda bellendir. Şeýlelik bilen, jogapkärçiligi şertnama boýunça taraplaryň birine ýüklemegiň zerur şerti beýleki tarapyň çeken zyýanlary bolup durýar. Kanunçylyga laýyklykda zyýan diýip, şertnama boýunça bir tarapyň çeken harajatlaryna, onuň emläginiň ýitirilmegine ýa-da zaýalanmagyna, şonuň ýaly-da beýleki tarap borçnamasyny ýerine ýetiren bolsa, onuň almagy mümkin bolan alynmadyk girdejelere düşünilýär. Şeýlelikde, zyýanlar düşünjesi şu böleklerden durýar: Emlägiň ýitirilmegi, emlägiň fiziki taýdan ýok edilmegi ýa-da onuň hojalyk dolanyşygyndan çykmagy; Emlägiň zaýalanmagy, oňa sarp ediş sypatlarynyň, daşky görnüşiniň ýaramazlaşmagy, gymmatynyň kemelmegi bilen baglanyşykly zeper ýetmegi.

Düzgün bolşy ýaly, zyýanlar jogap berijiden kazyýetiň karary boýunça pul görnüşinde alynýar, emma jogap berijide pul serişdeleri ýok bolan halatynda, talap edijiniň kazyýetiň kararyny ýerine ýetirmekligiň usulyny alynmaly puly jogap berijiniň emläginden almaklyga gönükdirmek arkaly üýtgetmek barada kazyýete arza bilen ýüz tutmak mümkinçiligi bar.

Bazar gatnaşyklary ösdügiçe, şertnamanyň ähmiýeti hem artýar. Ol diňe bir jemgyýetçilik durmuşynyň dürli ugurlarynda borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esasy hem-de taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny bellige alýan resminama bolman, eýsem, şertnamanyň taraplarynyň özüni alyp barşyny kadalaşdyrmagyň resminamasydyr.

§6. Raýat hukuk jogapkärçiliginiň alamatlary we görnüşleri

Raýat-hukuk jogapkärçiliginiň alamatlary diýlende, onuň mejbur ediş çäresidigini, hukuk bozulmasy üçin bellenilendigini, bu mejbur ediş çäresini taraplaryň özleri biri-birine meýletin ýa-da ygtyýarly döwlet edarasy tarapyndan ulanyp bolýandygyny bellemek gerek. Şeýle-de jogapkärçilige çekilende, kanunyň ýa-da şertnamanyň haýsydyr bir ýagdaý üçin bellän çäreleri (sanksiýalary) ulanylýar. Raýat- hukuk maddy jogapkärçiligine zyýan, zeled bolmasa çekip bolmaýar.

Jogapkärçiligiň görnüşleri baradaky kadalar Raýat kodeksiniň 138, 407, 413, 681, 713, 818-nji we beýleki birnäçe maddalarynda beýan edilýär. Jogapkärçiligiň görnüşleri diýlende, biz şol maddy täsir ediş serişdelerini dürli usullar bilen kanunda ýa-da şertnamada beýan edilişine düşünyäris. Şonuň üçin olary dürli hili atlandyryarys: paýly, raýdaş, garyşyk (Raýat kodeksiniň 1027-1051-nji maddalary). Haýsy hukuk çeşmelerinde bellenenendigidinden ugur alnyp, raýat-hukuk jogapkärçiligi iki görnüşe bölünýär: *Şertnamalaýyn jogapkärçilik*. Adyndan görnüşi ýaly bu jogapkärçilik şertnamanyň şertleriniň bozulmagyna esaslanýar. Şertnama - bu iki ýa-da ondan köp tarapyň arasynda baglaşylan ylalaşykdyr. Şertnamalaýyn jogapkärçiligiň esasy çäresi puşman puludyr. Puşman puly öňünden şertleşilen pul möçberi bolup, ony şertnamany ýerine ýetirmedik tarap beýleki tarapa töleýär. Taraplar şertnama baglaşanlarynda, puşman puluny erkin kesgitläp bilýärler. Puşman puly hakyndaky ylalaşyk ýazmaça görnüşde bolmalydyr. Puşman puly şertnamalarda dürli hili atlandyrylyp bilner. Eger-de anyk pul möçberinden ýa-da üýtgemeyän göterim möçberinde beýan edilen bolsa, oňa jerime diýilýär.

Ýetirilen zýýanyň öwezini dolmak baradaky jogapkärçilik (de-lik). Kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs şol zýýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Eger zeled ýetiren adam zeledň öz günäsi boýunça ýetirilmändigini subut etse, onda ol şol zeled tölemekden boşadylýar. Raýat kodeksiniň 1029-njy maddasyna laýyklykda, on ýaşyna ýetmedik şahs başga şahslara ýetiren zýýany üçin jogapkärçilik çekmeýär. On ýaşyny dolduran kemala gelmedik şahs, eger zyýan ýetiren wagtynda öz hereketiniň (eden işiniň) ähmiýetine akyl ýetirip bilmeýän bolsa, ol özüniň başga şahsa ýetiren zýýany üçin jogapkärçilik çekmeýär. Onuň deregine kemala gelmedigiň ata-enesi ýa-da oňa gözegçilik edýän jogapkär şahslar kemala gelmedigiň bikanun hereketleri bilen başga şahsa ýetiren zýýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Gözegçilik etmäge jogapkär şahslar zýýanynyň önüni alyp bilmedik halatlarynda, jogapkärçilik aradan aýrylýar. Şeýle kadalar ruhy taýdan keselli (dälilik keseli) şahs tarapyndan ýetirilen zýýanyň öwezini doldurmakda hem ulanylýar (Raýat kodeksiniň 1030-1031-nji maddalary). Eger mal adamyň bedenine (synasyna) degip, onuň ömrüne ýa-da saglygyna zeper ýetirse ýa-da zatlaryny zaýalasa, malyň eýesi zyýan çekene ýetirilen zeledň öwezini dolduryp bermäge borçludur diýlip, 1038-nji maddada bellenen. Raýat kodeksinde pes hilli önümden ýeten zyýan üçin jogapkärçilige aýratyn üns berilýär we ýörite bapda, 1044-1051-nji maddalarda kadalaşdyrylýar.

Soraglar we ýumuş

1. Borçnama we şertnama diýmek näme?
2. Raýatlar durmuşda haýsy şertnamalary yzygiderli baglaşýarlar?
3. Haýsy şertnamalar hökman ýazmaça baglasylmaly?
4. Şertnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin haýsy serişdeleriň ulanylýandygyny düşündiriň.
5. Raýat hukuk jogapkärçiliginiň nähili aýratynlyklary bar?
6. Jogapkärçilige çekmek üçin nähili sertler gerek?

AWTORLYK WE OÝLAP TAPYS HUKUGY. TÜRKMENISTANYŇ MIRAS KANUNÇYLYGY

§1. Awtorlyk hukugy bilen goralýan çeper döredijilikli işiň netijeleriniň düşüňjesi we görnüşleri

Hukuk ulgamynyň esasy pudaklarynyň biri bolan raýat hukugy öz gezeginde raýat-hukuk institutlaryndan emele gelýär. Emläkleýin we emläkleýin däl gatnaşyklary öz içine alýan raýat-hukuk institutlarynyň biri-de awtorlyk hukugydyr. Awtorlyk hukugy diýlende, ylym, edebiýat we sungat eserleri döredilende we peýdalanylanda ýüze çykýan gatnaşyklara (awtorlyk hukugyna), şeýle hem ses ýazgylarynyň we görnüşli ýazgylaryň ýerine ýetirilmegi, öndürilmegi, gepleşik guramasy bilen baglanyşykly hukuklary (utgaşyk hukuklary) düzgünleşdirýän kadalaryň toplumyna düşünilýär. Awtorlyk hukugyna degişli kadalar Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 4-nji böleginde, 1052-1151-nji maddalarynda beýan edilen.

Awtorlyk hukuk kadalarynyň netijeli işlemegini gazanmak, ylym, edebiýat we sungat eserleriniň awtorlarynyň, ýerine ýetirijileriň fonogramalaryny we wideogramalaryny taýýarlaýjylaryň awtorlyk haklaryny ýygnaý alyp bermek hem-de paýlamak üçin we olaryň hukuklaryny dolandyrmak Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ýörite edaralar tarapyndan amala aşyrylýar.

Edebi eserler (kitaplar, kitapçalar, makalalar, kompýuter mak-satnamalary, maglumat bazalary we ş.m.), drama ýa-da sazly drama eserleri, tanslar, tekstli ýa-da tekstsiz saz eserleri, kino, tele we video-filmler, şekillendiriş sungatynyň eserleri, bezeg, amaly we ýadygärlik sungat eserleri, arhitektura, şäher gurluşyk we bagçylyk, seýilbag sungaty, surat eserleri ýa-da surata meňzeş usullar bilen döredilen eserler, geografiýa, topografiýa ýa-da beýleki ylmlara degişli eserler awtorlyk hukugynyň obýektleri hasaplanýar. Şeýle hem awtorlyk hukugynyň obýektlerine terjimeler, edebi taýdan işläp taýýarlama-lar, synlar, sahnalaşdyrmalar we ylym, edebiýat, sungat eserleriniň beýleki gaýtadan işlenilmeleri, ýygyndylar, maglumat bazalary we özünde intellektual-döredijilik işiniň netijeleri bolan maglumatlar

toplanylan ýa-da ýerleşdirilip düzülen beýleki eserler hasaplanylýar, ýöne başganyň eseri ulanylanda, ondan peýdalanmagyň kadalary bar. Şol kadalaradan çykylmagy jogapkärçiligiň döremegine eltýär. Mysal üçin, ylmy işler ýerine ýetirilende, başganyň eserinden peýdalanylsa, hökman oňa salgylanma bolmaly. Salgylanma bolaýan ýagdaýynda-da, yzygiderli iki sahypadan köp ulanmak bolmaýar.

Esere awtorlyk hukugy maddy gymmatlyga bolan eýeçilik hukugyna garaşly däldir, ýagny kitabyň satyn alynmagy bu esere awtorlyk hukugynyň berilýändigini aňlatmaýar. Kanunda (TRK-nyň 1061-nji maddasy) resminamalary: kanunlara, kazyýetiň çözgütlerine we beýleki kadalara; döwletiň resmi nyşanlaryna: baýdagyna, tugrasyna, senasyna, sylaglaryna, pul birliklerine we beýleki resmi nyşanlaryna; maglumat häsiýeti bolan wakalar we hadysalar hakyndaky habarlara; halk döredijiligine awtorlyk hukugynyň degişli edilmeyändigini kesgitlen.

Döredijilikli zähmetiň netijesinde eseri döreden adama eseriň awtory diýilýär. Eser özüne akyl ýetirmäge, ýañadan beýan etmäge mümkinçilik berýän görnüşde aňladylanda (şöhlelendirilende) döredilen hasap edilýär. Mysal üçin, saz bolsa, ol notalara geçirilen bolmaly. Awtorlyk hukugynyň ýüze çykmagy we amala aşyrylmagy üçin eseriň bellige alynmagy, ýörite resmileşdirilmegi hökman däldir. Awtorlyk hukugynyň eýesi öz hukuklaryny mälim etmek üçin awtorlyk hukugyny goramagyň nyşanyndan peýdalanyň biler.

§2. Awtorlyk hukugynyň mazmuny we çäkleri

Eseriň awtorynyň hukuklary iki görnüşe bölünýär: şahsy hukuklar we emläkleýin hukuklar. Raýat kodeksiniň 1076-njy maddasy-na laýyklykda, eseriň awtorynyň şahsy hukuklaryna şu hukuklar degişlidir, ýagny eser ulanylanda, awtoryň adyny görkezmek bilen, eseriň awtory hökmünde ony ykrar etmek hukugy we şeýle diýlip ykrar edilmegini talap etmek hukugy. Şeýle-de awtoryň adyna derek onuň toslanan adyny (tahallusy) görkezmek hukugy ýa-da adyny görkezmekden ýüz öwürmek (anonim) hukugy; eseriň ýoýulmagyna ýa-da başga hili üýtgedilmegine garşylyk görkezmek hukugy, şeýle

hem awtoryň mertebesine ýa-da abraýyna (awtoryň abraýyny goramaga bolan hukuk) zeper ýetirip biljek islendik beýleki hyýanatçylyga garşylyk görkezmek hukugy.

Awtoryň şahsy hukuklary ondan aýrylmasyzdyr, ýagny emläk hukuklarynyň başga birine berläýen ýagdaýynda hem şahsy hukuklar awtorda galýar. Munuň özi awtoryň şahsy hukuklarynyň diňe awtora degişlidigini we mizemezligini aňladýar. Şahsy hukuklar miras boýunça hem geçmeýär, ýöne awtor ölendenden soňra, onuň mirasdarlary şahsy hukuklarynyň goralmagyny amala aşyrmaga haklydyr.

Eseriň awtorynyň emläk hukuklary barada aýdylanda, awtora ýa-da awtorlyk hukuklaryna eýelik edijä eseri islendik formada we islendik usulda ulanmak babatda aýratyn hukugyň degişlidigini bellemek gerek. Eseri ulanmaga bolan aýratyn hukuk diýmek TRK-nyň 1077-nji maddasyna laýyklykda hukuklary amala aşyrmagy, rugsat bermegi ýa-da gadagan etmegi, ýagny:

a) eseriň ýañadan beýan edilmegi (ýañadan beýan etmäge hukuk);

b) eseriň asyl nusgasyny ýa-da nusgalyklaryny islendik usulda ýaýratmak: satmak, köpçülikleýin prokat we beýlekiler (ýaýratmaga bolan hukuk);

ç) ýaýratmak maksady bilen eseriň nusgalyklarynyň, awtoryň ýa-da awtorlyk hukuklarynyň başga eýesiniň rugsat bermeginde taýýarlanan nusgalyklaryny goşmak bilen importirlenmegi (importa bolan hukuk);

d) eseriň jemagat önünde ýerine ýetirilmegi (jemagat önünde ýerine ýetirilmegine hukuk);

e) eseriň jemagat önünde habar berilmegi (ählumumy maglumat üçin eseriň habar berilmegi);

ä) eseriň efirde ýerine ýetirilmegi bilen, onuň efirde ilkinji we (ýa-da) soňraky ýerine ýetirilmegi bilen ählumumy maglumat üçin habar berilmegi (efirde eşitdirmäge hukuk);

f) eseriň terjimesi (terjimä bolan hukuk);

h) eseri üýtgetmek, onuň aranžirovkasy ýa-da başga usulda täzeden işlenilmegi (täzeden işlenilmäge hukuk) aňladýar.

Bu emläk hukuklarynyň çäklendirmeleri Raýat kodeksiniň 1082-1093-nji maddalarynda bellenenidir.

Awtorlyk hukugy eseriň döredilmegi bilen ýüze çykýar we awtoryň bütin ömrüniň dowamynda, şeýle-de awtor aradan çykandan soň elli ýylyň dowamynda onuň emläk hukuklary hereket edýär. Diýmek, mirasdarlar awtor aradan çykandan soň elli ýylyň dowamynda awtorlyk haklaryny almak hukuklaryndan peýdalanýarlar, emma awtoryň emläkleýin däl şahsy hukuklary möhletsizdir. Beýle diýildi-gi awtoryň ada bolan hukugynyň mydamalykdygyny aňladýar. Raýat kodeksiniň 1096-njy maddasyna laýyklykda, awtorlyk hukugynyň hereket möhletiniň dolmagy onuň jemgyýetiň mirasyna geçýändigini aňladýar. Jemgyýetiň mirasyna öwrülen eserler awtorlyk haky tölenmezden islendik şahs tarapyndan erkin peýdalanylyp bilner.

§3. Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda kanunçylyk

Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan kabul edilen intellektual eýeçiligi goramaga gönükdirilen “Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda”, “Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda” täze kanunlara hormatly Prezidentimiziň gol çekmegi bilen, ýurdumyzda milli döredessurlarymyza esaslanýan, halkara hukuk kadalaryna utgaşdyrylan kanunçylyk hereket edip başlady. “Intellektual eýeçilik” (“Intellectual property” iňlis dilinden) diýen adalga (termin) häzirki döwürde halkara ylalaşyklarynda we kanunçylykda jemleýji düşünje hökmünde ulanylýar. Bu düşünjäniň mazmuny adamyň akyl zähmeti, çeper döredijilikli işi bilen döredilýän oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, haryt, hyzmat ediş nyşanlaryny, şeýle-de ylym, edebiýat, sungat eserlerini öz içine alýar.

Bilşimiz ýaly, adam aňynyň netijelerini, ruhy gymmatlyklaryny goramak üçin Birleşen Milletler Guramasynyň ýöriteleşdirilen edarasyny bolan Intellektual eýeçiligiň bütindünýä guramasy (IEBG) hereket edýär. Bu gurama 1967-nji ýylda döredildi, onuň ştab-kwartirasy Şweýsariýanyň Ženewa şäherinde ýerleşýär. Türkmenistan şol guramanyň doly hukukly agzasy hökmünde intellektual eýeçiligi gorap saklamaga ýardam berýär we öz goşandyny goşýar, bu ugur-

da 8 sany halkara ylalaşyklaryny we konwensiýalaryny ykrar etdi. Türkmenistanyň goşulyşan halkara resminamalary täze kabul edilen kanunlaryň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Türkmenistan GDA döwletlerini öz içine alýan Ýewraziýa patent guramasynyň hem agzasydyr. Şonuň üçin Türkmenistanyň çäklerinde Ýewraziýa patent konwensiýasynyň esasynda hereket edýän üç müňden gowrak Ýewraziýa patentleri hasaba alyndy. Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň intellektual eýeçiligi boýunça gullugy tarapyndan oýlap tapyşlar üçin müňden gowrak, senagat nusgalary üçin bolsa ýetmişden gowrak patentler berlipdir. Resmileşdirilen täze tehnologiýalaryň 30%-niň medisina, oba hojalygyna degişlidigini, oýlap tapyşlaryň 25%-niň himiýa tehnologiýalary bilen baglanyşyklydygyny, 11%-niň tebigy serişdeleri gazyp almak işlerini, 10%-niň bolsa ykdysadyýetiň beýleki pudaklaryndaky tehnologiýalary öz içine alýandygyny hünärmenler tassyklaýarlar.

Türkmen halkynyň dünýä siwilizasiýasynyň intellektual gymmatlyklaryna özüniň zehini bilen mynasyp goşandyny goşandygyny onuň ahalteke bedewleri, halysy, milli keşde nagyşlary we şekilleri, zergärçilik we küzegärçilik işleri subut edýär. Geçmişde-de, häzirki döwürde-de türkmen halky özüniň täzelikçiligi, täze tehnologiýalary özleşdirmäge bolan zehini bilen tapawutlanýar. Ylmy-tehniki progresiň çaltlaşmagy netijesinde adamzat ylymda, tehnika täze-täze basgançaklara galýar. Şonuň bilen baglanyşyklylykda bolsa intellektual eýeçiligi goramagyň ähmiýeti artýar. Bu ugurda täze kanunlaryň kabul edilmegi Türkmenistan döwletiniň ylmyň we tehnologiýanyň gazananlaryny ýokary derejede goramaga ymtylýandygyny aňladýar. Adamzat jemgyýetiniň ösüşi taryhda-da, häzirki döwürde-de täze bilimleri özleşdirmek, intellektual eýeçiligiň obýektleri bolan oýlap tapyşlary, senagat nusgalaryny, “nou hau”, ýagny önüm öndürmegiň syrlyny we çeper döredijilikli işiň beýleki netijelerini önümçilige ornaşdyrmagyň, peýdalanmagyň, goramagyň derejesine bagly bolup durýar.

Oýlap tapyşlaryň, senagat nusgalarynyň, haryt we hyzmat ediş nyşanlarynyň hukuk taýdan goralmagy hem-de olaryň peýdalanylmagy netijesinde ýüze çykýan gatnaşyklary ön 1993-nji ýylyň

1-nji oktyabrynda kabul edilen “Türkmenistanyň patent kanuny” kadalaşdyrýardy, onda jemi 41 sany madda bardy, täze kanunlaryň bolsa hersinde 53 madda bar. Munuň özi kadalaryň nä derejede giňeldilendigine, ösdürilendigine, kämilleşdirilendigine şaýatlyk edýär. Täze özbaşdak kanunlaryň kabul edilmegi täzelikçiligi, täze tehnologiýalary goldamagy, birmeňzeş harytlary we hyzmatlary tapawutlandyrmagyň belgilerini hasaba almagy we harytlaryň gelip çykan ýeriniň adynyň hukuk goraglylygyny kepillendirýär. Bu kanunlarda döwrebap täzelikler gaty köp, olara harydyň gelip çykan ýeriniň adyny hukuk taýdan goramak we ulanmak bilen baglanyşykly ýüze çykyan gatnaşyklaryň düzgünleşdirilmegini ýa-da patent seljermelerini alyp barmagyň tertibiniň anyklaşdyrylmagyny, oýlap tapyşlaryň we senagat nusgalarynyň hukuk goragynyň möçberiniň giňeldilmegini mysal getirse bolar. Oýlap tapyşlara we senagat nusgalaryna bolan hukugyň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda goralýandygy hem-de patent bilen tassyklanýandygy, haryt nyşanlarynyň döwlet tarapyndan bellige alnyş esasynda ýa-da Türkmenistanyň gatnaşýan halkara şertnamalarynyň güýji bilen goralýandygy we şahadatnama bilen tassyklanýandygy täze kanunlarda anyk beýan edilendir.

§4. Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy

Garaşsyz hem-de Bitarap Türkmenistanda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda haryt öndürijileriň önümçiligini artdyrmaga mümkinçilik berýän kanunçylyk kemala getirilýär. Haryt nyşany we hyzmat nyşany – bu şol bir edara görnüşli we şahsy taraplaryň birmeňzeş harytlaryny we hyzmatlaryny beýleki edara görnüşli we şahsy taraplaryňkydan tapawutlandyrmagy üpjün edýän aňlatmadyr.

2008-nji ýylyň 23-nji oktyabrynda “Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda” Türkmenistanyň Kanuny kabul edildi. Bu kanun 4 bapdan, 53 maddadan ybarat bolup, haryt nyşanlarynyň, hyzmat ediş nyşanlarynyň

we harytlaryň gelip çykan ýerleriniň adynyň hukuk taýdan goralmagy we ulanylmagy bilen baglanyşykly ýüze çykýan gatnaşyklary düzgünleşdirýär.

Häzirki döwürde alamatlary boýunça harytlary 34 topara, hyzmatlary bolsa 8 topara bölýarler. Haryt nyşany telekeçilik işini amala aşyryň kārhananyň, raýatyň adyna hasaba alynýar, nyşanyň şekilini özünde jemleýän şahadatnama bilen tassyklanýlar. Haryt nyşany senagat önümlerini we harytlaryny çykarýan kārhanalar, guramalar, raýatlar tarapyndan ulanylýar, hyzmat nyşanlary bolsa dürli hyzmatlary ýerine ýetirýän kārhanalar, guramalar, raýatlar tarapyndan ulanylýar. Haryt nyşany kārhananyň adyndan we beýleki aýratyn alamatlaryndan tapawutlydyr. Haryt nyşany harydy (hyzmaty) tapawutlandyryň bolsa, at kārhanany tapawutlandyryň alamatdyr. Türkmenistanda milli tertip boýunça häzirki wagta çenli on müňden köpräk, halkara tertip boýunça Madrid ylalaşygyna degişli protokola laýyklykda on alty müňden gowrak haryt we hyzmat nyşanlary hasaba alnyp, gorag şahadatnamalary berlipdir. Kanuna laýyklykda gorag şahadatnamasynyň möhleti on ýyl. Bu möhletiň soňky ýylynyň dowamynda haryt nyşanynyň eýesiniň arzasy boýunça möhlet soňraky her on ýyl üçin uzaldylyp bilner. Şeýlelikde, haryt we hyzmat ediş nyşanyna bolan hukuk kanun tarapyndan goralýar we şahadatnama bilen tassyklanýar.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Türkmenistanda öndürilýän önümleriň görnüşleriniň we mukdarynyň barha artýanlygy ýurdumyzda öndürilýän harytlary tapawutlandyrmak üçin kārhanalaryň öz öndürýän harytlaryny aýdyň, ýatda galyjy, häzirki zaman belgiler bilen alamatlandyrmak zerurlygyny döredýär. Bazar-da mynasyp abraýa eýe bolmak üçin haryt nyşanynyň ýa-da hyzmat ediş nyşanynyň möhümdigi jedelsizdir. Türkmenistanda haryt we hyzmat ediş nyşanynyň, harydyň gelip çykan ýeriniň adynyň hukuk taýdan goragy onuň döwlet tarapyndan bellige alnyşy esasynda ýa-da Türkmenistanyň gatnaşýan halkara şertnamalarynyň güýji bilen amala aşyrylýar.

Haryt nyşanynyň şahadatnamasynyň eýesiniň hukugynyň bozulmagy diýlip rugsat alman amala aşyrylýan hereketler: mahabat-

landyrmada, çap neşirlerinde, atly ýazgylarda, Türkmenistanda geçirilýän sergileriň we ýarmakalaryň eksponatlarynyň görkezilen halatynda we ş.m. haryt nyşanyň ulanylan halaty hasaplanylýar, şeýle hem haryt getirilende, satuwa hödürilenende, satuwda we haryt dolanyşygynyň beýleki görnüşi girizilende, Türkmenistanda goralýan haryt nyşanyň aňlatmasynyň rugsatsyz ulanylmagy haryt nyşanyň eýesiniň hukugynyň bozulmasy hasap edilýär.

Haryt nyşanyňa hukugyň beýleki şahslara (taraplara) berilmegi döwlet gözegçiligi astynda amala aşyrylýar. Hukugy bermek baradaky şertnamalar Türkmenistanyň Ykdysadyýet we maliýe ministrliginiň patent müdirliginde hökman hasaba alynmaga degişlidir. Hasaba alynmadyk şertnama hakyky däldir. Kanun boýunça şertnamalaryň esasy görnüşleri bolup haryt nyşanlaryny edara görnüşli tarapa ýa-da raýata tabşyrmagyň şertnamasy, şeýle hem haryt nyşanyň peýdalanmagyň ygtyýarnama şertnamasy durýar. Bu şertnamalarda haryt nyşanlary bilen baglanyşykly ähli ýagdaýlar düşnükli bolmalydyr.

Şeýlelik bilen, Türkmenistanyň kanunçylygy haryt nyşanlarynyň eýeleriniň we sarp edijileriniň hukuklaryny goramaga gönükdirilendir.

Hormatly Prezidentimiziň tutanýerli we maksada okgunly tagallalary netijesinde biziň ýurdumyzda dünýä ölçegleriniň talaplaryna laýyk gelýän ýokary hilli önümleri öndürýän kuwwatly senagat ulgamy döredilýär.

Netijede Türkmenistanda öndürilýän önümleriň, olaryň haryt nyşanlarynyň abraýy barha artýar.

§5. Türkmenistanyň miras hukugynyň umumy düşüňjeleri

Miras almak-bermek her bir jemgyýetçilik gurluşynyň esasynda durýan eýeçilik bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ölen adamyň emläginiň başga bir şahsa ýa-da şahslara geçmegine miras almak-bermek diýilýär. Ölen şahsyň (miras berijiniň) emläginiň beýleki şahslara (mirasdarlara) geçmegi kanun boýunça ýa-da wesýetnama boýunça, ýa-da esaslaryň ikisi boýunça-da amala aşyrylýar. Kanun boýunça miras – öleniň emläginiň kanunda görkezilen şahsa geçmegi, eger

miras beriji wesýetnama goýmasa, ýa wesýetnama dolulygyna ýa-da bölekleyin hakyky däl diýlip ykrar edilende ulanylýar.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň V bölegi, ýagny 1128-1318-nji maddalary miras hukugyna bagyşlanandyr. Ol maddalarda miras hakyndaky düşünjeden başlap, mirasyň açylan ýeri, mirasyň açylan wagty, kanun boýunça kimiň mirasdar bolup bilýandigi, haýsy ýagdaýlarda mirasdan mahrum edip bolýandygy, wesýetnamanyň nähili resmileşdirilýänligi, kimleriň hökmany raýat hukugynyň bardygy, mirasy kabul etmegiň kadalary baradaky soraglara anyk jogap berilýär.

Raýat kodeksiniň 1132-nji maddasynda “Miras berijä onuň soňky erkini amal etmäge bilkastlaýyn päsgel beren we şonuň bilen ol ýa-da oňa ýakyn şahslaryň mirasdar bolmagyna, ýa-da mirasda şolaryň paýynyň artmagyna ýardam eden, ýa-da bilkastlaýyn jenaýat eden, ýa wesýet edijiniň wesýetnamasynda beýan eden soňky erkiniň garşysyna başga ahlaksyz etmiş eden şahs, eger şeýle ýagdaýlar kazyýet tarypyndan tassyklan bolsa (mynasyp däl mirasdar), ne kanun boýunça, ne wesýetnama boýunça mirasdar bolup bilmez” diýip bellendir.

Mirasyň ýüze çykan ýeri diýlip, miras galdyryjynyň ýaşaýan ýeri, eger ol belli bolmasa, miraslygyň ýerleşýän ýeri hasaplanylýar.

Miras galdyryjynyň ölen güni ýa-da şahsy ölen diýip habar bermek hakynda kazyýetiň çözgüdiniň güýje giren güni miraslygyň ýüze çykan wagty hasaplanýar.

Miraslyk hukugyndan mahrum edilen şahsyň miras paýy mirasa dahllyly beýleki mirasdarlara geçýär we şolaryň arasynda deň paýlanylýar.

Miras hukugyna degişli kadalar diňe Raýat kodeksinde däl-de, eýsem, Türkmenistanyň “Döwlet kepillendiriş edarasy hakyndaky”, “Arçynlar hakyndaky” Kanunda hem bar.

§6. Kanun we wesýetnama boýunça miras almak.

Mirasy kabul etmegiň düzgünleri

Kanun boýunça miras alnanda, şular mirasdar bolup durýar: birinji nobatda, öleniň çagalary (şol sanda ogullyga alnanlar), äri, aýaly, ejesi, kakasy; ikinji nobatda, öleniň doganlary we uýalary, onuň atasy we enesi, babasy we mamasy; agtyklar, çowluklar we ýuwluklar, eger

miras ýüze çykan döwründe, miras galdyryjylaryň mirasdarlary bolmaly, şolaryň ene-atalary diri bolmasa, kanun boýunça mirasdarlar hasaplanylýar hem-de kanun boýunça miras alnanda, olaryň ölen ene-atalaryna degişli bolup biljek paýy miras alýarlar. Muňa orun tutma hukugy esasynda miras almak diýilýär. Agtyklar, çowluklar we ýuwluklar, eger olaryň ene-atalary mirasy almakdan ýüz öwren bolsalar, mirasdar bolup bilmezler.

Adam ölüm ätiýajy üçin özüniň emlägni ýa-da onuň bir bölegini mirasdarlaryň birine ýa-da birnäçesine, şeýle hem keseki şahslara galdyryp biler, ýöne wesýetnamanyň hakyky bolmagy üçin wesýet ediji kämillik ukyply bolmaly. Wesýetnamany wesýet edijiniň hususy özi düzmeli. Wekiliň üsti bilen wesýetnama düzmäge ýol berilmeýär.

Wesýetnama ýazmaça görnüşde düzülmelidir we notariusda tassyklanmalydyr. Eger-de notariusda tassyklamak mümkinçiligi bolmasa, wesýet ediji keselhanada ýatan bolsa, keselhananyň baş lukmany; garrylar öýünde bolsa, garrylar öýüniň ýolbaşçysy; harby gullukda bolsa, harby bölümiň serkerdesi; deňiz ýa-da howa gämisinde bolsa, gäminiň kapitany; azatlykdan mahrum edilýş ýerlerinde bolsa, azatlykdan mahrum edilýş ýeriniň başlygy tarapyndan tassyklanyp bilner. Arçynlar hakyndaky kanun boýunça oba ýerlerinde wesýetnamany arçyn hem tassyklap bilýär. Wesýetnama düzmek we ony kanuny tertipde tassyklamak durmuşda köp duş gelýän resminamalaryň biridir. Wesýetnama birtaraplaýyn geleşikdir. Ol mirasdarlaryň erk-islegine bagly däl we mirasdaryň wesýetnamanyň mazmuny bilen razylygynyň ýa-da nägileliginiň wesýetnamanyň hakyky bolmagyna täsiri ýokdur.

Raýat kodeksiniň 1188-nji maddasyna laýyklykda “Miras galdyryjynyň çagalaryna, onuň ene-atasyna we ärine (aýalyna) wesýetnamanyň mazmunyna garamazdan, kanun boýunça miras edinmekde (hökmany paý) olara degişli paýyň ýarysyny düzmeli bolan hökmany paý degişlidir”. Hökmany paýa bolan talap hukugy miras ýüze çykan pursadyndan döreýär. Şeýle talaba bolan hukuk miras boýunça geçýär.

Eger ne kanun boýunça, ne wesýetnama boýunça mirasdarlar bolmasa ýa-da olaryň hiç biri mirasy almadyk bolsa, ýa ähli miras-

darlar miras edinmek hukugyndan mahrum bolsalar, mirasdarlary bolmadyk emläk gazna geçýär; eger miras galdyryjy garrylar, maýyplar, kesel bejeriş edaralarynyň, terbiýeçilik edaralarynyň we durmuş-üpjünçilik edaralarynyň saklamagynda bolan bolsa, şolaryň eýeçiligine geçýär.

Mirasdarlary bolmadyk emläk paýdarlar jemgyýetiniň paýnamalary görnüşinde ýa-da kärhanadan üleş, paý görnüşinde bolsa, eger kanunda başgaça göz önünde tutulmadyk halatda şolara geçýär.

Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň 1238-nji maddasynda mirasy kabul etmegiň düşüňjesi berlen. Oňa laýyklykda, mirasdar kanun boýunça bolsa-da, wesýetnama boýunça bolsa-da mirasy kabul edýär, ýagny mirasyň ýüze çykarylan ýeri boýunça kepillendiriş edarasyna mirasy kabul etmek hakynda arza berlende, ýa-da iş ýüzünde emläge eýelik etmäge ýa-da dolandyrmaga girişen ýagdaýynda, miras kabul edilen hasaplanylýar. Eger mirasdar mirasyň bir bölegine eýeçilik etmäge hakykatdan girişen bolsa, ol dolulygyna kabul edilen hasaplanýar. Eger mirasdarlaryň biri mirasdan paýy almakdan beýleki mirasdarlaryň peýdasyna ýüz dönderse, şeýle hereket mirasyň kabul edilmegi hasaplanylýar.

Mirasy kämillik ukyby bolan şahs kabul edip biler. Kämillik ukyby bolmadyk we kämillik ukyby çäklendirilen şahslar mirasy diňe öz kanuny wekilleriniň üsti bilen alýarlar. Mirasdar mirasy hususy özi ýa-da wekiliň üsti bilen kabul edip biler.

Mirasyň ýüze çykan gününden alty aýyň dowamynda miras kabul edilmelidir. Eger mirasy almak hukugy beýleki mirasdarlar mirasy kabul etmedik ýagdaýynda ýüze çyksa, mirasy kabul etmek üçin bellenen möhletden galan döwrüň içinde miras kabul edilmelidir, emma şol wagt üç aýdan az bolsa, ol üç aýa çenli uzaldylýar. Mirasy kabul etmek üçin bellenen möhlet, eger kazyýet ony esasly sebäplere görä gijikdirilen hasaplasa, şol möhlet kazyýet tarapyndan uzaldylyp bilner. Miras möhleti dolanda, eger mirasy kabul edýän beýleki mirasdarlaryň hemmesi razy bolsalar, kazyýete ýüz tutman hem kabul edilip bilner. Beýleki mirasdarlaryň gelmegine garaşmadyk we emläge eýelik etmäge ýa-da dolandyrmaga girişen mirasdar miras ýüze çykan gününden başlap alty aý dolýança ýa-da mirasa bolan hukuk hakynda şahadatnama alýança, mirasa ygtyýar etmäge hakly däl.

Eger mirasdar miras açylandan soň, emma mirasy kabul etmäge ýetişmän ölen bolsa, mirasdan paýyny almak hukugy onuň mirasdarlaryna geçýär.

Mirasdar hasaplanan şahslar mirasyň ýüze çykan ýerinde kepillendiriş edarasyndan miras hakyndaky şahadatnamany talap edip biler. Miras hakynda şahadatnamanyň alynmagy hökmanydyr, sebäbi ol ýeri, jaýy, awtoulaglary mirasdarlaryň adyna geçirmek üçin esas bolup durýar.

Mirasy bölmek mirasy kabul edýän mirasdarlaryň ylalaşmagy boýunça, kanun ýa-da wesýetnama boýunça şolaryň her biriniň paýyna laýyklykda geçirilýär. Miras bölünende şarikli mirasdarlaryň arasynda ylalaşyk ýok mahalynda, jedele kazyýet tarapyndan sere-dilýär. Mirasdarlara diňe onuň miras galan emläkleri däl-de, eýsem onuň bergileri hem geçýär, ýöne mirasdar algydarlara kabul eden mirasynyň çäklerinde jogap berýär, eger bergi miras galan emlägiň möçberinden köp bolsa, onuň üçin jogap bermeyär.

Soraglar we ýumuslar

1. Awtorlyk hukugy bilen goralýan çeper döredijilikli işiň netijeleriniň görnüsleriniň sanawyny düşündiriň.
2. Awtoryň emläk hukuklary diýmegiň nämäni aňladýandygyna, şahsy hukuklary diýmegiň nämäni aňladýandygyna mysal getirip düşündiriň.
3. Oýlap tapyslarynyň, senagat nusgalarynyň, täze tehnologiýalaryň Täze Galkynys we beýik özgertmeler zamanasyndaky ähmiýetini düşündiriň.
4. Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harydyň gelip çykan ýeriniň ady hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy barada näme bilýärsiňiz?
5. Kanun boýunça mirasdarlara kimler degişli?
6. Wesýetnama nähili tertipde düzülýär?
7. Hökmany paý näme?

**MAŞGALA HUKUGY BARADA DÜŞÜNJE.
NIKALAŞMAGYŇ WE NIKANY BOZMAGYŇ TERTIBI
WE ŞERTLERI****Ş1. Maşgala hukugy barada düşünje**

Gadymdan türkmen maşgalasy edebiň, terbiýäniň öýi diýip hasaplanylýar. Türkmen maşgala terbiýesiniň gözbaşynda ata-babalarymyzdan galan asylyly döredişler, Nuh pygamberiň, Oguz hanyň ýörelgeleri ýatyr. Türkmen halkynda asyrlaryň jümmüşinden bäri maşgala institutynyň belent abraýy saklanyp gelýär. Türkmenistanda her bir üç maşgalanyň birinde baş we köpräk çaga bar. Maşgala ojagynyň mukaddesligi, enä we ululara hormat goýmak, geçirimlilik, sadalyk we zähmetsöýerlik ýaly ahlak häsiýetleri biziň halkymyzyň taryhy köklerinden ugur alýarlar.

Döwlet Baştutanymyz, täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Garaşsyzlygyň ähli gazananlaryny berkitmäge, jemgyýetiň ähli pudaklarynda mundan beýläk bolup geçýän düýpli özgertişliklere öz mynasyp goşantlaryny goşýan Türkmenistanyň aýal-gyzlarynyň tutýan ornuna belent baha berýär. Türkmenistanyň mähriban Prezidenti öz çykyşlarynda: "Maşgala türkmen jemgyýetiniň özeni bolup durýar. Ol özboluşly ilkinji guramadyr. Onda gatnaşyklaryň köp ugurly görnüşleri kemala gelýär we dürli meseleler çözülýär. Her bir maşgala maddy we ruhy taýdan üpjün bolmalydyr, ýurdumyzyň

mynasyp raýatlaryny terbiýeläp ýetişdirmek üçin özbaşdak we jogapkär bolmalydyr. Maşgala näçe berk boldugyça, jemgyýet şonça-da hemmetaraplaýyn baý bolýar. Biziň wezipämiz bolsa türkmen maşgalasynyň sütünlerini gorap saklamakdan we berkitmekden, onuň maddy üpjünçiligini gowulandyrmakdan ybaratdyr” diýip belleýär. Türkmenistanda maşgala, eneler we çagalar döwlet tarapyndan goralýar. Maşgalanyň döwlet tarapyndan goralmagy diňe bir durmuş goldawyny öz içine alman, eýsem, hukuk goragyny-da öz içine alýar. Maşgalanyň terbiýeleýjilik mümkinçiliklerine barha oňat düşünilmegi, çagalaryň we ata-eneleriň hukuklarynyň bütinleýin dolulygyna üpjün edilmegi – erkekleriň we aýallaryň hat-da nika gatnaşyklaryndaky hem deňhukuklylygyny kesgitleýän halkara namalarynyň düzgünleride, döwlet kanunçylyk ulgamynyň kämilleşdirilmeginde öz beýanyny tapýar. Döwlet maşgalany öz howandarlygyna alyp, maşgalada ruhy we beden taýdan sagdyn çagalaryň dünýä inmegini we terbiýelenmegini üpjün edýär.

Biziň ýurdumyzda raýatlaryň jemgyýetçilik bähbitleri bilen şahsy bähbitleriniň sazlaşykly utgaşýan ýeri bolan maşgala hakyndaky alada türkmen döwletiniň iň möhüm wezipeleriniň biridir. Meýletin birleşmek esasynda we deňhukuklylyk esasynda öz düzümine girýän maşgalanyň pugtalanmagy we rowaçlanmagy üçin has amatly şertler döredildi. Raýatlaryň maddy hal-ýagdaýy gyşarnyksyz ösýär, maşgalanyň ýaşayyş jaý, durmuş we medeni ýaşayyş şertleri gowulanýar.

Maşgala hukugy maşgalany dolandyrýan, ýagny garyndaşlykdan, atalykdan, enelikden, nika baglaşmakdan, nika ýatyrmakdan, nika bozulmakdan, perzentlige almakdan, hossarlykdan we howandarlykdan ýüze çykýan şahsy we emläk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk pudagy bolup durýar. Maşgala hukugy–hukuk namalarynyň toplumy bolup, maşgalany dolandyrýan, ýagny degişli şahsy we emläk-hukuk gatnaşyklaryny, nikada duran adamlaryň hukuk ýagdaýyny, garyndaşlygy we perzentlige almaklygy kadalaşdyrýan hukukdyr. Maşgala hukugy özbaşdak hukuk bolup, är-aýalyň, ene-atalaryň we çagalaryň, maşgalanyň beýleki agzalarynyň, perzentlige alanlaryň we perzentlige alnanlaryň, hossarlaryň, howandarlaryň we hossarlyga, howandarlyga alnan adamlaryň arasynda nika, nikany ýatyrmak we bozmak,

aliment (hossarlyk hakyny) töletmek we aliment (hossarlyk hakyny) tölemekden boşatmak, enelik we atalyk, perzentlige almak, hossarlygy we howandarlygy bellemek babatda ýüze çykýan hukuk, şahsy we emläk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan hukuk pudagydyr. Maşgala hukugynyň düzgünleri, maşgala-hukuk gatnaşyklary 1969-njy ýylyň 25-nji dekabrynda kabul edilen Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksiniň esasynda kadalaşdyrylýar.

Maşgala hukugynyň subýektlerini, diýmek, maşgala hukugyna degişli adamlaryny sany boýunça üç topara bölüp bolýar:

1-nji topar – är-aýal (nikada duran adamlar);

2-nji topar – ene-atalar we çagalar;

3-nji topar – maşgalanyň beýleki agzalary, olara şu aşakda görkezilenler girýär:

a) ganybir ýa-da süýtdeş doganlar;

b) öweý eneler, öweý atalar we öweý çagalary;

ç) garry eneler, garry atalar we agtyklary;

d) perzentlige alanlar we perzentlige alnanlar;

e) howandarlar we howandarlyga alnanlar;

f) hossarlar we hossarlyga alnanlar.

§2. Maşgala-hukuk gatnaşyklary we olaryň görnüşleri

Maşgala gatnaşyklaryny aýal bilen erkegiň meýletin nika birleşmesi esasynda, maddy bähbitleri gözlemek niýetlerinden azat duýgular esasynda maşgala agzalarynyň hemmesiniň birek-biregi söýmek, dostluk we hormatlamak duýgulary esasynda gurmakdan ybarat bolup durýar. Maşgala hukugynyň predmeti hökmünde maşgala gatnaşyklaryna seredilýär, olar öz görnüşi boýunça iki topara bölünýär. Birinji görnüşine şahsy hukuk gatnaşyklary degişli bolup durýarlar. Olara garyndaşlyk, nikany baglaşmak, nikany ýatyrmak we bozmak, atalyk we enelik, perzentlige almak, hossarlyk we howandarlyk bilen bagly gatnaşyklary girýärler. Şahsy emläkleýin däl gatnaşyklaryň esasynda maşgala gatnaşyklarynyň ikinji görnüşi, şahsy emläk gatnaşyklary döreýärler. Emläk gatnaşyklary maşgala hukugyna degişli

adamlaryň arasynda emläk babatda ýüze çykýarlar. Şolaryň hataryna aliment (hossarlyk hakyny) töletmek ýa-da aliment tölemekden boşatmak, är-aýalyň arasyndaky emläk gatnaşyklary, ene-atalaryň we çagalaryň umumy we aýratyn emläginiň bolmagy we şuna meňzeş meseleler girýärler. Maşgala-hukuk gatnaşyklarynda ähli raýatlaryň deň hukuklary bardyr. Maşgala hukugynyň subýektlerine maşgala-hukuk gatnaşyklarynda, durmuş we emläk ýagdaýlaryna, jynsyna we milletine, aýal-erkekligine, bilimine, diline, dine garaýşyna, käriniň nähilidigine we häsiýetine, ýaşayan ýerine hem-de beýleki ýagdaýlara garap, hukuklaryň hiç bir hili göni ýa-da gytaklaýyn artyk hukuklaryň bellenmegine ýol berilmeýär.

”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksine laýyklykda başga ýagdaýlar göz önüne tutulmadyk bolsa, raýatlar özleriniň maşgala hukuklaryna ygtyýarly we öz hukuklaryny goramaga haklydyrlar. **Düzgünde bolşy ýaly, maşgala hukuklaryny goramak bilen bagly ter-tip kazyýet** tarapyndan amala aşyrylýar. Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksiniň esasynda **maşgala hukuklaryny go-ramakda kazyýete** ýüz tutmak üçin maşgala hukugynyň agzalaryna giň ygtyýarlyklar berilýär. Kanunda görkezilen belli bir ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen maşgala hukugynyň agzalary öz hukuklaryny häkimlikleriň hossarlyk we howandarlyk bölümleriniň, prokuratura ýa-da içeri işler edaralarynyň kömegi bilen gorap bilýärler. Maşgala gatnaşyklarynyň esasynda döreýän jogapkärçilik belli bir häsiýete eýe bolup durýar. Birinjiden, maşgala jogapkärçilik çäreleri diňe maşgala agzalaryna ulanylyp bilner. Maşgala-hukuk jogapkärçiliginiň subýektleri bolsa ýüze çykan maşgala hukuk gatnaşyklary bilen bagly bolýar. Maşgala-hukuk gatnaşyklarynyň ýerine ýetirilmegine şol gatnaşygyň subýekti bolmaýan üçünji tarap çekilip bilinmez. Eger-de üçünji tarap maşgala gatnaşyklarynyň gatnaşyjylarynyň hukuklaryny bozýan bolsa, onda ol maşgala hukugynyň jogapkärçilik çäresine däl-de, eýsem raýat, dolandyryş ýa-da jenaýat jogapkärçiligine çekilip bilner. **Maşgala jogapkärçilik çäreleri diňe hukuk bozulmanyň düzü-mi** esasynda ulanylyp bilner.

§3. Nika barada düşünje. Nikalaşmagyň tertibi we şertleri

Birek-birege düşünişip, nika baglaşyp, agzybir maşgala bolup **ýaşamak her bir adam üçin örän uly bagtdyr. Nika – bu erkek bilen aýalyň är-aýal hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň sebäbi bolýan erkin bileleşigidir.** Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 27-nji maddasyna laýyklykda, nika ýaşyna ýeten erkek bilen aýal biri-biri bilen ylalaşyp, nikalaşmaga hem maşgala gurmaga hukuklydyrlar. Nikany resmileşdirmek düzgüni döwlet we jemgyýetçilik bähbitleri üçin, är-aýalyň, ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan şahsy we emläk gatnaşyklaryny kadalaşdyrmak maksady bilen bellendir. Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksiniň 13-nji maddasyna laýyklykda, diňe ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümünde (ZAGS) döwlet tarapyndan baglaşylýan nika är-aýalyň hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagyna getirýär. Nika baglaşylan pursadyndan başlap, är-aýalyň arasynda maşgala-hukuk gatnaşyklary ýüze çykýarlar. Türkmenistan hukuk we dünýewi döwletdir, şonuň üçin Türkmenistanyň her bir kämillik ukyby bolan raýatynyň döwlet tarapyndan resmileşdirilen nika baglaşmaga haky bardyr. Maşgala gatnaşyklarynda är-aýalyň hukuklary deňdir. Türkmenistanda nika ýaşy oglanlar üçin hem-de gyzlar üçin deňdir, 16 ýaş aýy ýeten Türkmenistanyň her bir raýaty nika baglaşmaga haklydyr. Nikada diňe erkek bilen aýal bolup bilýär. Bir wagtda bir erkegiň bir aýaly ýa-da bir aýalyň bir adamsy bolup bilýär. Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksine laýyklykda, Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy bölümüne (ZAGS) nika baglaşylmaga isleg bildiren adamlaryň arzasy berlenden soň, bir aý möhletiň geçmegi bilen nika baglaşylyp bilner. ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümleri nika baglaşýan adamlar razyçylyk bildiren mahalynda, nikanyň dabaraly ýagdaýda resmileşdirilip geçirilmegini üpjün edýärler. Ýöne nika baglaşmak üçin nikalaşýanlaryň biri-birine razylygy bermek nika baglaşmak üçin ýeterlik dälidir. Nikany Türkmenistanyň kanunyna laýyk getirmek üçin baş şertleriň bolmagy zerur bolup durýar. Birinji şert, nikalaşýanlaryň özara razylygy bolmaly. Ikinji şert, nikalaşýanlar nika ýaşyna ýeten bolmalydyr. Üçünji şert,

nikalaşýanlaryň kämillik ukyby doly bolmalydyr, diýmek, olaryň akyly kem ýa-da akyly ýok bolmaly däl. Sebäbi akyly kem ýa-da akyly ýok adamlaryň arasynda nika baglaşmak gadagandyr. Dördünji şert, nikalaşýanlar nika baglaşjak mahalynda, başga bir resmi nikada duran bolmaly däldirler. Eger-de olaryň haýsy-da birinden biri nika-da duran bolsa, onda şol raýat nikalaşmak üçin nikasyny bozlanlygy ýa--da ýanyoldaşynyň ölenligi babatda şahadatnama görkezmelidir. Bäsini şert, nikalaşýanlar biri-birine gös-göni garyndaş bolmaly däl, sebäbi ene-atalaryň we çagalaryň, doganlaryň we uýalaryň, garry ene-atalaryň we agtyklarynyň arasynda, şonuň ýaly-da perzentlige alanlar bilen perzentlige alnanlaryň arasynda nika baglaşylyp bilinmez.

Talap edilýän baş şertiň biri bolmasa, onda nika baglaşylmagyna ýol berilmeýär. Eger-de päsgelçilik bolan halatynda, nika baglaşylan bolsa, onda şol nika kazyýetiň çözgüdiniň esasynda hakyky däl diýlip ykrar edilýär. Hakyky däl nikanyň esasynda ähli ýüze çykan är-aýalyň hukuklary we borçlary ýatyrylýar. Kazyýetde hakyky däl diýlip nika ykrar edilen halatynda, nika baglaşylan pursadyndan başlap, hakyky däl diýlip hasap edilýär. Eger-de är-aýalyň haýsy-da bolsa biri adamsynyň familiýasyny alan bolsa, onda nika baradaky şahadatnama yzyna alnandan soň, nikadan öň bolan familiýalar täzeden dikeldilýär. Eger är-aýalyň biri özüniň nikada durýandygyny beýlekisinden gizlin saklasa ýa-da ony nika baglaşmaga mejbur etse, onda jebir çeken tarapy üçin nikanyň esasynda ýüze çykan hukuklary hakyky bolup galýar. Hakyky däl nikanyň netijesinde doglan çagalar öz hukuklary boýunça hakyky nikada bolan çagalar bilen deň bolup durýarlar. Olaryň hukuklary üçin nikanyň hakyky däl diýlip ykrar edilmeginiň hiç hili täsiri ýok.

Dini tarapdan baglaşylan nika resmi taýdan hasaba alnanok, sebäbi ol hiç hili hukuk netijelerini ýüze çykarmaýar. Dini nikanyň baglaşylmagy gadagan däl, ýöne onuň özi, "Nika we maşgala hakyndaky" kodeksine degişli maşgala gatnaşyklarynyň sebäbi bolup bilmeýär. Dini wekiller tarapyndan baglaşylan nika, erkek bilen aýalyň arasynda "Nika we maşgala hakyndaky" kodeksi tarapyndan kadalaşdyrylan maşgala-hukuk gatnaşyklaryny ýüze çykaranok.

§4. Är-aýalyň arasynda ýüze çykyan şahsy we emläk gatnasyklary

Är-aýalyň arasyndaky hukuklary we borçlary ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümünde nika baglaşylan gününden başlap ýüze çykyrlar. Ilki bilen nika baglaşylan mahalynda, är-aýalyň arasynda şahsy hukuk gatnasyklar döreýär. Şonda är-aýalyň islegi boýunça özleriniň umumy ady (familiýasy) hökmünde olar biriniň adyny (familiýasyny) saýlap alýarlar ýa-da är-aýalyň her biri özüniň nikalaşmazdan öňki adyny saklaýar.

Är-aýalyň şahsy gatnasyklaryna şahsy hukuklar we borçlar degişli bolup durýar. Çagalary terbiýelemek we maşgala durmuşynyň beýleki meseleleri är-aýal tarapyndan bilelikde çözülmelidir. Är-aýalyň her biri işlejek işini, hünärini we ýaşayyş ýerini erkin saýlap almaga haklydyr. Är-aýalyň şahsy hukuklary deň derejede göz önünde tutulýar, Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksinde är-aýalyň şahsy gatnasyklarynyň görkezilen sanawy uly däl. Munuň hem sebäbi şulardan ybarat bolup durýar: olary göni kanuna tabyn edip bolmaýar, ýagny onuň ýerine ýetirilişi adamyň ruhy dünýäsi we özbaşdak düşünelere garaýyş bilen bagly bolup durýar. Şonuň üçin är-aýalyň şahsy hukuk gatnasyklary, esasan, ahlak kada tertibi bilen baglydyrlar. Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksinde göz önüne tutulan enelik, atalyk, çagalaryň bilimi, terbiýesi we maşgala durmuşy bilen bagly meseleler är-aýalyň deňhukuklylyk ýörelgeleri esasynda çözülýär. Är-aýalyň şahsy hukuklary we borçlary **umumy mazmuna laýyklykda hukuk kadalarynyň üsti bilen kadalaşdyrylýar. Olaryň borçlary şahsy gatnasyklary bilen kesgitlenilmän, biri-birine ynanmak derejesi bilen, şeýle hem şol hukuklary we borçlary saklamak bilen bagly bolup durýar.**

Nika baglaşylandan soň är-aýalyň arasynda şahsy gatnasyklaryň esasynda emläk hukuk gatnasyklary hem döreýärler. Är-aýalyň nikaly wagtynda haýsy-da bolsa biriniň edinen emlägi olaryň bilelikdäki umumy eýeçiligi hökmünde hasap edilýär. Nika döwründe alnan emläge är-aýal deň hukuklydyrlar. Bu emläge eýelik etmäge, ony peýdalanmaga we oňa erk etmäge är-aýalyň ikisi-de deň hukuklydyr.

Är-aýalyň emläk gatnaşyklarynyň obýektine dürli zatlar degişli bolup durýarlar, meslem, şahsy hem-de öý hojalyk zatlary, ýaşaýyş jaýlary, hususy öýleri, dürli transport ulaglary, pul serişdeleri, gymmat bahaly kagyzlar we şuna meňzeşler.

Eger är-aýalyň biri öý hojalygyny ýöretmek, çagalara seretmek bilen meşgul bolan halatynda ýa-da başga esasy sebäplere görä onuň özbaşdak gazanjy bolmadyk mahalynda, onda şol är-aýal umumy emläk bilen peýdalanmaga hakly bolup durýar. Nikalaşmazdan öň är-aýalyň birine degişli bolan emläk, şonuň ýaly-da nikaly döwründe olaryň biri tarapyndan sowgat görnüşinde ýa-da miras almak tertibinde alnan emläk, olaryň her biriniň, aýratyn öz eýeçiligindäki emlägi bolup durýar. Gymmat bahaly zatlardan başga, şol sanda şahsy peýdalanýlan zatlar (geýim, aýakgap we şoňa meňzeşler), är-aýalyň nikaly döwründe olaryň umumy serişdeleriniň hasabyna edildigine garamazdan, är-aýalyň haýsy biri şol zatlardan peýdalanan bolsa, onda şol zatlar şahsy eýeçilige degişli bolup durýarlar. Haçan-da är-aýalyň biriniň borçnamalary boýunça töleg alynsa, onda töleg diňe onuň şahsy emläginden ýa-da umumy emläkden düşjek paýdan töledilip alynýar. Nika döwründe är-aýal bir-birini maddy taýdan goldamaga borçly bolup durýar. Maddy taýdan goldamakdan ýüz döndürilen mahalynda, maddy taýdan kömege mätäç, işe ýarawsyz äriň (aýalynyň) aýalyndan (ärinden), şonuň ýaly-da aýalyň göwreli döwründe we çaga bolan soň üç ýylyň dowamynda özüniň eklenmegi üçin ýanyoldaşyndan kazyýetiň çözgüdiniň esasynda maddy kömek (aliment) almaga hukuklydyr.

§5. Nikany ýatyrmagyň tertibi. Nikanyň bozulmagynyň tertibi

Nika är-aýalyň biriniň ölmegi ýa-da onuň ölen diýlip kazyýet tertibinde yglan edilmegi netijesinde ýatyrylýar. Şol ýagdaýda är-aýalyň biriniň ölenligi barada şahadatnama ýazylyp berilýär, ýöne welin nika ýatyrylanlygy babatda hiç hili şahadatnama berlenok. Görkezilen halatlaryň ýüze çykmagy bilen, beýleki ýanyoldaşy bolsa, şol pursatdan başlap, islän wagty täze nika baglaşyp biler.

Nikanyň bozulmagynyň tertibi. Bu tertip boýunça, nikada duran adamlar bilelikde ýa-da ýeke-täk berlen arzanyň esasynda öz nika-syny bozup bilýärler. Nika we maşgala hakyndaky kanuna laýyklyk-da, nika iki tertip görnüşinde bozulyp biliner. Birinji tertip kazyýet üsti bilen amala aşyrylýar. Haçan-da är-aýalyň arasynda dürli jedelleri ýa-da olaryň kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary bar bolsa, onda nika kazyýetde bozulýar. Kazyýet är-aýaly ýaraşdyrmak üçin dürli çäreleri görýär we olary ýaraşdyrmak üçin alty aý möçberinde möhlet belläp, işi seljermegi gaýra goýmaga haklydyr. Kazyýet är-aýalyň mundan beýläk bile ýaşamagynyň we maşgalanyň dowam etmeginiň mümkin daldigini tassyklan mahalynda nika bozulýar. Kazyýet nikany boz-mak hakynda çözgüt çykaran halatynda, kemala gelmedik çagalaryň we işe ýarawsyz äriň (aýalynyň) bähbitlerini goramak üçin çäreleri görýär. Maşgalada kämillik ýaşyna ýetmedik çagalar bar bolsa, onda nikany bozmak baradaky arzanyň ýanyna çagalaryň dogluş baradaky şahadatnamalary we ene-atalaryň ortaça aýlyk hakynyň kepillnama-lary goşulýar. Kazyýet kämillik ýaşyna ýetmedik çagalaryň peýda-syna hossarlyk hakyny tölemek baradaky meseläni nikany bozan ha-latynda seredip hem bilýär. Emlägi bölüşmek meselesi, adatça, nika bozulan halatynda ýüze çykýar. Nikasy bozulan är-aýalyň bilelikdäki umumy **eýeçiligi bolup duran emlägi paýlaşmak üçin maşgala kanun-çylygynda üç ýyllyk möhlet bellenilýär.** Bu möhlet är-aýalyň özlerniň hukuklarynyň **bozulanlygy bilen ýa-da bilmeli günlerinden hasapla-nyp** başlanylýar. Çagalaryň bähbitlerini göz önünde tutup, ýagny ene-atalary **bilelikdäki umumy eýeçiligini bölýän bolsalar, kazyýet çaga-laryň bähbitlerini göz önünde tutyp çözgüt çykarýar.**

Eger kemala gelmedik çagalaryň haýsy biriniň ýanynda ýaşamalydygy barada jedel ýüze çyksa, onda kazyýet nikany bozmak ha-kyndaky çözgüdini çykaranda, çagalaryň ata-enesiniň haýssysynyň-da bolsa biriniň ýanynda galýandygy baradaky meselä seredýär. Şol ha-latlarda kazyýet çagalaryň bähbidini göz önüne tutup, degişli çözgü-pleri yglan edýär. Çagalaryň bähbidi göz önünde tutulyp, eger-de ni-kada duran aýal göwreli bolsa ýa-da onuň çagasy bir ýaşa ýetmedik bolsa, onda aýalyň nikanyň bozmak hakyndaky razyllygy bolmadyk halatynda, onuň äriň nika bozmak baradaky arzasyna ýol berlenok.

Nikanyň bozulmagynyň ikinji tertibi ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümünde geçirilýär. Bu tertip boýunça, nikany bozýan är-aýalyň kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary, hiç hili jedelli meseleleri bolmaly däl. Şol halatlarda är-aýalyň bilelikde arza beren gününden beýläk üç aý geçenden soň, olaryň nikany bozmak barada pikiri üýtgemese, nika bozmak hakyndaky şahadatnama är-aýalyň ikisine-de aýry berilýär.

§6. Bozulan nikanyň hukuk netijeleri

Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksiniň esasynda nikanyň bozulan pursady ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümünde hasaba alnan gününden başlaýar. Kazyýetiň nikany bozmak hakynda çözgüdiniň hukuk güýjüne girmegi bilen (on günden soň), nikanyň bozulanlygy baradaky şahadatnama kazyýetiň çözgüdiniň esasynda ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümi tarapyndan berilýär we şol mahaldan başlap, nika bozuldy diýlip hasap edilýär. Nika baglaşylan mahalynda, özüniň familiýasyny är-aýalyň familiýasyna geçiren äriň (aýalyň) nika bozulandan soň, şol familiýany galdyrmaga haky bardyr. Nikany bozan är-aýal nikadan öň duran familiýasyny talap hem edip bilýär. Nika kazyýetde bozulan halatynda, är-aýal öz aralarynda emlägini ýa-da ýaşaýyş jaýlaryny bölmek bilen bagly meselelerini jedel edip bilýärler. Mälim bolşy ýaly, är-aýal tarapyndan nika döwründe alnan emläk umumy eýeçilik diýlip hasap edilýär. Jedel ýüze çykan halatynda, umumy maşgala degişli emläk, onuň kim tarapdan alnanlygyna garamazdan, kazyýetiň çözgüdi esasynda deň derejede är-aýalyň arasynda bölünýär.

Nikany bozan är-aýalyň kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary bar bolsa, ene-atalar özara ylalaşmak boýunça çagalaryň kimiň ýanynda ýaşamalydygyny çözüärler. Eger-de ata-enesiniň arasynda çagalar babatda ylalaşyk bolmasa, onda kazyýet çagalaryň bähbitlerini we islegini göz önünde tutup, çagalary är-aýalyň haýsy-da bolsa birine terbiýelemäge berip bilýär. Şol halatda beýleki tarap çagasyna aliment (hossarlyk hakyny) tölemäge borçly bolup durýar.

§7. Hossar hakyny (aliment) tölemek borjuny ýüklemek we hossarlyk hakyny (aliment) tölemekden boşatmak

Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksine laýyklykda är-aýalyň, ata-eneleriň we çagalaryň, perzentlige alanlaryň we alnanlaryň, öweý ata-eneleriň we öweý çagalaryň, doganlaryň we uýalaryň, garry ata-eneleriň we agtyklarynyň arasynda hossarlyk hakyny (aliment) tölemek borjy bilen bagly emläk gatnaşyklary ýüze çykýar. Şol tertibe laýyklykda kömege mätäç är-aýalyň haýyşy boýunça kazyýet nikany bozmak hakynda çözüti çykaran mahalynda, aýalyndan (äriinden) töletdirip alynmaly serişdeleriň möçberini kesgitlemäge borçly bolup durýar. Kanun boýunça özleriniň kemala gelmedik we kemala gelen (18 ýaş a ýeten), ýöne welin işe ýarawsyz we kömege mätäç öweý çagalaryny öweý ata-eneler ekläp-saklamaga (aliment tölemäge) borçly bolup durýarlar, ýagny öweý çagalaryň olary terbiýeläp-eklemäge borçly ata-eneleri ýok bolsa ýa-da olardan ýeterlik serişde alyp bolmadyk halatynda. Ýeterlik serişdeleri bolan doganlar we uýalar özleriniň kömege mätäç kemala gelmedik we kemala gelen, ýöne welin işe ýarawsyz doganlaryny we uýalaryny aliment töläp eklemäge borçly bolup durýarlar. Garry ata-eneler özleriniň kemala gelmedik we kemala gelen, ýöne welin işe ýarawsyzlygy sebäpli kömege mätäç bolan agtyklaryna aliment tölemek üsti bilen eklemäge borçly bolup durýarlar. Ýokarda görkezilen maşgalanyň agzalary üçin alynýan hossarlyk hakynyň möçberi her aýda belli bir pul möçberde aliment töleýän adamyň maddy we maşgala ýagdaýyndan ugur alnyp, kazyýet tarapyndan kesgitlenilýär. Eger-de hossarlyk hakyny tölemäge borçly adamyň ýa-da aliment alýanyň maddy ýa-da maşgala ýagdaýy üýtgän halatynda, kazyýet olaryň her biriniň hak islegi boýunça hossarlyk hakynyň bellenen möçberini üýtgetmäge borçludur. Hossarlyk hakyny tölemek borjunyň ýüze çykmagyna esas bolan «Nika we maşgala hakyndaky» kodeksinde görkezilen ýagdaýlar aradan aýrylsa, onda hossarlyk hakyny töleýän adamlar aliment tölemekden boşadylmagyny kazyýet üsti bilen talap etmäge hakly bolup durýarlar. Şol ýagdaýlara degişli bolup aliment alýan

ýa-da aliment töleýän taraplaryň biriniň aradan aýrylmagy, kemala gelmedik çaganyň kämillik ýaşyna ýetmegi, işe ýarawsyz adamyň zähmete ukyplylygynyň dikeldilmegi, hossarlyk hakyny töleýän tarapyň zähmete ukyplylygyny ýitirmegi we şoňa meňzeş ýagdaýlar deňişli bolup durýarlar. Goýlan mesele boýunça kazyýetiň çözgüdiniň güýje giren pursadyndan başlap, aliment tölemek borjy ýatyrylýar.

Soraglar

1. Maşgala hukugy diýip nämä düşünmeli?
2. Maşgala-hukuk gatnaşyklary nämeden ybarat?
3. Nika diýlip nämä aýdylýar?
4. Nika baglaşmagyň tertibi nähili?
5. Är-aýalyň arasynda nähili hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar?
6. Ýatyrylan we bozulan nikanyň tapawudy nämeden ybarat?
7. Nikanyň bozulmagynyň tertibi nähili geçirilýär?
8. Kämillik ýaşyna ýetmedik çagalary bar bolan halatynda, är-aýalyň nikasy nirede bozulýar?
9. Hossarlyk haky nämäniň üsti bilen kesgitlenilýär?
10. Haýsy halatda hossar hakyny tölemek borjy ýatyrylýar?

ENE-ATANYŇ WE ÇAGALARYŇ ARASYNDA ÝÜZE ÇYKÝAN ŞAHSY WE EMLÄK GATNAŞYKLARY

§1. Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklarynyň esaslary. Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan şahsy gatnaşyklaryň görnüşleri

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda maşgalanyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmak meselelerini çözmeklige, eneligi we çagalygy goramaklyga barha köp üns berilýär. Ýurdumyzyň Prezidenti tarapyndan enäniň we çaganyň bähbitleri goralýar, köp çagaly

maşgalalara we ýeke ýaşayan enelere degişli ýardam berilýär. Türkmenistanda eneler we çagalar üçin maddy we durmuş ýeňillikleriniň, artykmaçlyklaryň we ileri tutulmalaryň köptaraplaýyn ulgamy döredildi. Oňa elektrik energiýasyndan, gazdan, suwdan, ýodly azyk duzundan mugt peýdalanmak, ýaşayyş jaý hyzmatlary üçin pes tölegler, mugt orta we ýokary bilim, göwreliligi, çaga dogranlygy we çaga gözegçilik edeni üçin berilýän goşmaça tölegli zähmet rugsatlary we başga köp ýeňillikler girýär. Döwletiň maşgala baradaky aladasy eneleriň we çagalaryň hassahanalarynyň, saglyk öýleriniň, mekdebe çenli çagalar edaralarynyň, mekdepleriň, çagalar we ýetginjekler köşkleriniň, bedenterbiýe-sagaldyş toplumlarynyň we ş.m. giň ýaýrawyny döretmek we ösdürmek ýoly bilen durmuşa ornaşdyrylýar.

Ene mukaddes käbedir. Enäniň ruhy gymmatlyklary, belent adamkärçilik nusgalaryny durmuşa ornaşdyrýan mukaddes wezipesine aýratyn orun berilýär. Türkmenistanda enelik ähliahli hormatyna we sylagyna daýanýar, döwlet ony goraýar we höweslendirýär. Eneligiň we çagalaryň bähbitleriniň goralmagy aýallaryň zähmetiniň we saglygynyň goralmagy, aýallara enelik bilen bagly zähmet bilen utgaşykly şertleriň döredilmegi üçin ýörite çäreler bilen üpjün edilýär. Eneligiň maddy we ruhy taýdan goldanylmagy, hukuk goragynyň amala aşyrylmagy üçin çäreler geçirilýär. Biziň döwletimizde eneler bilen çagalar hiç bir zatda mätäç bolmaz ýaly, çagalar üçin berilýän kömek puly çaga üç ýaşayança tölenilýär, soň bolsa çagalar mekdebe çenli çagalar bagyna ýerleşdirilýär. Türkmenistanyň milli kanunçylygynda çagalaryň hukuklarynyň kepillendirilmegi barada giňden beýan edilendir. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşayan ähli çagalar milletine, reňkine, jynsyna, diline, dini ygtykadyna, jemgyýetçilik taýdan gelip çykyşyna, özleriniň hem-de ene-atasynyň ýa-da çaganyň beýleki kanuny wekilleriniň bölümüne we ýaşayyş ýerine, çagalaryň ahwalatlaryna we saglyk ýagdaýyna ýa-da beýleki ýagdaýlaryna garamazdan, olaryň hemmesi deňhukuklydyr. Çaganyň her biri özüne berlen ähli hukuklardan we azatlyklardan peýdalanmaga hukugy bardyr. Çaganyň hukuklarynyň we azatlyklarynyň durmuşa geçirilmeginiň onuň ýaşayyş, jan saglygy, terbiýelenmegi we kadaly ösüp ulalmagy üçin zyýanly netijeleri bolmaly däl. Döwletimiziň Konsti-

tusiýasy we Türkmenistanyň beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalary, şeýle hem halkara hukugyna degerli kada-namalary çaganyň hukuklaryny, bähbitlerini goraýarlar. Çaganyň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak ata-eneleriniň ýa-da kanuny wekilleriniň, okuw ýa-da ýöriteleşdirilen bejeriş-terbiýeçilik edaralarynda olaryň ýolbaşçylary, şeýle hem ýerli ýerine ýetiriji häkimiýeti we ýerli öz-özüňi dolandyrys edaralary, degişli jemgyýetçilik guramalary tarapyndan amala aşyrylýar. Her bir çaganyň öz beden, akyly, ruhy, ahlak we jemgyýetçilik taýdan ösmegi üçin zerur ýaşayyş derejesine hukuky bardyr.

Ata-ene bilen çagalaryň özara hukuklary we borçlary çagalaryň kimden bolandygyna esaslanýar, çagalaryň kimden bolanlygy bolsa kanunda bellenen tertipde tassyklanylýar. Biri-biri bilen nikada durýan ata-eneden çaganyň bolanlygy ata-enesiniň nikasy hakyndaky şahadatnamasy esasynda tassyklanylýar. Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklarynyň esaslary hökmünde çagalaryň dogluşy hakyndaky şahadatnama bolup durýar. Çaganyň dogluşy baradaky şahadatnama çaganyň doglan ýerindäki ýa-da ene-atasynyň, ýa olardan biriniň ýaşayan ýerindäki "Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy" bölümi tarapyndan berilýär. Çagalar doglan badyna bellige (resmi hasabata) alynmalydyr. Dogluş hakyndaky habar çaga doglan gününden bir aýdan gijä galman "Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy" bölümüne (RYNY-a) berilmelidir. Çaganyň ata-eneleri baradaky maglumatlar dogluş ýazgylary baradaky kitapda görkezilýär. Dogluş baradaky arza ene-atalar ýa-da olaryň biri tarapyndan dilden ýa-da ýazmaça berilýär, ene-atalaryň ýarawsyzlygy ýa ýogalan halatynda, ýa-da başga bir sebäplere görä olaryň arza bermäge mümkinçilikleri bolmasa, onda olaryň ornuna garyndaşlary, goňsulary, çaganyň doglan lukmançylyk edarasynyň ýolbaşçy wekilleri we beýlekiler tarapyndan arza berlip bilner. Çaganyň ata-enesi baradaky maglumatlar görkezilen halatynda, çaganyň dogluşy hakyndaky şahadatnama berilýär. Öz gezeginde çaganyň emele gelmegini anyklamagyň esasynda kanun tarapyndan kepillendirilen hukuklaryny berjaý etmek we onuň terbiýelenmeginde ata-eneleriniň öz borçlaryny ýerine ýetirmegi üçin resmi görkezmeleri döredýär. Soňra hem çagalaryň we ata-eneleriniň özara hukuklarynyň

we borçlarynyň emele gelmeginiň ýeke-täk esasy bolup, kanun tertibinde bellenen çaganyň dogluşy baradaky güwänama hyzmat edýär. Ekizler doglanda, olaryň her haýsyna aýratyn dogluş hakyndaky namalar ýazgysy düzülýär we dogluş hakyndaky aýratyn şahadatnama berilýär.

Dogluş hakyndaky ýazgyda çaganyň ady, atasynyň ady we familiýasy, şonuň ýaly-da şol çaganyň ata-enesi hakyndaky maglumatlar ýazylýar. Eger-de ata-enäniň umumy familiýasy bar bolsa, onda çagalara ata-enäniň familiýasy dakylýar. Ata-enäniň familiýalary dürli bolsa, şonuň ýaly-da ata-ene ýa-da olaryň biri familiýasyny üýtgeden bolsa, onda ata-enäniň ylalaşmagy boýunça çaga atanyň ýa-da enäniň familiýasy dakylýar. Ata-enäniň ylalaşygy bolmadyk mahalynda, hossarlyk we howandarlyk bölümi çaganyň familiýasyny onuň atasynyň ýa-da enesiniň familiýasy boýunça kesgitleýär. Ata-enäniň ýa-da olardan biriniň öz familiýasyny üýtgetmegi olaryň kemala gelen çagalarynyň familiýalarynyň üýtgemegine getirip bilinmez. Ata-enäniň arasynda nikanyň ýatyrylmagy, şonuň ýaly-da nikanyň hakyky däl diýlip ykrar edilmegi çagalaryň familiýalarynyň üýtgemegine getirip bilinmez. Eger atasy (enesi) nika ýatyrylandan soň ýa-da nika hakyky däl diýlip ykrar edilenden soň özüniň ýanynda ýaşamaga galan çagasyna öz familiýasyny dakmak islese, onda hossarlyk we howandarlyk bölümi çaganyň bähbitlerinden ugur alyp, kemala gelmedik çaganyň familiýasyny üýtgetmäge ygtyýar bermäge haklydyr. Eger kämillik ýaşyna ýetmedik çaganyň ata-enesi bir-biri bilen nikada durmaýan we atasy bellenmedik bolsa, çaganyň enesiniň familiýasy üýtgedilende çaganyň enesiniň arzasy boýunça hossarlyk we howandarlyk bölümüniň görkezmesi esasynda kemala gelmedik çaganyň familiýasy üýtgedilip bilner. On ýaşyna ýeten çaganyň familiýasy üýtgediljek halatynda, onuň öz islegi nazar alynýar. Çaga at dakylanda, ol onuň ata-enesiniň ylalaşmagy boýunça dakylýar. Atasynyň ady bolsa onuň atasynyň ady boýunça dakylýar. Çaganyň ady barada ata-enäniň arasynda ylalaşyk bolmadyk mahalynda, bu mesele hossarlyk we howandarlyk bölümi tarapyndan çözülýär. Eger-de çaga öli doglan bolsa, onda çaganyň doglan pursadyndan üç günden gijä galman habar berilmelidir. Şol halatda çaganyň doglanlygy we ölenligi

barada ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ depderçesine iki ýazgy edilýär. Çaganyň ene-atasyna bolsa diňe çaganyň ölenligi baradaky şahadatnama berilýär.

Çaga bilen enäniň arasyndaky şahsy-hukuk gatnaşyklar olaryň gan garyndaşlygy ýagdaýy esasynda döreýär. Çaganyň eneden bolanlygyny tassyklamak üçin (enesidigini anyklamak üçin) şol çaganyň nikada doglandygynyň ýa-da nikasyz doglandygynyň hiç hili ähmiýeti ýok. Çaganyň şol eneden doglandygy lukmançylyk edarasyn-da enäniň çagany dograndygyny tassyklaýan kepilnama esasynda anyklanylýar. Eger-de çaga lukmançylyk edarasyn-da dogulmadyk bolsa, onda çaganyň enesi lukmançylyk resminamalary, şaýatlaryň görkezmeleri ýa-da beýleki subutnamalar esasynda tassyklanylýar. Çaganyň dogulmagy – bu çaga ömür beren erkek bilen aýalyň durmuşynda wajyp wakalaryň biridir. Ýöne welin durmuşda atalygy tassyklamak barada dürli jedeller ýüze çykyp bilýär. Kanun tarapyndan çaganyň belli bir erkekden we aýaldan bolandygyny güwälendirýän dürli esasy ýagdaýlara bagly bolan tertipler bar:

- a) çaganyň ata-enesi nikada duran bolsalar;
- b) çaganyň ata-enesi nikada durmaýar, emma atalygy meýletin boýun alýan adam bar bolsa (dolandyryş tertibi);
- ç) çaganyň ata-enesi nikada durmaýarlar we çaganyň atasy diýip hasap edilýän adam atalygy meýletin boýun almaýan bolsa (kazyýet tertibi).

Çaganyň haýsy atadan bolandygyny anyklamak aýalyň maşgala ýagdaýyna baglydyr, ýagny ol nikada durýarmy ýa-da ýok. Belli bolşy ýaly, är-aýalyň hukuklary we borçlary ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümüne nikanyň baglaşylandygy bilen döwlet tarapyndan bellige alnan pursadyndan başlanýar. Bu bolsa diňe bir är-aýalyň özüniň kanuny hukuklarynyň we bähbitleriniň goralmagyny laýyk gelýän şert däl-de, eýsem, çagalaryň kanuny hukuklarynyň we borçlarynyň goragynyň amala aşyrylýandygyny aňladýar. Şonuň üçin özara nikada duranlaryň çagasy bolanda, eger kazyýet üsti bilen başgaça tertip bellenilmedik bolsa, çaganyň enesiniň adamsy şol çaganyň atasy diýlip hasaplanylýar.

Eger çaganyň enesi onuň atasy bilen resmileşdirilen nikada duran bolsalar, onda olar şol çaganyň enesi-atasy diýlip hasap edilýärler. "Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy" bölümi çaganyň dogluşyny resmileşdirende, çaganyň enesi we atasy **diýip, nikada duran** adamlary görkezýär. Eger-de nikada duran adamlar atalygy jedel edýän bolsalar, onda çaganyň enesi-atasy **diýip hasap edilýänler geçirilen** ýazgy barada olara mälüm bolan gününden ýa-da mälüm bolmaly gününden başlap, bir ýylyň dowamynda atalygy jedel edilip bilýärler. Çaganyň atasy ölendən soň atalygy resmileşdirmek aýratyn görnüşinde kadalaşdyrylýar. Eger-de çaganyň ejesi bilen nikada duran adam ölendən soň çaga 10 aýdan köp bolmadyk wagt geçmänkä doglan bolsa, onda çaganyň atasy diýip ölen adam görkezilýär. Eger nikany bozan är-aýalyň 10 aýyň içinde çagasy bolsa, onda çaga şol äriden bolupdyr diýlip **hasap edilýär. Çaganyň dogluş hakyndaky şahadatnamada** nikany ýatyran adam çaganyň atasy hökmünde görkezilýär. Eger 10 aýdan bir ýa-da iki gün geçen bolsa, onda çaga başga adamdandan bolan diýlip hasap edilýär (aýrylyşan äriden däl).

§2. Atalygy meýletin kesgitlemek

Ýokarda bellenişi ýaly, eger-de çaganyň enesi nikada durmaýan bolsa, ýöne atalygy meýletin boýun alýan adam bar bolsa, onda çaganyň dogulmagy dolandyryş tertibinde amala aşyrylýar. Şol tertip boýunça çaganyň atasy we enesi bilelikde arza berip, "Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy" bölümünde atalygy tassyklaýarlar. Belli bir ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen, çaganyň atasy diýip özüni hasap edýän adam, çaga doglandan soň ýa-da öňünden çaganyň ejesi göwreli döwründe atalygy boýun alýan arzany bermäge hakly bolup durýar. Eger-de çaganyň dogluşy baradaky şahadatnama berilmedik bolsa we atalygy boýun alýan adam öz pikirini üýtgeden bolsa, onda ol adam şol arzany yzyna alyp bilýär. Emma welin çaganyň dogluşy resmileşdirilen halatynda, öz pikirini üýtgeden ata, atalygy kazyýet tertibinde jedelleşip, ýazgyny üýtgedip bilýär.

Atalygy kesgitlemegiň bu usulynda çaganyň atasy özüniň erkini beýan edýär, çaganyň enesi bolsa atalygyň ykrar edilmegine

razylygyny berýär. Atalygy meýletin boýun alýan adam bar halatynda, çaganyň gelip çykyşy onuň atasynyň we enesiniň bilelikde ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümine beren arzalary esasynda kesgitlenilýär. Atalygy kesgitlemek hakyndaky ata-enäniň bilelikdäki arzasynda şuna meňzeş maglumatlar görkezilýär: özüni çaganyň atasy diýip ykrar edýän adamyň ady, familiýasy, atasynyň ady, doglan wagty we ýeri, **raýatlygy, milleti, ýaşaýan ýeri; şeýle hem çaganyň ady, familiýasy, atasynyň ady, jynsy, doglan wagty we ýeri; onuň ýaly-da şol çaganyň dogluş hakyndaky namasynyň ýazgysy görkezilýär; çaganyň ejesiniň ady, familiýasy, atasynyň ady, doglan ýeri we wagty, raýatlygy, milleti (özüniň islegi boýunça), ýaşaýan ýeri, nika baglaşylanlygy hakyndaky namalar ýazgysy (eger-de çaganyň ejesi çaganyň atasy bilen çaga doglanyndan soň nika baglaşan bolsa); çaganyň atasy kesgitlenenden soň onuň ady, familiýasy, atasynyň ady, çaganyň atasynyň we enesiniň şahsýetini tassyklaýan resminamalary.**

Atalygyň meýletin kesgitlenilmegi – bu çaganyň nikada durmadyk atasynyň we enesiniň arasyndaky hukuk ýagdaýydyr. Şol halatda şahadatnamada çaganyň enesi diýlip çagany dogran aýal, çaganyň atasy diýlip atalygy boýun alan adam görkezilýär. Bu bolsa çaga bilen onuň atasynyň arasyndaky hukuk gatnaşyklarynyň döremegine gönükdirilendir. Atalygy dolandyryş tertibinde takyklamak boýun alýan adamyň erkin islegi esasynda edilýär. Şonuň üçin ruhy ýetmezçiligi zerarly kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen adamlar özüniň çaganyň atasydygyny meýletin ykrar edip bilmeýärler. Emma çaganyň atasy diýip hasap edilýän adam atalygy meýletin boýun almasa ýa-da çaganyň atasy diýip çaganyň dogluşy baradaky şahadatnamada görkezilen adam şol ýazgyny jedel etse, onda atalyk kazyýet tertibinde bellenilýär.

§3. Kazyýet tertibinde atalygy bellemek

Kazyýet tertibinde atalygy bellemek maşgala hukugynyň iň çylşyrymly meseleleriniň biri bolup durýar. Atalygy kazyýetde bellemek tertibi çaganyň dogulmagy bilen döreýär we çaganyň atasy diýip hasap edilýän adamyň belli bir kanuny borçlary çekmek zerurlygyny

ýüze çykarýar. Köplenç ýagdaýlarda, kazyýet tertibinde atalygy kesgitlemek arzasy bilen çaganyň enesi kazyýete ýüz tutýar. Emma kanun tarapyndan beýleki adamlaryň hem kazyýete arza bilen şu mesele boýunça ýüz tutmagy göz önünde tutulandyr. Kazyýet atalygy kesgitlemek baradaky arzany hökman çaganyň enesinden däl-de, eýsem çaganyň atasyndan hem kabul edip biler. Türkmenistanyň ”Maşgala we nika hakyndaky“ kodeksine laýyklykda, atany bellemek çaganyň ata-enesiniň biriniň ýa-da hossarlarynyň (howandarlarynyň), çagany özüniň eklemeginde saklaýan adamyň arzasy boýunça, şonuň ýaly-da kemala gelenden soň çaganyň özüniň arzasy boýunça geçirilýär. Atalyk kesgitlenende kazyýet gös-göni kanunda bellenen ýagdaýlary göz önünde tutýar. Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksinde görkezilişi ýaly, nikada durmaýan ata-eneden çaga bolan mahalynda, özi-de ata-enäniň bilelikdäki arzasy bolmasa, şol çaganyň atasy kazyýet tertibinde bellenilip bilner. Kazyýet tertibinde çaganyň atasyny kesgitlemegiň zerur şerti bolup şu ýagdaýlar durýar:

a) çaganyň ata-eneleriniň arasynda döwlet tarapyndan bellige alnan nikanyň ýoklugy (bolmazlygy);

b) çaganyň ata-eneleriniň ”Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy“ bölümine beren bilelikdäki arzasynyň bolmazlygy;

ç) çaganyň enesi ölen ýagdaýynda ýa-da onuň kämillik ukyby ýok diýlip ykrar edilen ýagdaýynda, ýa-da çaganyň ejesiniň niredede ýaşaýandygyny anyklamak mümkin bolmadyk ýagdaýynda, ýa-da ol enelik hukugyndan mahrum edilenligi.

Dogluş hakyndaky namalary resmileşdirýän kitapdaky ýazgy çaganyň şol kitapda görkezilen ata-eneden bolanlygynyň subutnamasydyr. Çaganyň atasy ýa-da enesi hökmünde ýazyлан adam şol edilen ýazgy hakynda özüne mälüm bolan ýa-da mälüm bolmaly wagtdan başlap bir ýylyň dowamynda şol ýazgy barada jedel gozgamaga haklydyr. Eger atasy ýa-da enesi diýip ýazdyran adam şol wagta çenli kemala gelmedik bolsa, onda şol bir ýyllyk möhlet onuň on sekiz ýaş aýeten wagtyndan hasaplanylýar.

Kazyýet çaganyň atasyny bellenen mahalynda, çaganyň enesiniň we jogapkäriň çaga dogulmazýandan öň bile ýaşanlygyny we umumy hojalygy ýöredenligini nazara alýar. Bu bolsa çaganyň ata-

-enesiniň maşgala gatnaşyklaryny häsiýetlendirýän ýagdaýlarda ýaşap, çaganyň enesi göwreli wagtynda umumy hojalygy ýöredendiklerini, bilelikde ulanar ýaly emläk edinendiklerini we şuna meňzeşleri aňladýar. Umumy hojalyk ýöredilende bilelikde ýaşayanlaryň ikisiniň ýa-da biriniň zähmeti we serişdeler üçin çykdajylary umumy maşgala durmuş zerurlyklaryny kanagatlandyrmaklyga gönükdirilendir. Kanun olaryň bilelikde ýaşamagynyň we umumy hojalygy ýöretmeginiň çaganyň dogulmagyna çenli dowam etmegini talap etmeyär, bu hili gatnaşyklaryň dowamlylygy kesgitlenilmedik. Çaga dogulmazyndan öň taraplaryň gatnaşyklarynyň öz-özünden galmagy atalygy kesgitlemek baradaky talaby kanagatlandyrmakdan ýüz öwürmeklige esas bolmaýar, eger-de taraplaryň gatnaşygy enesi göwreli bolmazyndan öň galan (ýatyrlan) bolsa, onda talaby kanagatlandyrmazlyga esas bolýar. Çaganyň enesi bilen jogapkäriň çaga dogulmazyndan öň bile ýaşamagyny we umumy hojalygy ýöredenligini şaýat görkezmeleri we beýleki subutnamalar arkaly hem tassyklanylýp bilner.

Atalygy kesgitlemegiň beýleki bir esasy ýagdaýy, jogapkäriň çaganyň enesi bilen şol çagany terbiýelemäge gatnaşanlygy ýa-da bile ekläp-saklandygydyr. Kanun şol bir wagtda hem çagany terbiýelemegi hem-de çagany ekläp-saklamagy talap etmeyär. Çagany bilelikde terbiýelemek diýlende, onda şeýle ýagdaýlar göz önünde tutulýar: çaganyň enesi we jogapkär bile ýaşayan bolsa ýa-da jogapkär çaga bilen gatnaşyk saklaýan bolsa, ýa-da çaga barada atalyk aladasyňy edýän bolsa. Bile ekläp-saklamak diýlende, çaganyň jogapkäriň eklenjinde bolmagyna ýa-da jogapkäriň çagany ekläp-saklamak üçin ýzygiderli kömek bermegine (bu kömegiň möçberine garamazdan) düşünilýär. Jogapkäriň çagany ekläp-saklamaga gatnaşmagy ýazmaça subutnamalar bilen (pul geçirmek barada kwitansiýalar, harytlary we hyzmatlaryň tölenenliginiň hasaby we güwänamasy), şeýle hem şaýat görkezmeleri we beýleki subutnamalar bilen tassyklanylýp bilner.

Eger-de jogapkär çaganyň enesi bilen bile ýaşap, umumy hojalyk ýöreden bolsa, şeýle hem olar bilelikde çagany terbiýeläp, ony ekläp-saklan bolsalar, onda bu ýagdaýlar atalygyň anyklymagyna şaýatlyk edýärler. Jogap berijiniň özüniň atalygy boýun alýan subutnamalaryna onuň hatlary, terjimehallary, arzalary we beýleki hakyky maglu-

matlary degişli bolup bilýärler. Bu hili subutnamalar çaganyň enesi göwreli döwründe, şeýle hem çaga doglanyndan soň hem beýan edilip bilner. Jogapkäriň özüniň atalygyny boýun almagy şaýatlaryň görkezmesi (garyndaşlary, dostlary, tanyşlary) arkaly, şonuň ýaly-da zat (maddy) subutnamalar (meselem, „ogluma ýa-da gyzyma ýadygärlik” diýen ýazgyly surat) arkaly tassyklanyp bilner. Kazyýet subutnamalara ýol berilýändigini baradaky meseläni çözmek bilen, olaryň gös-göni ýa-da gytaklaýyn atalygy boýun almaklygyna şaýatlyk edýänligini göz önünde tutýar. Seredilen ýagdaýlar (çaganyň enesi bilen jogapkäriň çaga dogulýança bile ýaşamagy we umumy hojalyk ýöretmegi ýa-da olaryň çagany bile terbiýelemekleri ýa-da ekläp-saklamaklary, ýa-da jogapkäriň atalygy boýun alýanlygyny tassyklaýan subutnamalar) çak edilýän adamyň şol çaganyň atasy diýip netije çykarmaga hemişe esas bolup bilmeýär. Kazyýet tarapyndan jogapkäriň özüniň atalygyny inkär edýän, ol ýa-da beýleki delillere üns berilmelidir we olar hökman barlanylmaladyr (saglyk ýagdaýy boýunça nesil öndürmäge ukypsyzlygy, çaganyň enäniň göwresinde emele gelen döwründe jogapkäriň çaganyň enesi bilen bile ýaşamazlygy).

Şonuň üçin, atalygy kesgitlemek baradaky jedelle seredilende Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksinde göz önünde tutulan esaslaryň hatda biri tassyklanylsa, kazyýet çaganyň kimden gelip çykandygyny anyklamak maksady bilen, jogapkär çaganyň atasydygyny boýun almaýan halatynda lukmançylyk ekspertizasy bellenilip bilner (çaganyň enesiniň göwresinde emele gelen wagtyny bilmek üçin; eger-de jogapkär çaga öndürmeklige ukypsyzlygyna salgylanýan bolsa ony anyklamak üçin; çaganyň gan toparý bilen jogapkäriň gan toparýny anyklamak üçin). Bu seljerişler jogapkäriň atalygyny inkär etmek maksady bilen hem kazyýet tarapyndan ulanylyp bilner. Kazyýet tertibinde atalyk bellenende, şol mahal hemme subutnamalar we görkezmeler hasaba alynýar we olaryň esasynda kazyýetiň atalygy kesgitleýän ýa-da kesgitlemeýän çözgüdi çykarylýar. Kazyýet atalygy kesgitlemek baradaky ýa-da atalygy kesgitlemekden ýüz öwürmek baradaky çözgüdi talapkäriň talabyny tassyklaýan ýa-da inkär edýän hemmetaraplaýyn barlanylan maglumatlara esaslandyryp çykarylmaladyr. Eger-de talapkär çaga üçin

hossarlyk hakyny tölemek baradaky talap arzasyny hem bildirlen bol-sa, onda çaganyň atasy diýip bellenen adam aliment tölemäge borçly bolup durýar.

Atalygy kesgitlemek baradaky talaby kanagatlandyryňan kazyýetiň çözgüdi "Raýat ýagdaýlarynyň namalary ýazgysy" bölümine tabşyrylýar. Kazyýetiň çözgüdi atalygy bellige almak üçin zerur maglumatlary beýan edýär, oňa çaganyň atasynyň ady, familiýasy, atasynyň ady, onuň doglan ýeri, aýy, ýyly, günü, milleti, hemişelik ýaşayan we işleýän ýeri bilen bagly maglumatlar degişli bolup durýarlar. Çaganyň dogluşy baradaky şahadatnamanyň esasynda çaganyň we onuň atasynyň arasynda şahsy we emläk gatnaşyklary doly derejede ýüze çykýarlar. Çaganyň we çaganyň atasy diýip görkezilen adamyň arasynda at bilen, ýaşayan ýeri bilen, milleti bilen, terbiýesi bilen, miras bilen, eklençde saklamak bilen bagly hukuk gatnaşyklary amala aşyrylýar. Çaganyň ata-enesi nikada durmaýan bolsalaram, şol çaga üçin nikada doglan çaga bilen deň derejede hemme maşgala hukuklary ýüze çykýar.

§4. Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan şahsy we emläk gatnaşyklarynyň görnüşleri

Ata-eneler öz çagalaryny terbiýelemäge, olaryň beden taýdan sagdyn ösmegi, okap öwrenmegi barada alada etmäge, jemgyýet üçin peýdaly zähmete taýýarlamaga, jemgyýetiň mynasyp agzalary edip (taýýarlamaga) ýetişdirmäge borçludyr. Kanun boýunça ata-enelik hukuklary çagalaryň bähbitleriniň tersine ulanylyp bilinmez. Özleriniň çagalary barada ata bilen enäniň hukuklary we borçlary deňdir. Çagalary terbiýelemäge degişli ähli meseleler ata-enäniň ikisiniň özara ylalaşmagy bilen çözülýär. Ata-enäniň ylalaşygy bolmadyk mahalynda, jedelli mesele ata-enäniň gatnaşmagy bilen hossarlyk we howandarlyk edarasy tarapyndan çözülýär. Çagalaryň raýatlygy olaryň ata-eneleriniň raýatlygy boýunça kesgитlenýär. Doglan çaganyň raýatlygyny kesgitlemek tertibi "Raýatlyk ýagdaýlarynyň namalar ýazgysy" bölümünde ýa-da Türkmenistanyň daşary ýurtlardaky ilçihanalarynda we konsullyklarynda (eger çaga şol ýerde doglan

bolsa) amala aşyrylýar. Çaganyň milleti hem onuň ata-enesiniň milletine laýyklykda kesgitleýär, ene-ata bir millete degişli bolsa, onda olaryň çagalary hem şol millete degişli edilýär. Eger ene-ata dürli milletden bolsalar, on altýaşly çaganyň islegi nazara alnyp, resminamada atasynyň ýa-da ejesiniň milleti ýazylýar. Kemala gelmedik çagalaryň hukuklaryny we bähbitlerini goramak işi şol çagalaryň ata-enesiniň üstüne ýüklenilýär. Ata-eneleriň öz çagalaryna wekilçilik etmek hukuklary we borçlary hem çagalaryň şahsy-hukuk derejesine degişlidir, sebäbi çagalar özläriniň kämillik ukybyny özbaşdak amala aşyryp bilmeyänligi zerarly olaryň hukuklaryny we bähbitlerini ata-eneleri goramaly bolýar. Ata-eneler öz kämillik ýaşyna ýetmedik çagalarynyň kanuny wekilleridirler we olar ähli ýerlerde öz çagalarynyň hukuklaryny we bähbitlerini üpjün edýärler. Kämillik ýaşyna ýetmedik çagalaryň hemişelik ýaşayan ýerini olaryň ata-eneleri kesgitleýärler.

Çagalar babatda ata-enäniň ikisiniň hem deň hukuklydygy barada Türkmenistanyň ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksinde bellenip geçilýär, oňa laýyklykda özläriniň çagalary barasynda ata bilen enäniň hukuklary we borçlary deňdir. Ata-enäniň arasyndaky nika bozulan mahalynda hem ata-ene özläriniň çagalary barasynda deň hukuklardan peýdalanýar we olaryň deň borçlary bardyr. Eger nikanyň bozulmagy zerarly ýa-da başga sebäplere görä ata-ene bile ýaşamaýan bolsa, onda kemala gelmedik çagalar kimiň ýanynda ýaşamalydygyny ata-enäniň özara ylalaşygy çözüýär. Çagalaryndan aýry ýaşayan atanyň (enäniň) çagalary bilen gatnaşyk saklamaga haky bardyr we ol çagalary terbiýelemäge gatnaşmaga borçludyr. Çagalaryndan aýry ýaşayan atanyň (enäniň) çaga bilen gatnaşyk saklamak tertibi barasynda, çagalary terbiýelemek barasynda ata-ene ylalaşyga gelip bilmedik mahalynda, bu tertip ata-enäniň gatnaşmagy bilen hossarlyk we howandarlyk bölümi tarapyndan kesgitlenilýär. Ata-enäniň arasynda ylalaşyk bolmadyk mahalynda, jedel çagalaryň bähbitlerinden ugur alnyp kazýyet tarapyndan çözülýär. Çagalary terbiýelemäge degişli ähli meseleler ata-enäniň ikisiniň özara ylalaşmagy bilen çözülýär. Eger ata-ene hossarlyk we howandarlyk bölümüniň çykaran çözgüdine boýun egmeýän bolsa, onda bu

jedel çözmek üçin olar kazyýete ýüz tutmaga haklydyr. Çaganyň şahsyýeti barada alada etmekde ata-enäniň esasy borjy bu çaganyň terbiýesi barada alada etmektir we ony jemgyýetçilik-peýdaly işe taýýarlamakdyr. **Ata-eneler ýa-da olaryň ornuny tutýan adamlar çagalaryny terbiýelemäge, olaryň saglygy, ösüşi, okuwy barada alada etmäge, olary zähmete taýýarlamaga, kanunlara, taryhy we milli dāp-dessurlara hormat goýmagy öwretmäge, şeýle medenýeti olaryň aňyna ornaşdyrmaga hukuklydyrlar we borçludyr.** Ata-eneler öz çagalaryny terbiýelemäge, **olaryň beden taýdan ösmegi, okap-öwrenmegi barada alada etmäge, jemgyýet üçin peýdaly zähmete taýýarlamaga, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň jemgyýetiniň mynasyp agzasy edip ýetişdirmäge borçludyr.** Her bir kemala gelmedik **çagalaryň hukuklaryny we bāhbitlerini goramak işi şol çagalaryň ata-enesiniň üstüne ýüklenilýär.** Ata-ene özleriniň kemala gelmedik çagalarynyň kanuny wekilleri diýlip ykrar edilýär we olar **aýratyn ygtyýar almazdan, āhli edaralarda, şol sanda kazyýet edaralarynda hem** özleriniň kemala gelmedik çagalarynyň hukuklaryny we bāhbitlerini goraýarlar. Özleriniň çagalary babatda ata bilen enäniň hukuklary we borçlary deňdir. Ata-enäniň arasyndaky nika bozulan mahalynda hem ata-ene özleriniň çagalary barasynda deň hukuklardan peýdalanýar we olaryň deň borçlary bardyr. **Çagalary terbiýelemäge** degişli āhli meseleler ata-enäniň ikisiniň özara ylalaşmagy bilen çözülýär. Çaganyň ata-enäniň haýsy-da bolsa birine berilmegi beýlekiniň onuň bilen gatnaşyk saklamagyny kesmegi aňlatmaýar. Çagadan aýry ýaşayan ata ýa-da ene onuň bilen gepleşmäge haky bar we ony terbiýelemäge gatnaşmaga bolsa borçludyr. Çagalaryndan aýry ýaşayan atanyň (enäniň) çaga bilen gatnaşyk saklamak tertibi barasynda, çagalary terbiýelemek barasynda ata-ene ylalaşyga gelip bilmedik mahalynda, bu tertip ata-enäniň gatnaşmagy bilen hossarlyk we howandarlyk bölümleri tarapyndan kesgitlenilýär. Şeýlelikde, ata-eneler bilen çagalaryň arasyndaky şahsy-hukuk gatnaşyklary kanuny tertipde tassyklanen çagalaryň gelip çykyşyna baglydyr.

Ene-atanyň we çagalaryň arasynda şahsy-hukuk gatnaşyklarynyň esasynda emlak-hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar. Her bir ene-ata özüniň kamillik ýaşyna ýetmedik we kāmillik ýaşyna ýeten, ýöne işe

ýarawsyz we kömege mätäç çagasyny ekläp-saklamaga borçly bolup durýarlar. Kämillik ýaşyna ýetmedik çagalaryň we ene-atalaryň emlägi umumy bolup durýar, diýmek, her bir kemala gelmedik çaga ene-atasynyň emlägi bilen ulalyp bilýär. Çaga 18 ýaşy dolandan soň, onuň emlägi ene-atasynyň emläginden aýry bolup durýar. Şol wagtdan başlap, ene-atalar we çagalar biri-biriniň emlägi bilen diňe razylgy boýunça ulanyp bilýärler. ”Nika we maşgala hakyndaky“ kodeksine laýyklykda ata-eneler özleriniň kemala gelmedik we kemala gelen (18 ýaş aýydan), ýöne welin işe ýarawsyz we kömege mätäç çagalaryny ekläp-saklamaga borçludylar. Ýöne belli bir ýagdaýlarda, haçan-da çagalaryň ene-atalary nikasyny bozan bolsalar ýa-da olardan aýry ýaşap, maddy kömek bermeýän bolsalar, onda şol ene-atalar öz çagalaryna hossarlyk hakyny tölemäge borçly bolup durýarlar. Kemala gelmedik çagalar üçin olaryň ata-enesiniň haýsy-da bolsa birinden bir çaga üçin ata-enesiniň gazanjynyň dördten bir bölegi ýa-da 25%, iki çaga üçin üçden bir bölegi ýa-da 33%, üç we ondan köp çaga bolsa ýarys ýa-da 50% möçberinde hossarlyk hakynyň möçberi alynýar. Eger-de çaga kemala gelen, ýöne welin birinji ýa-da ikinji toparyň maýyby, ýa-da kämillik ukyby ýoklugy sebäpli işe ýarawsyz bolsa, onda ata-eneden alynýan hossarlyk hakynyň möçberi ata-enäniň we kömege mätäç çagalaryň maddy hem-de maşgala ýagdaýyna bagly bolup durýar. Şol ýagdaýlardan ugur alnyp her aýda hossarlyk haky tölenip durulýar, onuň möçberi belli bir pul görnüşinde kazyýet tarapyndan kesgitlenilýär. Haryt üsti bilen ýa-da hyzmat üsti bilen, ýa-da her aý alynman, bir wagtynda hossar hakyny töledip almak gadagandyr. Nika we maşgala kanunçylygynyň esasynda kemala gelen, işe ukyply çagalar öz kömege mätäç, zähmete ukypsyz ene-atalaryna belli bir pul möçberinde hossarlyk hakyny tölemäge borçly bolup durýar.

§5. Perzentlige almak we perzentligi ýatyrmak

Perzentlige almak diýlende, maşgala keseki çagalary terbiýelemäge almak, ýagny bu çagalar ýetim ýa-da ene-atanyň terbiýesinden kesilendigi göz önünde tutulýar (enäniň, atanyň saglygy sebäpli, ene-atanyň çagany terbiýelemekden ýüz öwürmegi ýa-da ene-ata huku-

gyndan mahrum edilmegi). Perzentlige almak – bu hukuknama bolup, perzentlige alýan bilen perzentlige alynýanyň arasynda garyndaşlyk derejede hakyky ene-ata we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuklary we borçlary döredýär. Diňe kemala gelmedik çagalary, olaryň bähbitleri üçin perzentlige alyp bolýar. Perzentlige alyjylar bolsa tersine, diňe kämillik ýaşyna ýetenler bolup bilerler. Perzentlige almak bilen raýatlar döwlete ene-atasyz galan çagalary terbiýelemekde uly ýardam edýär. Perzentlige çagany aljak adamlar öz arzasy bilen ýaşayan ýerindäki ýa-da perzentlige alynýanyň ýaşayan ýerindäki häkimlikleriň hossarlyk we howandarlyk bölümlerine ýüz tutýarlar.

Çagany perzentlige almak üçin maşgala kanunçylygy birnäçe şertiň ýerine ýetirilmegini talap edýär. Olar bolsa şulardan ybaratdyr:

1. Çaganyň ata-enesiniň ikisiniň ýazmaça görnüşindäkirazylygy talap edilýär. Şolrazylyk haty belli bir adamyň (adamlaryň) perzentlige almagyna ýa-da hossarlyk we howandarlyk bölümi tarapyndan saýlanan perzentlige alyjylara berlip bilner.
2. Eger çaganyň ata-enesi ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilen bolsa ýa-da olar kämillik ukyby ýok diýlip, ýa-da nam-nyşansyz giden diýlip kanunda bellenen tertipde ykrar edilen bolsa, onda olaryň çagasyny perzentlige almak üçin şol ata-enäniňrazylygy gerek däl.
3. Eger çaganyň ata-enesi bir ýyldan köp wagtyň dowamynda çagasy bilen bile ýaşamaýan bolsalar hem-de hossarlyk we howandarlyk bölüminiň duýduryşyna garamazdan, çagalaryny terbiýelemekden ýa-da eklemekden boýun gaçyrýan bolsalar, onda olaryň takyk ýagdaýynda, ene-atanyňrazylygy bolmadyk halatynda-da, çaga perzentlige alnyp bilner.
4. Eger-de perzentlige alynýan on ýaşa ýeten bolsa, onda şol çagany perzentlige almak üçin onuň özüniňrazylygy talap edilýär.
5. Eger-de nikada duran är-aýalyň ikisinden biri çagany perzentlige aljak bolsa, onda nikada durýan beýleki adamyň ýazmaça görnüşindäkirazylygy talap edilýär.

Perzentlige çagany alýan adamlar baradaky maglumatlar häkimlikleriň hossarlyk we howandarlyk bölümleri tarapyndan doly barlanylýar we hiç hili päsgelçilik bolmadyk halatynda perzentlige çagany almak barada ýörite karar çykarylýar. Türkmenistanyň maşgala kanunçylygy boýunça ene-ata hukugyndan mahrum edilenler, kämillik ukyby ýok ýa-da kämillik ukyby çäkli diýlip kazyýetiň çözgüdiniň esasynda ykrar edilenler, çagalary üçin hossarlyk hakyny tölemekden boýun gaçyrýanlygy üçin iş kesilenler, ozal perzentlige alyjylar bolup, öz borçlaryny talabalaýyk ýerine ýetirmedikler geljekde çagalary perzentlige alyp bilmeyär. Perzentlige almak hakyndaky karar çykarylanda, perzentlige alýan adamyň haýyşy boýunça perzentlige alynýan çaga perzentlige alyjynyň familiýasy we onuň ady boýunça atasynyň ady dakylýar. "Nika we maşgala hakyndaky" kodeksiniň düzgünlerine laýyklykda çagany perzentlige alyjynyň haýyşy boýunça perzentlige alynýan çaganyň ady we doglan ýeri üýtgedilip bilner. Çaganyň dogluş hakyndaky namalary resmileşdirilýän kitabynda perzentlige alýanlar perzentlige alynýan çaganyň ata-enesi hökmünde görkezilip bilnerler. Perzentlige almak döwri häkimligiň perzentlige almak hakyndaky kararynyň çykan pursadyndan başlaýar. Perzentlige almak hakyndaky karar perzentligi wagtynda resmileşdirmek maksady bilen, bir aý möhletden gijä goýulman degişli "Raýatyk ýagdaýlarynyň namalary ýazgysy" bölümüne iberilýär. Perzentligiň birinji gününden başlap, perzentlige alnanyň we perzentlige alanlaryň, olaryň çagalarynyň, dogan-garyndaşlarynyň arasynda degişli şahsy we emläk hukuklary hem-de borçlary ýüze çykýar. Çagalaryň we olary perzentlige alan adamlaryň syryny gizlin saklamak üçin kanun tarapyndan degişli çäreler görülýär, meselem, Jenaýat kodeksiniň 157-nji maddasy – Perzentlige almak syrynyň aýan edilmegi üçin degişli jeza çäresiniň ulanylmagy göz önünde tutulýar.

Eger-de perzentlige almak çaganyň bähbitlerine ters gelýän we perzentlige almak kanuny düzgünleriň bozulmagy bilen geçirilen bolsa, onda perzentlige almak kazyýetiň çözgüdiniň esasynda ýatyrylyp bilner. Perzentlige almagy ýatyrmak hakyndaky çözgüdiniň kanun taýdan güýje giren wagtyndan başlap, perzentlige alanlaryň we perzentlige alnanlaryň arasynda özara hukuklary we borçlary ara-

dan aýrylýar. Emma onda-da kazyýet çözgüdiniň esasynda çagany ekläp-saklamak üçin serişdeleri tölemäge ozalky perzentlige alyjyny borçly edip bilýär. Perzentlige almak galp bolup çykan mahalynda, perzentlige alyjy bolup bilmeyän adam çagany perzentlige alsa ýa-da perzentlik ýalan resminamalaryň esasynda amala aşyrylýan bolsa, onda perzentlige almak kazyýetiň çözgüdi esasynda hakyky däl diýlip ykrar edilip bilner. Perzentlige almak hakyky däl diýlip ykrar edilen mahalynda, çaganyň öz ata-enesi we dogan-garyndaşlary bilen hukuklary hem-de borçlary dikeldilýär. Kazyýetiň çözgüdi esasynda çaga ata-enesine berilýär, eger munuň özi çaganyň bähbitlerine ters gelýän bolsa, onda çaga hossarlyk we howandarlyk bölümüniň garamagyna berilýär.

§6. Hossarlygy we howandarlygy bellemek we ony ýatyrmak

Ata-enesiniň ölmegi, ata-enesiniň ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilmegi, ata-enesiniň kesellemegi zerarly ýa-da beýleki sebäplere görä, ata-enäniň hossarlygyndan mahrum bolan kemala gelmedik çagalary terbiýelemek üçin, şonuň ýaly-da şol çagalaryň şahsy we emläk hukuklaryny hem-de bähbitlerini goramak üçin olaryň üstünden hossarlyk we howandarlyk bellenilýär. Hossarlyk **kämillik ukyby ýok, howandarlyk bolsa kämillik ukyby çäklendiren** raýatlaryň hukuklaryny we bähbitlerini goramak üçin bellenilip bilner. Özleriniň saglyk ýagdaýy sebäpli, öz hukuklaryny özbaşdak amala aşyryp bilmeyän we **öz borçlaryny özbaşdak ýerine ýetirip bilmeyän** kemala gelen adamlaryň şahsy we emläk hukuklaryny hem-de bähbitlerini goramak üçin hossarlyk we howandarlyk bellenilip bilner. Hossarlyk we **howandarlyk hossaryň ýa-da howandaryň, hossarlyga ýa-da howandarlyga alnan adamlaryň ýaşayan ýerleri boýunça** hossarlyk we howandarlyk bölümlerinde hasaba alynýar we olar tarapyndan gözegçilik edilýär. Gözegçilik etmegi amala aşyrmagyň tertibi hossarlyk we howandarlyk bölümleri hakyndaky düzgünnama tarapyndan kesgitlenilýär.

Ýokarda görkezilişi ýaly, **hossarlyk akyly üýtgame ýa-da akyly kemlik** zerarly kazyýet tarapyndan kämillik ukyby ýok diýlip yglan edilen adamlaryň üstünden **bellenilip bilner**. Kanunda görkezilen ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen hossarlar özleriniň hossarlyk edýän adamlarynyň wekilleri bolup durýarlar, olar hossarlyk edýän adamlarynyň bähbitlerini hemmetaraplaýyn goraýarlar. Hossarlar hossarlyk edýän adamlaryň ornuna we olaryň adyndan ähli zerur geleşikleri baglaşýarlar. Howandarlyk kämillik ukyby bolan, ýöne welin saglyk ýagdaýy sebäpli **özleriniň hukuklaryny özbaşdak amala aşyryp bilmeýän** we özleriniň borçlaryny özbaşdak ýerine ýetirip bilmeýän **kemala gelen adamlar babatda bellenilip bilner**. **Spirтли içgileri** kast bilen içmegi ýa-da neşe serişdelerini kast bilen ulanmagy zerarly kazyýet tarapyndan kämillik ukyby çäklendirilen adamlaryň üstünden howandarlyk hem bellenilip bilner. Görkezilen ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen özbaşdak baglaşmaga haky bolmadyk geleşikleri howandarlyk edilýän adamlar diňe howandarlaryň razylygy bilen baglaşyp bilýärler.

Hossarlyk we howandarlyk borçlary diňe hossaryň we howandaryň razylygy bilen mugt ýerine ýetirilýär. Hossarlar we howandarlar hossarlyk we howandarlyk bölümi tarapyndan, hossarlyk ýa-da howandarlyk bellemek zerurlygy mälim bolan pursadyndan bir aýdan gijä galman, bellenip bilner. Hossar ýa-da howandar saýlanyp alnan mahalynda, onuň şahsy sypatlary, hossarlyk ýa-da howandarlyk borçlaryny ýerine ýetirmäge ukyby, onuň bilen hossarlyga ýa-da howandarlyga mätäç bolan adamyň arasyndaky gatnaşyklary göz önüne tutulyp bellenýär. "Nika we maşgala hakyndaky" kodeksiniň kadalaryna laýyklykda, 18 ýaş a ýetmedikler, kämillik ukyby ýok ýa-da kämillik ukyby çäkli diýlip kazyýet tarapyndan ykrar edilenler, ata-enelik hukuklaryndan mahrum edilenler, özleriniň üstüne ýüklenen borçlary talabalaýyk ýerine ýetirmezligi sebäpli hossarlyk ýa-da howandarlyk borçlaryndan çäklendirilen adamlar we öz borçlaryny talabalaýyk ýetirmänligi sebäpli, diýmek, kim babatda perzentlige almaklyk ýatyrylan adamlar hossar we howandar bolup bilmeýärler.

Hossarlar ýa-da howandarlar özleriniň hossarlyk we howandarlyk edýän adamlarynyň hukuklaryny we bähbitlerini goramaga

borçludyr. Hossarlar we howandarlar özleriniň hossarlygyna ýa-da howandarlygyna berlen adamlary eklemek, şol adamlar üçin zerur durmuş şertlerini döretmek, olara seretmek we olaryň kesellerini bejertmek hakynda alada etmäge borçly bolup durýarlar.

Hossarlyk edilýän kiçi ýaşly çaga, ýedi ýaşyna ýetenden soň, ol babatda hossarlyk ýatyrylýar we hossar goşmaça karar çykarylmaýdan, kemala gelmedik çaganyň howandaryna öwürülýär. Hossarlyk we howandarlyk edilýän adam 18 ýaşyna ýeten halatynda, hossarlyk we howandarlyk ýörite karar çykarylmaýdan ýatyrylýar. Maşgala kanunçylygyna laýyklykda, Türkmenistanyň her bir 16 ýaş a ýeten raýatnyka baglaşmaga hakly bolup durýar. Eger-de howandarlyga bellenen adam 16 ýaş a ýetip nikalaşsa, onda ol adam babatda howandarlyk ýatyrylýar. Hossarlygy we howandarlyga bellenen adamlar öz borjyny talabalaýyk ýerine ýetirip bilmeseler, onda olar hossarlyk we howandarlyk bölümi tarapyndan hossar ýa-da howandar şol borçlary ýerine ýetirmekden çetleşdirilýär. Belli bir ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen hossarlygy we howandarlygy berlen adamlaryň bähbitleri ýa-da hukuklary bozulan halatynda, şoňa günäkär bolan adamlar kanunda bellenen tertip boýunça jogapkärçilige çekilip bilinýär.

Soraglar

1. Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykýan hukuk gatnaşyklary näme esas bolup durýar?
2. Ene-atalaryň we çagalaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklary nähili bolýar?
3. Perzentligiň maksady näme?
4. Perzentlige almagyň tertibi nähili?
5. Hossarlyk kimiň üstünden bellenýär?
6. Howandarlygy degişli adamlar kim?

EKOLOGIÝA HUKUGY BARADA DÜŞÜNJE

§1. Ekologiýa hukugy barada düşünje

1. Türkmenistanyň hukuk ulgamynyň düzüminde ekologiýa hukugy özbaşdak pudak hasaplanýar. Ekologiýa hukugy jemgyýetiň we tebigatyň özara gatnaşygyny kadalaşdyrýan hukuk kadalarynyň jemi bolup durýar. Bu kadalar döwlet tarapyndan belleniýär. Şular ýaly hukuk kadalary Konstitusiyada, "Tebigaty goramak hakyndaky" Kanunda, beýleki kanunlarda, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Ministrler Kabinetiniň, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet we öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň, ministrlikleriň we beýleki merkezi döwlet dolandyryş edaralarynyň hukuk namalarynda jemlenýär.

Jemgyýet bilen tebigatyň özara baglanyşygy netijesinde ýüze çykýan gatnaşyklara ekologik gatnaşyklar diýilýär. Ekologik gatnaşyklaryň iki topary tapawutlandyrylýar: *pudaklaýyn we toplumlaýyn*. *Pudaklaýyn ekologik gatnaşyklaryna* tebigy baýlyklaryň aýry-*aýry* görnüşlerini goramak we olardan rejeli peýdalanmak baradaky gatnaşyklar degişlidir. *Toplumlaýyn ekologik gatnaşyklaryna* bolsa aýratyn goralmaga degişli edilen tebigy meýdanlar, toplumlar baradaky gatnaşyklar girýär.

Jemgyýet bilen tebigat hemişe özara baglanyşykda durýar. Töwerekdäki tebigy gurşaw adamyň ýaşaýşynyň şerti we serişdesi hökmünde çykyş edýär. Jemgyýetiň we tebigatyň özara gatnaşygy iki görnüşde bolup geçýär: ykdysady we ekologik. Bu özara gatnaşygyň

ykdysady görnüşi tebigy gurşawyň serişdelerini sarp edip, jemgyýetiň maddy we ruhy isleglerini kanagatlandyrmak üçin tebigatdan peýdalanmagy aňladýar. Şunda jemgyýetiň ykdysady bähbitlerini kanagatlandyrmak tebigy serişdelerden peýdaly jisimleri almak (mysal üçin, ýer jümmüşinden ýerasty baýlyklary çykarmak) ýa-da tebigy serişdeleriň peýdaly sypatlaryny (mysal üçin, topragyň hasyl bermek ukyby) ulanmak arkaly amala aşyrylýar.

Tebigy serişdelerden peýdalanmak töwerekdäki gurşawyň ýagdaýyna täsir edýär. Tebigy gurşawda bolup geýän özgermeler bolsa adamyň özüne hem täsir edýär. Şonuň üçin häzirki zaman şertlerinde tebigatdan peýdalanmagyň rejeli, aýawly amala aşyrylmagy möhüm ähmiýete eýe bolup durýar. Şundan ugur alnyp, Garaşsyz Türkmenistanda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow tarypandan tebigatdan peýdalanmagyň rejeli, aýawly, tygşytlý bolmagyny üpjün etmäge gönükdirilen çäreler durmuşa geçirilýär.

Jemgyýet bilen tebigatyň özara gatnaşygynyň ekologik görnüşi tebigy gurşawy we onuň serişdelerini abat saklamaga hem-de yzygiderli dikeltmäge gönükdirilýär. Onuň mazmuny jemgyýetiň ekologik bähbitlerini kanagatlandyrmakdan, ýagny tebigy gurşawyň ýagdaýyny adamyň saglygyna zyýan bermeýän derejede saklamakdan, ony sagdynlaşdyrmakdan ybaratdyr. Töwerekdäki tebigy gurşawy goramagyň esasy ugurlarynyň biri onuň ynsanperwerlik häsiýetinde bolmagydyr. Tebigaty goramagyň üns merkezinde adam, onuň ýaşayşy we saglygy hem-de abadançylygy durýar.

Hojalyk işiniň ekologiýalaşdyrylmagy hem häsiýetlidir. ”Tebigaty goramak hakyndaky“ Kanunda (1991 ý) berkidilen ekologik talaplar hojalyk işiniň ähli görnüşlerine we basgançaklaryna ornaşdyrylýar. Häzirki zaman şertlerinde tebigy gurşawy goramak ykdysadyýetleşdirilýär. Tebigaty goramagyň bu ugry hojalyk işini alyp barýanlary tebigy gurşawy goramakda maddy taýdan höweslendirmegiň möhümliginden gelip çykýar. Şunda höweslendiriş jemgyýet üçin peýdalydyr. Tebigy gurşawyň hapalanmagy we onuň serişdeleriniň rejesiz peýdalanylmagy netijesinde ykdysadyýete zyýan ýetirilip bilner. Şular ýaly zyýany aradan aýyrmak ykdysadyýetiň ösmegine ýardam edýär.

Garaşsyzlyk şertlerinde töwerekdäki tebigy gurşawy sagdynlaşdyrmak, onuň hilini düýpli gowulandyrmak Türkmenistanyň Prezidentiniň üns merkezinde durýar. Şu babatda Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan sanitariýa-gigiýena, ykdysady, guramaçylyk, hukuk we beýleki çäreler durmuşa geçirilýär.

Jemgyýet bilen tebigatyň özara gatnaşygy babatda ýüze çykyan hem-de ekologik hukuk kadalarynda kadalaşdyrylýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna *ekologik hukuk gatnaşyklary* diýilýär. Bu hukuk gatnaşyklarda zat hökmünde tebigy zatlar, ýagny ýer, ýer jümmüşi, suwlar, tokaýlar, ösümlük dünýäsi, haýwanat dünýäsi, atmosfera howasy, uglewodorod serişdeleri, tutuşlygyna tebigy gurşaw çykyş edýär.

Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan halatlarda tebigy toplumlar, ýagny döwlet tebigy goraghanalar, çäkli goraghanalar, tebigy ýadygärlikler, milli seýilgähler, milli syýahatçylyk we sagaldyş zolaklary hem ekologik hukuk gatnaşyklarynyň zatlary hasaplanylýar. Bu gatnaşyklara gatnaşýanlaryň tebigatdan peýdalanmak we ony goramak boýunça hukuklary we borçlary bolsa ekologik hukuk gatnaşyklarynyň mazmunyny düzýär.

Ekologik hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny boýunça ýerden, ýer jümmüşinden, suwdan, tokaýdan, ösümlük dünýäsinden, haýwanat dünýäsinden we beýleki tebigy serişdelerden peýdalanmak hem-de olary goramak bilen baglanyşykly hukuklar we borçlar tapawutlandyrylýar.

Ekologik gatnaşyklary kadalaşdyrmakda dolandyryş-hukuk we raýat-hukuk usullary ulanylýar. Dolandyryş – hukuk usulyny ulanmak arkaly kadalaşdyrylýan meseleler: hukuk taýdan goralmaga degişli tebigy zatlary kesgitlemek; tebigy serişdeleri eýeçilik hukugyna (ýerleri), peýdalanmak hukugyna we kärendesine bermek; bu serişdeleri döwlet ya-da jemgyýetçilik hajatlary üçin yzyna almak; tebigy gurşaw babatda borçlary, degişli çäreleri we gadagan etmeleri bellemek; tebigy serişdelerden rejeli peýdalanylyşyna we olaryň goralýşyna döwlet gözegçiligini amala aşyrmak; ekologik hukuk bozulmalary ýüze çykarmak hem-de olar üçin hukuk jogapkärçiligi we beýlekiler.

Tebigy gurşawy goramak we ondan rejeli peýdalanmak baradaky gatnaşyklary kadalaşdyrýan hukuk kadalaryň görnüşleri: 1) aýry-aýry tebigy zatlary (ýerleri, suwlary, ýer jümmüşini, tokaýlary, ösümlük dünýäsini, haýwanat dünýäsini, atmosfera howasyny) goramak hem-de olardan peýdalanmak baradaky gatnaşyklary kadalaşdyrýan kadalar (pudaklaýyn kadalar); 2) tebigy toplumlary (goraghanalary, çäkli goraghanalary, tebigy ýadygärlikleri we beýlekileri), tutuşlygyna tebigy gurşawy goramak we olardan peýdalanmak baradaky gatnaşyklary kadalaşdyrýan kadalar (toplumlaýyn kadalar); 3) hukugyň beýleki pudaklarynyň (dolandyryş, jenaýat, raýat hukugy we beýlekiler) tebigy gurşawy goramak baradaky talaplaryny düzgünleşdirýän kadalar (ekologiýalaşdyrylan kadalar).

§2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ekologiýa baradaky syýasaty

Türkmenistanda Garaşsyzlyk gazanylmazyndan öň ekologiýa babatda amala aşyrylan syýasat töwerekdäki tebigy gurşawyň goralmagyny hem-de onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmagy üpjün etmeýärdi. Şunda jemgyýetiň ykdysady we ekologik bähbitleri ylmy taýdan esaslandyrylyp dogry utgaşdyrylmaýardy. Şular ýaly ýagdaý ýerleriň, suwlaryň, tebigy gurşawyň beýleki görnüşleriniň hapalanmagyna we zaýalanmagyna getirýärdi.

Garaşsyz Türkmenistanda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ekologiýa baradaky syýasaty durmuşa geçirilýär. Bu syýasatyň esasy mazmuny adamyň ýaşaýşynyň we işiniň esasy hökmünde çykyş edýän tebigy gurşawyň abat saklanmagyny hem-de onuň baýlyklaryndan rejeli peýdalanmagy üpjün etmekden ybarat bolup durýar.

Garaşsyzlyk şertlerinde tebigatdan peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak bilen baglanyşykly meseleler kanunçylykda täzeçe kadalaşdyrylýar. Şunda ykdysady we ekologik bähbitleriň ileri tutulmagyndan ugur alynýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň ekologiýa syýasatyny durmuşa geçirmegi hukuk taýdan üpjün etmek ekologiýa bilen baglanyşykly meseleleri kanunçylykda düzgünleşdirmek arkaly amala aşyrylýar.

Ýurdumyzda bu syýasaty durmuşa geçirmäge gönükdirilen kanunçylygyň täze ulgamy döredildi. 1991-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda „Türkmenistanyň Garaşsyzlygy we döwlet gurluşynyň esaslary hakynda“ Konstitusion Kanun kabul edildi. Bu möhüm kanunçylyk nama bilen ähli ýere, ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlük we haýwanat dünýäsine Türkmenistan döwletiniň eýeçilik hukugy bellenildi. 1992-nji ýylda kabul edilen Türkmenistanyň Konstitusiasynda bolsa ýere eýeçiligiň köpdürlüligi göz önünde tutuldy. Türkmenistanyň Konstitusiasy (9-njy madda) ýere hususy eýeçilik hukugyny berkarar edýär. Türkmenistanda ýerlerden, suwlardan, ýerasty baýlyklardan we beýleki tebigy serişdelerden rejeli peýdalanmak hem-de olary goramak babatdaky özgertmeler üstünlikli amala aşyrylýar. Ýurdumyzyň ilaty 1993-nji ýyldan başlap, tebigy gazdan, elektrik energiýasyndan, agyz suwy we durmuş hajatlary üçin suwdan mugt peýdalanýar.

Türkmenistany bagy-bossanlyga öwürmek, milli seýilgähleri, syýahatçylyk, dynç alyş zolaklaryny döretmek babatda möhüm çäreler durmuşa geçirilýär. Türkmen kölüni, beýleki suw desgalaryny gurmak boýunça möhüm işler amala aşyrylýar. Şäherleri, şäherçeleri we oba ilatly ýerlerini abadanlaşdyrmak, täze uly binalary, desgalary, demir ýollary we awtomobil ýollary gurmak hem ýurtda ekologik ýagdaýy gowulandyryň çäreleridir.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ekologiýa syýasatynyň durmuşa geçirilmegi töwerekdäki tebigy gurşawy sagdynlaşdyrmaga adamyň ýaşaýşy üçin amatly, arassa, sagdyn tebigy gurşawa bolan hukuklaryny amala aşyrmaga, ýurtda ekologik howpsuzlygy üpjün etmäge gönükdirilýär.

Ekologiýa babatdaky syýasat Türkmenistanyň Konstitusiasynda we beýleki kanunlarda berkidilen töwerekdäki tebigy gurşawy goramagyň esasy ýörelgelerine esaslanýar. Olar aşakdakylardyr: 1) adamyň mekan tytan ýeri hökmünde biosferanyň we onuň ekologik ulgamlarynyň durnuklylygyny gorap saklamak; 2) jemgyýetiň ekologik, ykdysady we durmuş bähbitlerini ylmy taýdan esaslandyryp utgaşdyrmak; 3) raýatlaryň ýaşaýşy üçin amatly töwerekdäki gurşawa bolan hukuklaryny üpjün etmek; 4) tebigaty gorayyş çäreleri çöz-

mekde aýanlygy hem-de jemgyýetçilik guramalary we ilat bilen ysnyşykly aragatnaşygy üpjün etmek; 5) tebigaty goramak babatda milli, döwletara we halkara bahbitlerini utgaşdyrmak; 6) tebigaty goraýyş kanunçylygynyň talaplaryny berjaý etmek, onuň bozulmagy üçin jogapkärçilige çekmek.

Türkmenistanyň häkimiýet we dolandyryş edaralary, edara görnüşindäki taraplary, raýatlary tebigy gurşawyň ýagdaýyna täsir edýän hojalyk, dolandyryş işini hem-de başga işi amala aşyranlarynda görkezilen ýörelgelerden ugur almalydyrlar. „Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin baş ugry“ Milli maksatnamasynda döwlet önünde goýlan möhüm wezipeleriň ulgamynda ekologik syýasaty durmuşa geçirmek baradaky wezipeler aýratyn orun tutýar.

Türkmenistanyň Konstitusiýasy hem-de ekologik kanunçylyk namalary ekologik syýasatyň hukuk esasyny düzýär. Ekologiýa babatdaky syýasaty amala aşyrmakda döwlet dolandyryşyny kämilleşdirmegiň ähmiýeti uludyr. Şu ugurda hem möhüm çäreler durmuşa geçirilýär. Türkmenistanyň Konstitusiýasyna hem-de kanunlara laýyklykda umumy ygtyýarly ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň, şeýle hem ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň ygtyýarlygy, şol sanda ekologiýa babatdaky ygtyýarlygy kesgitlenildi.

Tebigy gurşawy goramak we onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmak baradaky wezipeleri çözmek üçin ýörite ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralarynyň täze ulgamy hereket edýär. Bu ulgama Tebigaty goramak ministrligi, Oba hojalyk ministrligi we onuň ýanyndaky Ýer serişdeleri gullugy, Suw hojalyk ministrligi, Balyk hojalyk döwlet komiteti, Türkmengaz we Türkmennebit döwlet konsernleri, „Türkmengeologiýa“ döwlet korporasiýasy, „Türkmenstandartlary“ Baş döwlet gullugy we beýlekiler girýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň ekologiýa baradaky syýasatynyň düzüm bölegi raýatlaryň ekologik hukuklaryny we bahbitlerini goramakdyr. Raýatlaryň ekologik hukuklary diýlende olaryň ýaşayyş üçin arassa, sagdyn, amatly tebigy gurşawa bolan hukugy hem-de özleriniň ykdysady, estetik, ruhy islegleri üçin şol gurşawdan peýdalanmaga bolan hukugyna düşünilýär. Raýatlaryň tebigy hukuklarynyň, şol san-

da ekologik hukuklarynyň döwlet tarapyndan goralýandygy baradaky düzgünler Konstitusiýada göz önünde tutulýar (36-njy madda).

Raýatlaryň ýaşayşa we saglyga bolan hukugy eldegrilmesiz tebigy hukukdyr. Olaryň ekologik hukuklaryna hojalyk işiniň töwerekdäki gurşawa amatsyz täsirinden raýatlaryň saglygyny goramak hukugy hem degişlidir. Her bir adamyň amatly daşky gurşawa hukugy bardyr (Konstitusiýanyň 36-njy maddasy). Ýurtda ekologik ýagdaýy sagdynlaşdyrmaga gönükdirilen möhüm çäreler raýatlaryň ekologik hukuklarynyň ýeterlik derejede goralmagyny we kepillendirilmegini üpjün edýär.

Kanunçylykda göz önünde tutulyşy ýaly, raýatlara tebigaty goramak babatda giň hukuklar berilýär. Şol bir wagtyň özünde raýatlaryň ekologik hukuklarynyň amala aşyrylmagy olaryň tebigy gurşawy goramak baradaky borçlarynyň hem-de ekologik hukuk namalarynyň ýerine ýetirilmegi bilen utgaşdyrylmalydyr.

Garaşsyzlyk şertlerinde Beýik Galkynys eýýamynda Türkmenistanda töwerekdäki tebigy gurşawy goramak, onuň serişdelerinden rejeli we netijeli peýdalanmak, ekologiýa kanunçylygyny we ekologik dolandyryşy kämilleşdirmek, ekologik ýagdaýy sagdynlaşdyrmak babatda möhüm çäreler amala aşyrylýar. Bu bolsa täze ekologik syýasatyň üstünlikli durmuşa geçirilýändigine aýdyň şaýatlyk edýär.

§3. Türkmenistanyň ekologiýa kanunçylygy

Ekologiýa kanunçylygy töwerekdäki tebigy gurşawy goramak we tebigy serişdelerden peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklary kadalaşdyrýan hukuk namalary öz içine alýar. Bu kanunçylygyň esasyňy Türkmenistanyň Konstitusiýasy tutýar. Ekologiýa kanunçylygynyň düzüminde kanunlar, Türkmenistanyň Prezidentiniň we Ministrler Kabinetiniň hukuk namalary, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet edaralarynyň hukuk namalary, ministrlikleriň we beýleki pudaklaýyn merkezi döwlet dolandyryş edaralarynyň hem-de ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralarynyň hukuk namalary tapawutlandyrylýar.

Ekologiýa kanunçylygy üçin häsiýetli ýagdaýlaryň biri onuň düzüminde kanunlaryň esasy orun tutýanlygyndadyr. Bu kanunçylygyň aýratynlygynyň ýene-de biri onuň ulgamynda halkara hukugynyň esasynda içerki ekologik gatnaşyklary kadalaşdyrýan halkara-hukuk namalarynyň bolmagydyr.

Türkmenistanyň ekologiýa kanunçylygy hukuk namalaryň iki toparyndan durýar. Birinji topara tebigaty goraýyş hukuk namalary – Tebigaty goramak hakyndaky kanun, Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlary hakyndaky kanun we beýleki toplumlaýyn kadalaşdyryş namalary girýär. Ikinji topara bolsa tebigy serişdeler baradaky hukuk namalary – Ýer, Suw, Tokaý kodeksleri, ýer jümmüşi, ösümlük dünýäsi, haýwanat dünýäsi, uglewodorod serişdeleri, atmosfera howasyny goramak, döwlet ekologik seljermesi hakyndaky we beýleki kanunlar degişlidir.

Türkmenistanyň kanunçylygy, şol sanda ekologik gatnaşyklary kadalaşdyrýan kanunçylygy kämilleşdirmek Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň üns merkezinde durýar. Ekologiýa kanunçylygynyň ulgamynda, onuň ösmeginde Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk namalary möhüm orun tutýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň kararlary bilen ekologiýa babatda döwlet dolandyryşyny we gözegçiligini amala aşyryýan ýörite ygtyýarly ministrlkler we beýleki merkezi döwlet dolandyryş edaralary hakynda düzgünnamalar tassyklandy.

Ekologiýa kanunçylygynyň ulgamynda Tebigaty goramak hakyndaky kanun (1991 ý.) aýratyn orun tutýar. Ol tebigaty goraýyş, ýagny ekologik gatnaşyklary kadalaşdyrýan toplumlaýyn baş kanunçylyk namadyr. Kanun şu aşakdaky wezipeleri çözmäge gönükdirilýär: töwerekdäki tebigy gurşawy abat saklamak; tebigata we adamyň saglygyna hojalyk işiniň zyýanly täsiriniň önüni almak we aradan aýyrmak; tebigy gurşawyň hilini sagdynlaşdyrmak we gowulandyrmak. Tebigy gurşawy goramak baradaky gatnaşyklary kadalaşdyrýan beýleki kanunlaryň kadalary Tebigaty goramak hakyndaky kanunyň kadalaryna doly laýyk gelmelidir.

Tebigaty goramak hakyndaky kanunda berkidilen esasy ugurlaryň biri ekologik we ykdysady bähbitleri ylmy taýdan esas-

landyryp utgaşdyrmakdyr. Şunda adamyň saglygyny goramak, onuň sagdyn, arassa tebigy gurşawa bolan hukugy ileri tutulýar. Jemgyýetiň ekologik we ykdysady bähbitlerini dogry utgaşdyrmagy üpjün etmek maksady bilen hojalyk işiniň tebigy gurşawa täsiriniň ýol berilýän aňryçäkleriniň görkezijileri belenilýär. Belenilen çäklerden geçmek bolsa tebigata we adamyň saglygyna zyýan ýetirmek howpuny döredýär hem-de ekologik hukuk bozulma hasaplanýar.

Kadalaşdyrýan gatnaşyklarynyň mazmuny hem-de hukuk taýdan kadalaşdyrmagyň görnüşi boýunça bu kanun toplumlaýyn häsiýetdedir. Kanunyň esasy tebigaty goraýyş kadalary tutýar. Bu kadalar tebigy gurşawy goramak wezipelerini ýerine ýetirmäge gönükdirilýär. Şol bir wagtyň özünde kanunda berkidilen kadalar hukugyň beýleki pudaklarynyň (dolandyryş, raýat, jenaýat) kadalary bilen bilelikde hereket edýändir.

Türkmenistanyň tebigaty goramak we onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmak baradaky kanunçylygy garaşsyzlyk şertlerinden ugur alnyp, yzygiderli kämilleşdirilýär. Şunda esasy maksat Türkmenistanyň Prezidentiniň ekologiýa babatdaky syýasatyny hukuk taýdan doly üpjün etmekden ybaratdyr.

ÝERE EÝEÇILIK HUKUGY, ÝERDEN PEÝDALANMAK HUKUGY WE ÝER KÄRENDESİ

§1. Ýere hususy eýeçilik hukugy

Ýer eýeleriniň ýere eýelik etmek, ondan peýdalanmak hem-de oňa ygtyýar etmek baradaky hukuklarynyň jemine *ýere eýeçilik hukugy* diýilýär. Adamyň ýaşayşynyň we işiniň esasy hökmünde çykyş edýän ýer eýeçilik hukugynda bolup bilýän tebigy zatdyr. Bu eýeçilik bilen baglanyşykly gatnaşyklary kadalaşdyrýan hukuk kadalary Türkmenistanyň Konstitusiýasynda, “Eýeçilik hakyndaky” Kanunda, Ýer hakyndaky kodeksde we beýleki hukuk namalarda belenilýär. Ýere eýeçilik hukugy döwlet tarapyndan goralýar. Eýeçilik hukugy eldegrilmesizdir. Bu hukugy bozujylar barada döwlet mejbur ediş çäreleri ulanylýar.

Türkmenistanda ýere eýeçilik hukugy çäklendirilmedik dälär. Döwlet we jemgyýetçilik bähbitlerinden ugur alnyp, ol çäklendirilip bilner. Bu hukuk babatda çäklendirmeleriň belenilmegi ýerleriň çäkliligi hem-de olaryň hojalyk işinde we beýleki işde başga zat bilen çalşyrylyp bilinmeýänligi bilen baglanyşyklydyr. Kanunçylyga laýyklykda yeri satmak-satyn almak, peşgeş bermek, çalyşmak, girew goýmak, eýeçiliksiz peýdalanmak we beýleki käbir hereketler gadagan edilýär.

Ýere eýeçiligiň köpdürlüligi Türkmenistanyň Konstitusiasynda berkidilýär (raýatlaryň eýeçiligi, döwlet eýeçiligi). Raýatlaryň hususy eýeçiligine berilmeli ýerleriň görnüşleri hem-de olary bermegiň tertibi we şertleri Ýer hakyndaky kodeksde (2004 ý.) kesgitlenilýär.

Türkmenistanyň raýatlarynyň hususy eýeçiligine berilýän ýerler: oba ýerlerinde şahsy kömekçi hojalygy alyp barmak üçin mellek ýeri; şäherlerde we şäherçelerde özbaşdak ýaşaýyş jaýyny gurmak we oňa hyzmat etmek üçin; oba hojalyk önümlerini öndürmek üçin (Türkmenistanyň Prezidentiniň kararyna laýyklykda daýhan birleşikleriniň we beýleki oba hojalyk kärhanalarynyň ön uzak möhletli kärende şertlerinde peýdalanylýan ýerlerinden). Raýatlaryň eýeçiligine berlen ýerlerden başga ähli ýerler döwletiň eýeçiliginde durýar.

Raýatlaryň hususy eýeçiligine şahsy kömekçi hojalygy alyp barmak, özbaşdak ýaşaýyş jaýyny gurmak we oňa hyzmat etmek üçin berlen ýer böleklerini satmak-satyn almak, çalyşmak, peşgeş bermek, girewe goýmak gadagandyr. Emma olar mirasa geçirilip bilner.

Daýhan birleşikleriniň agzalarynyň, beýleki oba hojalyk we tokaý hojalyk kärhanalarynyň işgärleriniň maşgalalaryna, mugallymlaryň, lukmanlaryň we işi oba ilatyna hyzmat etmek bilen baglanyşykly beýleki hünärmenleriň maşgalalaryna, şol hojalyklarda işläp, soň gös-göni pensiýa çykan pensionerleriň maşgalalaryna we oba ýerinde ýaşaýan maýyplara ýaşaýyş jaýynyň we hojalyk desgalarynyň meýdanyny goşmak bilen 0,16 gektara çenli möçberde ýer we suw serişdelerini hasaba almak bilen şahsy kömekçi hojalygy alyp barmak üçin mellek ýeri hususy eýeçilige berilýär.

Gür ilatly, yer we suw serişdeleriniň ýetmezçilik edýän etraplarynda (şäherlerinde) degişli etraplaryň (şäherleriň) we welaýatyň ýer

meseleleri baradaky toparlarynyň teklipleri boýunça, ýer serişdelerini dolandyrmak baradaky döwlet edarasy bilen ylalaşylyp, soň Ministrler Kabineti tarapyndan tassyklanylýp, şahsy kömekçi hojalygy alyp barmak üçin kesgitlenilen möçberden kem, ýöne her maşgala 0,12 gektardan az bolmazlyk şerti bilen ýer bölekleri berlip bilner.

Şäherlerde we şäherçelerde ýaşaýan Türkmenistanyň raýatlarynyň maşgalalaryna hususy eýeçilige özbaşdak ýaşaýyş jaýyny gurmak we oňa hyzmat etmek üçin 0,10 gektara çenli ýer bölekleri ýörite ýer gaznasyndan berilýär. Öz tehnikalary we serişdeleri bilen 10 ýylyň dowamynda kärendä alan ýerlerinden netijeli peýdalanylýp, ýokary hasyly almagy üpjün eden kärendeçilere oň olar tarapyndan uzak möhletli kärende şertlerinde peýdalanylýan ýerlerinden Türkmenistanyň Prezidentiniň kararynyň esasynda 3 gektara çenli ýer bölekleri oba hojalyk önümlerini öndürmek üçin hususy eýeçilige berlip bilner.

Raýatlaryň ýeri hususy eýeçilige almaga bolan hukugyny hem-de olara ýeri bermegiň tertibini we şertlerini göz önünde tutýan hukuk kadalary bu hukugyň ýüze çykmagynyň umumy esaslarydyr. Şol hukuk kadalara laýyklykda ýeri raýatlaryň hususy eýeçiligine bermek barada kabul edilýän dolandyryş namalary bolsa görkezilen hukugyň ýüze çykmagynyň ýörite esaslary bolup durýar. Raýatlaryň ýere hususy eýeçilik hukugyna güwä geçýän resmi nama döwlet namasydyr.

§2. Ýerden peýdalanmak hukugy

Ýerden peýdalanmak hukugy ýer serişdelerinden peýdalanmagyň hukuk görnüşleriniň biridir. Bu hukuk bilen baglanyşykly meseleler Ýer hakyndaky kodeksde (2004 ý.) we beýleki hukuk namalarda düzgünleşdirilýär.

Ýerden peýdalanmak hukugy hemişelik we wagtlaýyn bolup biler. „Daýhan birleşikleri hakyndaky“ Kanuna (2007 ý.) laýyklykda bu birleşiklere ýer hemişelik peýdalanmaga berilýär. Şunda ýeri bermek döwlet namasy bilen resmileşdirilýär. Daýhan birleşikleri özlere berkidilen ýerlerden bellenen maksada laýyklykda, ýagny oba hojalyk önümçiligini alyp barmak üçin peýdalanylýarlar. Olar ýerden we beýleki tebigy baýlyklardan rejesiz peýdalanylýanlygy, tebigy

gurşawyň hapalanylanlygy hem-de beýleki düzgünleriň bozulanlygy üçin jogapkärdirler.

Daýhan birleşiginiň ýerleriniň aýry-aýry bölekleri kanunda göz önünde tutulan halatlarda we tertipde döwlet ýa-da jemgyýetçilik hajatlary üçin yzyna alnyp bilner. Şunda oňa ýetirilen zyýanyň öwezini dolunmaga degişlidir. Ýer oba hojalyk däl maksatlar üçin yzyna alnanda bolsa oba hojalyk önümçiliginiň ýitgileri döwlete tölenilýär.

Kanunçylyga laýyklykda ýerden peýdalanmak hukugy bellenen tertipde şu aşakdaky halatlarda ýüze çykýar: ýerler peýdalanmaga berlende, ýerden peýdalanmak hukugy başga birine geçirilende, ýerden peýdalanmak hukugy mirasdüşerlik tertibinde geçende, raýat-hukuk geleşikleri baglaşylanda.

Türkmenistanyň raýatlaryna ýer bölekleri peýdalanmak hukugyna şu aşakdaky maksatlar üçin berilýär: gulluk ýer paýy, mal bakmak, ot ýatyrmak we beýlekiler. Gulluk ýer paýy ulag, aragatnaşyk, radio, telewideniýe, goraghana, tokaý, suw, balykçylyk hojalyklarynyň, şeýle hem beýleki käbir pudaklaryň aýry-aýry işgärleriniň toparlarynyň maşgalalaryna raýatlaryň işleýän ýerlerindäki ýerlerden 0,10 gektara çenli möçberde berilýär. Gulluk ýer paýyna hukugy bolan işgärleriň toparlarynyň sanawy we ony peýdalanmaga bermegiň tertibi Ministrler Kabineti tarapyndan bellenişler.

Ýer hakyndaky kodekse laýyklykda ýerden peýdalanyjylara şu aşakdaky hukuklar berilýär: ýerden niýetlenilişine görä peýdalanyň, hojalygy özbaşdak alyp barmak; oba hojalyk ekinlerine we agaçlaryna, öndürilen oba hojalyk önümlerine hem-de olary ýerlemekden alnan girdeji eýeçilik; ýer bölegindäki umumy ýaşran ýerasty baýlyklardan öz hojalygynyň hajatlary üçin peýdalanmak; ýer döwlet ýa-da jemgyýetçilik hajatlary üçin yzyna alnanda ýetirilen ýitgileriň öwezini almak; ýer böleginiň niýetlenilişine laýyk gelýän ýaşayş jaýlary, önümçilik, durmuş we beýleki desgalary bellenen tertipde gurmak; ýörite talaplara laýyklykda suwaryş we beýleki meliorativ işleri geçirmek.

Ýerden peýdalanyjylaryň üstüne ýüklenilýän borçlar: ýerden niýetlenilişine we berliş şertlerine laýyklykda peýdalanmak; ýerden rejeli we netijeli peýdalanmaga üpjün etmek; ýer üçin tölegi öz

wagtynda tölemek; önümçilikde ekologik, sanitariýa we beýleki talaplary berjaý etmek; ýerleri goramak babatda bellenen çäreler toplumyny amala aşyrmak; ýerleriň ýagdaýy we olardan peýdalanylyşy barada maglumatlary deňişli edaralara öz wagtynda bermek; ýerden beýleki peýdalanyjylaryň, ýer eýeleriniň we ýer kärendeçileriniň hukuklaryny bozmazlyk we beýlekiler.

Ýerden peýdalanyjylaryň hukuklaryny çäklendirmek diňe kanunda göz önünde tutulan halatlarda bolup biler. Ýerden peýdalanyjylaryň hukuklarynyň bozulmagy netijesinde olara ýetirilen zyýanyň öwezini dolýan tölenilmelidir.

§3. Ýer kärendesi

Ýerden peýdalanmagyň hukuk görnüşleriniň biri-de ýer kärendesidir. Kärende – şertnama esasynda muzdy bilen belli bir möhlete ýere eýelik etmekden we ondan peýdalanmakdan ybaratdyr. Ýeri kärendesine bermegiň şertleri taraplaryň ylalaşygy esasynda kesgitlenilýär we ol şertnamada berkidilýär. Kärende şertnamasy kärendä berijiniň kärendeçi bilen gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän esasy resmi nama hasaplanýar.

Ýer kärendesi bilen baglanyşykly gatnaşyklar Ýer hakyndaky kodeksde (2004 ý.) kadalaşdyrylýar. Bu kärendäniň iki görnüşini tapawutlandyrylýar: uzak möhletli, ýagny 40 ýyla çenli we gysga möhletli, ýagny 10 ýyla çenli. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan ygtyýar berlen döwlet dolandyryş edarasy (daýhan birleşikleriniň we beýleki oba hojalyk kärhanalarynyň suwarymly ýerlerinden başga) Türkmenistanyň raýatlaryna we edara görnüşindäki taraplaryna ýerleri kärendä beriji bolup durýar. Ministrler Kabineti ýa-da ol tarapyndan ygtyýarly edilen edara ýerleri daşary ýurt raýatlaryna we edara görnüşindäki taraplaryna, şeýle hem daşary ýurt döwletlerine we halkara guramalaryna kärendä beriji bolup durýar.

Şahsy adamlar, Türkmenistanyň we daşary ýurt döwletleriniň edara görnüşindäki taraplary, şeýle hem daşary ýurt döwletleri we halkara guramalary ýerleriň kärendeçileri bolup bilerler.

Gurluşyk we beýleki oba hojalyk däl hajatlar üçin ýer bölekleri kärendesine 40 ýyla çenli möhlet bilen berilýär. Wagtlaýyn söwda we durmuş nokatlary, ammarlary, awtoduralgalary we beýleki desgalary ýerleşdirmek üçin ýer kärendesine 5 ýyla çenli möhlet bilen berlip bilner. Oba hojalyk däl maksatlar üçin ýerleriň kärende şertnamasynyň bellige almak we ýer böleginiň araçägini ýerinde bellemek ýer serişdelerini dolandyrmak baradaky döwlet edarasy tarapyndan amala aşyrylýar.

Uzak möhletli kärendä 10 ýyl we ondan köp möhlet bilen daýhan birleşikleriniň we beýleki oba hojalyk kärhanalarynyň suwarymly ýerleri şol hojalyklaryň agzalaryna, oba hojalyk paýdarlar jemgyýetlerine, kärendeçileriň birleşiklerine we daýhan hojalyklaryna berilýär. Şunda göz önünde tutulýar: ýer we suw serişdeleriniň möçberi, zähmete ukyply bir adama düşýän paý böleginiň ortaça meýdany, ýer bölekleriniň ýerleşýän ýeri we beýlekiler.

Suwarymly ýerleri uzak möhletli kärendesine almak barada daýhan birleşigine we beýleki oba hojalyk kärhanasyna ýüz tutulýar. Uzak möhletli kärendesine berilýän ýerler maksatly niýetlenilişi boýunça peýdalanylmalydyr. Bellenilişi ýaly, kärendesine berlip, bir ýylyň dowamynda kärendeçiniň günäsi bilen peýdalanylmadyk ýer bölekleri yzyna alynmaga degişlidir.

Her bir daýhan birleşigi we beýleki oba hojalyk kärhanasy boýunça uzak möhletli kärendä berilýän ýer bölekleriniň möçberleri ýer we suw serişdeleriniň möçberlerine, ýerleriň ýerleşýän ýerine we oba hojalyk önümçiligine gatnaşmaga isleg bildirýän kärendeçileriň sanyna baglylykda kesgitlenilmäge degişlidir. Suwarymly ýerleri uzak möhletli kärendä bermek daýhan birleşiginiň we beýleki oba hojalyk kärhanasynyň Toparynyň çözgüdi boýunça amala aşyrylýar.

Wagtlaýyn dükançalary, ulag duralgalaryny, ulag jaýlaryny, ammarlary, ussahanalary we beýleki wagtlaýyn desgalary ýerleşdirmek üçin ýer bölekleri Türkmenistanyň raýatlaryna we edara görnüşindäki taraplaryna etrabyň (şäheriň), welaýatyň we Aşgabat şäheriniň ýer meseleleri baradaky toparlarynyň çözgüdi boýunça geçirilýär. Kärendä berlen ýer böleklerini resmileşdirmek, olaryň çäklerini bellemek, kärende şertnamalaryny bellige almak ýer serişdelerini dolandyrmak baradaky döwlet edarasy tarapyndan amala aşyrylýar.

ÝER JÜMMÜŞINE, SUWLARA, TOKAÝLARA, ÖSÜMLİK WE HAÝWANAT DÜNYÄSINE EÝEÇILIK WE PEÝDALANMAK HUKUGY

§1. Ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlik we haýwanat dünýäsine eýeçilik hukugy

Ýer bilen bir hatarda ýer jümmüş, suwlar, tokaýlar, ösümlik dünýäsi, haýwanat dünýäsi, atmosfera howasy tebigy zatlar bolup durýar. Olaryň durmuş zatlaryndan tapawudy: tebigy gelip çykyşy, tebigy gurşawyň ekologik ulgamlary bilen özara baglanyşygy, ýaşaýşy üpjün edýän wezipäni ýerine ýetirmegi.

Görkezilen tebigy zatlaryň alamatlary olaryň ýerine ýetirýän ekologik, ykdysady, medeni – sagaldyş wezipelerinde ýüze çykyar. Şunda olaryň tebigy gurşaw bilen ýakyn arabaglanyşykda durmagyna mümkinçilik berýän ýagdaý esasy wezipäniň – ekologik wezipäniň ýerine ýetirilmegidir. Şular ýaly arabaglanyşygyň ýitirilmegi tebigy zatlaryň durmuş zatlary toparyna geçirilmegine getirýär. Olaryň ekologik wezipäni ýerine ýetirmegi ykdysady we medeni – sagaldyş wezipeleriniň hem bolmagyny şertlendirýär.

Tebigy zatlaryň sanawy Tebigaty goramak hakyndaky kanunda berlendir. Ýer bilen bir hatarda bu sanawa ýer jümmüş, suwlar, tokaýlar, ösümlik dünýäsi, haýwanat dünýäsi, atmosfera howasy tebigy ekologik ulgamlarynyň we biosferanyň düzümine girýän zatlar hökmünde girizilýär.

Türkmenistanyň „Ýer jümmüş hakyndaky“ Kanunynda (1992 ý.) göz önünde tutulyşy ýaly, ýer gabygynyň toprak gatlagyndan aşakda hem-de suwly ýerleriň düýbünden aşakda ýerleşip, geologik taýdan öwrenmek we özleşdirmek üçin elýeterli bölegi ýer jümmüş hasaplanýlar. Ýer jümmüşiniň peýdaly bölegine (mysal üçin, tebigy gaz, nebit we beýlekiler) bolsa *ýerasty baýlyklary* diýilýär.

Kanunçylykda bellenilişi ýaly, suwlar diýlende Türkmenistanyň suw gaznasynyň düzümine girýän ýerüsti we ýerasty suw çeşmeleri, ýagny derýalar, köller, kanallar, suw howdanlary we beýleki suwly ýerler düşünilýär. Hazar deňziniň türkmen bölegi hem şu gazna giri-

zilýär. Suwlar ýaşayyş üçin esasy şertdir. Olar ösümlik we haýwanat dünýäsiniň ýaşayyş gurşawydyr, senagat we oba hojalyk önümçiliginde serişde we şert bolup durýar, dynç alyş we kesel bejeriş üçin zerur şert bolup çykyş edýär.

Tokaýlar bolsa töwerekdäki tebigy gurşawyň ýagdaýyna täsir edýän, kanunda bellenen tertipde tokaý gaznasyna degişli edilen ýerlerdäki iri we gyrymsy agaçlaryň jemidir. Tokaýlar ekologik toplumlaryň ulgamy bolup durýar. Olaryň ýerine ýetirýän wezipeleri: 1) ekologik (gurşawy goraýyş, klimaty kadalaşdyryş, suw goraýyş, toprak goraýyş); 2) ykdysady (agaç önümi, aw önümi, miwe we iýmişler, derman otlary, tehniki çig mal); 3) medeni – sagaldyş (dynç alyş, kesel bejeriş, saglygy dikeldiş, estetik, bilim serişdesi).

Tokaý gaznasyna degişli edilmedik ýerlerdäki ösümlikler ösümlik dünýäsine girýär. „Ösümlik dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakyndaky“ Kanunda Türkmenistanyň ösümlik dünýäsine degişli zatlar kesgitlenilýär. Olar şu aşakdakylardyr: ýabany ösýän ösümlikleriň we kömelekleriň hemme görnüşi; görkezilen ösümlik organizmlerinden emele gelýän tebigy ösümlik toplumlary; ýabany ösýän ösümlikleriň we kömelekleriň miweleri, tohumlary, olaryň aýry-aýry bölekleri hem-de beýleki görnüşleri; döwlet goraghanalarynyň we çäkli goraghanalarynyň (aw çäkli goraghanalaryndan başga), tebigy ýadygärlikleriň, botaniki baglarynyň çäklerinde hem-de aýratyn goralýan beýleki tebigy meýdanlarda ösýän ösümlikler we ösümlik toplumlary.

Türkmenistanyň Prezidentiniň „Türkmenistany bagy-bossana öwürmek hakyndaky“ kararynyň (1992 ý.) durmuşa geçirilmegi, ekologik ýagdaýy mundan beýläk-de sagdynlaşdyrmakda ösümlik dünýäsiniň ähmiýetiniň artmagyna getirýär. Ýurdumyzyň ösümlik dünýäsi örän baýdyr. Olaryň 7051 görnüşi bar.

Türkmenistanyň haýwanat dünýäsi tebigy erkinlik ýagdaýynda bolan ýerüsti we suw haýwanlarynyň hemme görnüşlerini öz içine alýar. Olaryň 13 müňe golaý görnüşleri bardyr. Haýwanat dünýäsiniň ekologik wezipesi ekologik ulgamlaryň düzüm bölegi hökmünde çykyş etmegindedir. Bu wezipä onuň topragyň gurluşyna we hasyllylygyna, ösümlik dünýäsiniň degişli görnüşe emele gelmegine, suwuň

biologik häsiýetine, tutuşlaýyn tebigy gurşawyň hiline düýpli täsir etmegi hem degişlidir. Haýwanat dünýäsiniň ykdysady wezipesi: tebigy serişde hökmünde senagat we dermanlyk çig-mal, azyk önümlerini hem-de ilatyň, ykdysadyýetiň isleglerini kanagatlandyrmak üçin zerur bolan beýleki maddy gymmatlyklary almagyň çeşmesi bolup hyzmat etmegidir. Haýwanat dünýäsiniň medeni-sagaldyş wezipesi haýwanlaryň käbir görnüşleriniň ylmy, medeni, estetiki, terbiýeçilik we kesel bejeriş maksatlary üçin ulanylmagyndan ybarat bolup durýar.

Atmosfera howasy töwerekdäki tebigy gurşawyň ýaşaýyş üçin esasy möhüm şerti hasaplanylýar. Atmosfera howasy biologiki, önümçilik, ulag wezipelerini ýerine ýetirýär hem-de adamlaryň saglygyna, ösümlik we haýwanat dünýäsiniň ýaşaýşa ukyplylygyna, klimat serişdelerine, şeýle hem maddy gymmatlyklaryň ýagdaýyna täsir edýändir.

Ýer jümmüşi, suwlar, tokaýlar, ösümlik dünýäsi, haýwanat dünýäsi (ýer bilen bir hatarda) eýeçilik hukugynda bolup bilýän tebigy zatlardyr. Bu hukuk olara eýelik etmek, peýdalanmak we ygtyýar etmek boýunça şol serişdeleriň eýesiniň kanunçylykda göz önünde tutulan hukuklarynyň jemidir.

Ýurdumyzyň garaşsyz bolmagy bilen ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlik dünýäsine, haýwanat dünýäsine, uglewodorod serişdelerine diňe Türkmenistan döwletiniň eýeçilik hukugynyň bellenilýändigini göz önünde tutuldy. Bu möhüm düzgünler kanunçylyk namalarynda berkidilendir. „Eýeçilik hakyndaky“ Kanunda (1993 ý.), „Ýer jümmüşi hakyndaky“ Kanunda (1992 ý.), Tokaý kodeksinde (1993 ý.), „Ösümlik dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakyndaky“ Kanunda (1993 ý.), „Haýwanat dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakyndaky“ Kanunda (1997 ý.), „Uglewodorod serişdeleri hakyndaky“ Kanunda (2008 ý.) bu serişdelere Türkmenistan döwletiniň aýratyn eýeçilik hukugy bellenildi.

Atmosfera howasyna möhüm tebigy baýlyk hökmünde fiziki we beýleki özboluşlylyk mahsusdyr. Ol eýeçilik hukugynda bolup bilmeýär. Atmosfera howasyna eýelik etmek, ygtyýar etmek mümkin däl. Ol diňe goralmaga we peýdalanylmaga degişli tebigy baýlykdyr.

Ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlik dünýäsine, haýwanat dünýäsine eýeçilik hukugynyň mazmuny olar babatdaky hukuklaryň (eýelik etmek, peýdalanmak, ygtyýar etmek) jemidir. Şunda eýeçilik hukugynyň düzüm bölegi hökmünde eýelik etmek hukugy tebigy serişdä eýelik etmäge bolan kanunçylykda göz önüne tutulan mümkinçilikdir. Peýdalanmak hukugy (eýeçilik hukugynyň düzüm bölegi hökmünde) tebigy baýlykdan peýdalanmaga bolan kanunda göz önünde tutulan mümkinçilik hasaplanylýar. Şu manyda ygtyýar etmek hukugy tebigy serişdäniň hukuk taýdan ykbalyny çözmäge bolan mümkinçilik bolup durýar. Görkezilen hukuklaryň (eýelik etmek, peýdalanmak, ygtyýar etmek) jemi bolsa tebigy baýlyklara eýeçilik hukugynyň mazmunyny düzýär.

Ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlik dünýäsine, haýwanat dünýäsine eýeçilik hukugy amala aşyrylanda tebigy gurşawa zyýan ýetirilmeli däldir. Bu hukuk döwlet tarapyndan kanunçylykda bellenilen tertipde goralýar, bozulan hukuk bolsa dikeldilmelidir.

Döwlet görkezilen tebigy baýlyklaryň eýesi hökmünde olardan peýdalanmak baradaky gatnaşyklary kadalaşdyrmagyň aýry-aýry meseleleri boýunça döwlet edaralaryna degişli hukuklary berýär. Bu hukuklar kanunçylykda göz önünde tutulandyr.

Şular ýaly hukuklar ýer jümmüşi babatda hem berlendir. Ýer jümmüşine döwlet eýeçiliginiň bellenilmegi ondan rejeli we toplumlaýyn peýdalanmak üçin zerur şertleri döredýär. Bu ýagdaý Garaşsyz ýurdumyzyň öndüriji güýçleriniň dogry ýerleşdirilmegini we ykdysadyýeti ösdürmegiň ýokary depginlerini üpjün etmäge ýaram edýär.

Türkmenistanda tebigy gazyň, nebitiň we beýleki ýerasty baýlyklaryň uly ätiýaçlyklary bar. Ykdysadyýetde mineral serişdeleri ulanmagyň yzygiderli artýan şertlerinde ýer jümmüşinden we ondaky ýerasty baýlyklardan rejeli peýdalanmaga üpjün etmek örän möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Şu babatda hormatly Prezidentimiz Gurbangyly Berdimuhamedow uly çäreleri durmuşa geçirýär. Şunda bu işe daşary ýurt edara görnüşindäki taraplar hem giňden çekilýär.

§2. Ýer jümmüşinden, suwlardan, tokaýlardan, ösümlük we haýwanat dünýäsinden peýdalanmak hukugy

Tebigatdan peýdalanmak hukugy tebigy gurşawdan peýdaly maddalary almak we onuň peýdaly sypatlaryny ulanmak boýunça kanunçylykda göz önünde tutulan mümkinçilikdir. Ýer jümmüşinden, suwlardan, tokaýlardan, ösümlük we haýwanat dünýäsinden peýdalanmak hukugy bu tebigy baýlyklara döwletiň aýratyn eýeçilik hukugyndan gelip çykýar.

Görkezilen tebigy serişdelerden peýdalanyjylar hökmünde Türkmenistanyň raýatlary we edara görnüşindäki taraplary, şeýle hem kanunçylykda göz önünde tutulan halatlarda daşary ýurt döwletleri, olaryň raýatlary, edara görnüşindäki taraplary çykyş edýärler.

Tebigy serişdelerden peýdalanmagyň iki görnüşi tapawutlandyrylýar – *umumy* we *ýörite*. Tebigatdan umumy peýdalanmak elýeterlidir, onuň üçin ýörite rugsat talap edilmeyär. Ol tebigy gurşawyň ýagdaýyna täsir etmeyär (ir-iýmişleri ýygnamak, suwa düşmek, maly suwa ýakmak we beýlekiler). Tebigatdan ýörite peýdalanmak (aw awlamak, aw hojalygyny ýöretmek, ýer suwarmak, geologik gözleg işlerini geçirmek, umumy ýaýramadyk ýerasty baýlyklary çykarmak we beýlekiler) ygtyýarnama boýunça amala aşyrylyp bilner. Bu ygtyýarnama tebigy serişdäni almaga, sarp etmäge, peýdalanmaga, tebigy gurşawa zyýanly maddalary taşlamaga (dökmäge) degişli döwlet edarasy tarapyndan berilýän rugsatdyr. Şunda tebigaty goramagy we onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmagy üpjün etmek, oňa edilýän zyýanly täsiriň önüni almak maksady bilen belli bir çäk bellenilýär.

”Ýer jümmüşü hakyndaky“ Kanuna laýyklykda ýer jümmüşinden peýdalanmak hukugynyň görnüşleri: 1) geologik taýdan öwrenmek üçin peýdalanmak; 2) ýerasty baýlyklary çykarmak üçin peýdalanmak; 3) ýerasty baýlyklary çykarmak bilen baglanyşykly bolmadyk ýerasty desgalary gurmak üçin, nebit, gaz we beýleki maddalary we materiallary saklamak üçin peýdalanmak; 4) ylmy, medeni, estetiki, sanitariýa-sagaldyş we beýleki ähmiýeti bolan aýratyn goralýan geologik zatlary döretmek üçin peýdalanmak; 5) kolleksiyä edilýän

materiallary toplamak üçin peýdalanmak. Kanunçylykda bellenen halatlarda howpsuzlyk hem-de tebigy gurşawy goramak maksady bilen ýer jümmüşiniň aýry-aýry böleklerinden peýdalanmak hukugy çäklendirilip ýa-da gadagan edilip bilner.

Kanunçylyga laýyklykda suwlardan peýdalanylanda ol rejeli, toplumlaýyn we tygşytly bolmalydyr, olaryň goralmagy, hil ýagdaýynyň gowulandyrylmagy we zyýanly täsiriniň önüniň alynmagy üpjün edilmelidir. Suwdan umumy we ýörite, bile we aýry, ilkinji we ikilenji peýdalanmak hukugy tapawutlandyrylýar. Türkmenistanda suwlar köplenç halatda (Garagum derýasy we beýlekiler) peýdalanyjlara bile peýdalanmak üçin berilýär. Suwdan aýry peýdalanylanda suwlar ýa-da olaryň bölekleri ygtyýarly edilen döwlet edaralarynyň karary bilen aýry-aýry peýdalanyjlara berkidilýär.

Türkmenistanyň ähli suwlary onuň suw gaznasyny düzýär. Onuň düzüminde Garagum derýasy we beýleki içerki derýalar, suw howdanlary möhüm orun tutýar. Suw baýlyklary babatda Türkmenistanyň Prezidenti möhüm çäreleri durmuşa geçirýär. Türkmen kölüniň we beýleki gidrotehniki desgalaryň gurluşygy muňa aýdyň şaýatlyk edýär.

Döwletleriň ikisiniň ýa-da birnäçesiniň çäklerinde durýan suw baýlyklary, ýagny araçäk suwlary (Amyderýa we beýlekiler) bilen baglanyşykly meseleler şol döwletleriň aralarynda baglaşylýan ylalaşyklarda kadalaşdyrylýar.

Suwlaryň görnüşlerine baglylykda olaryň hukuk düzgüni kesgitlenilýär. Tebigy özboluşlylygyna baglylykda ýerüsti we ýerasty suwlary tapawutlandyrylýar. Maksat bellenmesi göz önünde tutulyp, ilatyň agyz suw üpjünçiligi we beýleki hajatlar üçin peýdalanylýan suwlary tapawutlandyrmak bolar. Ilatyň agyz suwy we durmuş hajatlary üçin suwdan peýdalanmagy ileri tutulýar. Özleriniň hili bellenen sanitariýa talaplaryna laýyk gelýän suwlar görkezilen maksat üçin berilmäge degişlidir.

„Ösümlik dünýäsini goramak we ondan rejeli peýdalanmak hakyndaky“ Kanuna laýyklykda bu tebigy baýlykdan peýdalanmagyň hukuk görnüşleri olara eýelik etmek we peýdalanmak hukuklarydyr. Türkmenistanyň her bir edara görnüşindäki tarapy ösümlik dünýäsiniň zatlaryna eýelik ediji we peýdalanyjy bolup biler. Ýer eýeleri, ýer-

den peýdalanyjylar şol bir wagtyň özünde özlerine berlen ýerleriň çäklerinde ösümlik dünýäsiniň zatlaryna eýelik edijiler we peýdalanyjylar hasaplanýar. Eýelik edilip ýa-da peýdalanylyp ýörlen ösümlik dünýäsiniň zatlary beýleki edara görnüşindäki tarapa ýa-da raýata diňe şol zatlaryň gögerip oturan ýeri bellenen tertipde yzyna alnandan soň berlip bilner.

Kanunçylykda haýwanat dünýäsini goramak we ondan peýdalanmak amala aşyrylanda berjaý edilmeli esasy talaplar berkidilendir. Olar: 1) haýwanlaryň tebigy birleşikleriniň bitewiligini abat saklamak; 2) tebigy erkinlik ýagdaýyndaky haýwanlaryň biologik köpdürlüligin saklamak; 3) haýwanlaryň ýaşayyş gurşawyny, köpeliş şertlerini we göçüş ýollaryny goramak we abat saklamak; 4) haýwanat dünýäsi babatda ylmy barlaglary geçirmek, ondan rejeli peýdalanmak we ony yzygiderli köpeltmek; 5) ilatyň saglygyny goramak, oba hojalyk we öý haýwanlarynyň kesellemegine ýol bermezlik, ykdysadyýete zyýan ýetirilmeginiň önüni almak maksady bilen haýwanlaryň sanyny kadalaşdyrmak.

Görkezilen talaplary berjaý etmek şerti bilen haýwanat dünýäsinden peýdalanmagyň şu aşakdaky görnüşleri amala aşyrylyp bilner: 1) aw awlamak; 2) balyk tutmak; 3) aw awlamak we balyk tutmak zatlaryna degişli edilmedik haýwanlary tutmak; 4) haýwanat dünýäsinden hojalyk, ylmy, medeni, aň-bilim, terbiýeçilik, dynç alyş, estetik maksatlar üçin peýdalanmak; 5) haýwanlaryň ýaşayyş işjeňligi önümleri almak maksady bilen olardan peýdalanmak.

Haýwanat dünýäsinden peýdalanyjylaryň hukuklary we borçlary kanunçylykda kesgitlenendir. Olaryň hukuklary: haýwanat dünýäsiniň zatlaryny goramak we ondan peýdalanmak bilen baglanyşykly meseleleri çözmäge gatnaşmak; haýwanat dünýäsinden alnan zatlara we önüme eýeçilik; kömekçi hojalygy alyp barmak; haýwanat dünýäsiniň zatlaryndan önümi öndürmek we ony ýerlemek we beýlekiler.

Haýwanat dünýäsinden peýdalanyjylaryň üstüne ýüklenilýän borçlar: haýwanat dünýäsinden paýdalanmagyň bellenen kadalaryny we möhletlerini berjaý etmek, haýwanlaryň ýaşayyş gurşawynyň bozulmagyna ýol bermezlik, haýwanat dünýäsini yzygiderli köpeltmäge gönükdirilen zerur toplumlaýyn çäreleri durmuşa geçirmek we beýlekiler.

§3. Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlar we zatlar (döwlet goraghanalary, çäkli goraghanalar, tebigy ýadygärlikler)

Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenilen tertipde ekologiýa, ylmy, medeni-öwreniş, dynç alyş, sagaldyş, estetiki taýdan aýratyn gymmatly bolan tebigy gurşawyň bölekleri, toplumlary we zatlary aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlary diýlip hasap edilýär. Şunda maksat olaryň ekologik deňagramlylygyny, baýlygyny, köpgörnüşliligini, tebigy gurşawyň ýokary hilini we peýdaly sypatlaryny abat saklamak we dikeltmekdir. Eýeçilik hakyndaky kanuna laýyklykda aýratyn goralýan tebigy meýdanlary we zatlary döwletiň aýratyn eýeçiliginde durýar.

Türkmenistanyň garaşsyz bolan şertlerinde aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlary we zatlary bilen baglanyşykly gatnaşyklary kadalaşdyrmakda Tebigaty goramak hakyndaky kanunyň, Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlary hakyndaky kanunyň ähmiýeti uludyr.

Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlara we zatlara şu aşakdakylar degişli edilýär: döwlet goraghanalary; milli taryhy-tebigy we memorial baglar; çäkli goraghanalar, tebigy ýadygärlikler, geologiýa, botanika we zoologiýa baglary, dendrariler, şeýle hem haýwanlaryň we ösümlikleriň Türkmenistanyň Gyzyl kitabyna girizilen görnüşleri. Kanunçylyga laýyklykda şpahanalary we milli syýahatçylyk, dynç alyş zolaklary, kenarýaka zolaklary, suw gorag zolaklary, tokaýlaryň gorag zolaklary hem aýratyn goralmaga degişlidir.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow tarapyndan aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlary we zatlary babatda, şol sanda milli seýilgähleri, milli syýahatçylyk we dynç alyş zolaklaryny döretmek, sagaldyş maksatly ýerleri abadanlaşdyrmak boýunça möhüm çäreler durmuşa geçirilýär. Netijede töwerekdäki tebigy gurşawyň ýokary hili, ýurtda ekologik ýagdaýyň sagdyn bolmagy üpjün edilýär.

Aýratyn goralýan tebigy meýdanlaryň esasy görnüşleriniň biri döwlet tebigy goraghanalarydyr. Täze goraghanalary döretmek Ministrler Kabineti tarapyndan geçirilýär. Goraghanalar edara görnüşindäki

taraplardyr. Olar ylmy-barlag edaralary hasaplanylýar. Ýurdumyzda döwlet tebigy goraghanalaryň 8-si döredilendir: Hazar, Bathyz, Köpetdag, Sünt-Hasardag, Amyderýa, Gaplaňgyr, Köýtendag, Repetek. Olaryň meýdany 820 müň hektardan gowrakdyr.

Döwlet goraghanalaryny döretmekde maksat: haýwanat we ösümlük dünýäsiniň genetiki gaznasyny, seýrek duş gelýän ekologik ulgamlaryny abat saklamak we öwrenmek; olardaky tebigy hadysalaryň öz akymyna dowam etmegini öwrenmek; tebigaty goramagyň ylmy esaslaryny işläp taýýarlamak. Şunda ýeriň, ýer jümmüşiniň we suw giňişliginiň bölekleri ähli tebigy zatlary bilen hojalyk taýdan ulanmakdan aýrylýar. Olar bellenen tertipde goraghananyň hemişelik peýdalanmagyna berilýär.

Goraghanalaryň hukuk düzgüni Türkmenistanyň Prezidentiniň buýrugy (1995 ý.) bilen tassyklanan Mysaly düzgünnama hem-de Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan tassyklanan degişli düzgünnamalar (1996 ý.) bilen anyk kesgitlenilýär.

Goraghanalaryň esasy wezipeleri şu aşakdakylardyr: 1) goraghananyň ähli tebigy toplumuny tebigy ýagdaýynda abat saklamak; 2) goraghananyň ýerlerini (şol sanda akwatoriýany) bar bolan ähli tebigy zatlary bilen bilelikde goramagy üpjün etmek hem-de goraghananyň düzgünini berjaý etmek; 3) goraghananyň ylmy ugruna laýyklykda ylmy-barlag işlerini geçirmek; 4) goraghana işiniň esaslaryny wagyz etmek, tebigy gurşawy goramak we ondan rejeli peýdalanmak meselelerini çözmek; 5) ekologik bilimleri ýaýratmak.

Çäkli goraghanalar hem aýratyn goralýan meýdanlardyr. Türkmenistanda olaryň 14-si döredilendir: Ogrujaly, Sünt-Hasardag, Pulhatyn, Gyzylyar, Çemennebit, Guryhowdan, Mäne-Çäçe, Kelif, Sarygamyş, Şasenem, Garlyk, Hojapil, Hojaburjybelent, Hojagarawul. Olaryň meýdany 1 million 55 müň hektardan gowurrakdyr.

Çäkli goraghanalary döretmekde maksat degişli tebigy toplumlaryň düzüm böleklerini tebigaty goraýyş wezipelerini ýerine ýetirmek üçin zerur bolan döwrüň dowamynda abat saklamak, yzygiderli köpeltmek we dikeltmekdir. Olar Ministrler Kabineti tarapyndan döredilýär. Şunda belli bir ýerleriň (akwatoriýalaryň) çäkli goraghanalar diýlip ykrar edilmegi olardan peýdalanýanlardan şolaryň

alynmagyna getirmeýär. Edara görnüşindäki taraplar we raýatlar çäkli goraghanalaryň döredilen ýerleri üçin belenen çäklendirmeleri we düzgüni berjaý etmelidirler.

Çäkli tebigy goraghanalaryň hukuk düzgüni olar hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň buýrugy (1995 ý.) bilen tassyklanan Mysaly düzgünnama hem-de şoňa laýyklykda Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan tassyklanan (1996 ý.) degişli düzgünnamalarda anyk kadalaşdyrylýar. Şunda olaryň hukuk düzgüni welaýat häkimleri we ýerden (suwdan) peýdalanyanlar bilen ylalaşyp belenenilýär. Çäkli goraghanalar edara görnüşindäki taraplar hasaplanmaýar. Olary goramak haýsy döwlet goraghanalaryň ygtyýarynda durýan bolsalar şolaryň tebigaty goramak baradaky ýörite gullugy tarapyndan üpjün edilýär.

Seýrek duş gelýän, ekologik, ylmy, geologik, taryhy-medeni we estetik jähtden gymmatly bolan, möçberi boýunça uly bolmadyk, tebigatyň dikeldilip bilinmejek bölekleri we aýry-aýry tebigy zatlar tebigy ýadygärlikler diýlip yglan edilýär (Gara ýalçy, Çarlyk we beýlekiler). Tebigy ýadygärlikleriň hukuk düzgüni "Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlar hakyndaky" Kanunda, Türkmenistanyň Prezidentiniň buýrugy (1995 ý.) bilen tassyklanan Döwlet tebigy ýadygärlikleri hakyndaky Mysaly düzgünnamada kadalaşdyrylýar.

Tebigy gurşawyň zatlaryny ýadygärlikler diýip yglan etmekde esasy wezipe olary ylmy, medeni-öwreniş we estetiki maksatlar üçin tebigy ýagdaýynda abat saklamakdyr. Bu baradaky karary Ministrler Kabineti kabul edýär. Şunda tebigy zatlaryň tebigy ýadygärlikler diýlip yglan edilmegi degişli ýerleriň (suwlaryň) olardan peýdalanyanlardan alynmagyna getirmeýär.

Sagaldyş maksatlary üçin niýetlenen tebigy meýdanlar hem aýratyn goralmaga degişlidir. Ýerleri sagaldyş maksatlary üçin niýetlenen tebigy meýdanlara degişli etmek Ministrler Kabineti tarapyndan geçirilýär. Bu meýdanlar olaryň kesel bejeriş häsiýetli tebigy baýlyklarynyň we sagaldyş häsiýetleriniň rejeli peýdalanylmagyny hem-de abat saklanylmagyny üpjün etmek maksady bilen kesgitlenilýär.

Syýahatçylyk zolaklary hem aýratyn goralmaga degişlidir. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2007-nji ýylyň 24-nji iýulyndaky karary bilen Hazar deňziniň gündogar kenar ýakasynda „Awaza“ milli syýahatçylyk zolagy döredildi hem-de bu zolak barada Düzgünnama tassyklandy. Bu zolagy döretmegiň maksady syýahatçylyk edara-kärrhanalaryny ösdürmek we döwrebaplaşdyrmak baradaky wezipeleri toplumlaýyn çözmäge, syýahatçylyk pudagynyň halkara standartlaryna laýyk gelýän desgalaryny döretmäge we syýahatçylygy ösdürmäge gönükdirilen maýa goýum işini höweslendirmekdir.

Şu aşakdakylar hem aýratyn goralmaga degişlidir: milli seýilgähler, döwlet tebigy goraghanalaryň gorag zolaklary, haýwanlaryň we ösümlikleriň seýrek duş gelýän we ýitip gitmek howpy astyndaky görnüşleriniň döwlet malhanalary we nahalhanalary hem-de beýlekiler.

Haýwanlaryň we ösümlikleriň seýrek duş gelýän we ýitip gitmek howpy astyndaky görnüşleri Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna girizilýär. Gyzyt kitap haýwanlaryň we ösümlikleriň görkezilen görnüşleriniň ýagdaýy we goramak çäreleri baradaky, olary abat saklamak, sanyny yzygiderli köpeltmek we rejeli peýdalanmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamak we amala aşyrmak üçin zerur bolan maglumatlary özünde jemleýän esasy resmi namadyr.

Türkmenistanyň Gyzyt kitaby bilen baglanyşykly meseleler ”Tebigaty goramak hakyndaky“ Kanun, ”Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlary hakyndaky“ Kanun hem-de Türkmenistanyň Prezidentiniň „Türkmenistanyň Gyzyt kitaby hakyndaky“ karary (1997 ý.) we bu karar bilen tassyklanan Düzgünnama bilen kadalaşdyrylýar.

Ilkinji gezek Türkmenistanyň Gyzyt kitaby 1985-nji ýylda neşir edilipdi. 1999-njy ýylda bolsa Gyzyt kitap täzeden neşir edildi. Türkmenistanyň Gyzyt kitaby iň azyndan 10 ýyldan bir gezek neşir edilmelidir. Häzirki wagtda bu Gyzyt kitaba seýrek duş gelýän we ýitip gitmek howpy astyndaky haýwanlaryň 152 görnüşi we ösümlikleriň 109 görnüşi girizilendir. Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna ilkinji nobatda haýwanat we ösümlik dünýäsiniň Halkara Gyzyt kitabyna girizilen seýrek duş gelýän we ýitip gitmek howpy astyndaky görnüşleri girizilýär.

Haýwanlaryň we ösümlikleriň degişli görnüşleriniň ýagdaýyny anyklamak hem-de olary Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna girizmek

ýa-da ondan çykarmak baradaky teklipleri işläp taýýarlamak üçin Türkmenistanyň Gyzyt kitaby baradaky Topar döredilýär. Bu Topar hakyndaky düzgünnama hem-de onuň düzümi Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan tassyklanylýar. Türkmenistanyň Gyzyt kitaby gyzyklanýan ministrlikleriň we beýleki döwlet dolandyryş edaralarynyň gatnaşmagy bilen Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan ýöredilýär. Gyzyt kitaby Ministrler Kabineti tassyklaýar.

Haýwanlaryň we ösümlikleriň Türkmenistanyň Gyzyt kitabyna girizilen görnüşleriniň ýagdaýyna we rejeli peýdalanylyşyna döwlet gözegçiligini, şeýle hem olaryň abat saklanmagyny üpjün edýän çäreleri işläp taýýarlamak we durmuşa geçirmek Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan amala aşyrylýar.

EKOLOGIK DOLANDYRYŞ WE GÖZEGÇILIK. EKOLOGIK HUKUK JOGAPKÄRÇILIGI

§1. Ekologik dolandyryş

Garaşsyz Türkmenistanda döwlet dolandyryşyny kämilleşdirmek Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň üns merkezinde durýan möhüm meseleleriň biridir. Ekologik dolandyryş döwlet edaralarynyň tebigy gurşawy goramagy we onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmagy üpjün etmäge gönükdirilen işidir. Garaşsyzlyk şertlerinde ekologiýa babatda döwlet dolandyryşy yzygiderli kämilleşdirilýär.

Kanunçylyga laýyklykda ekologik dolandyryşyň wezipelerine şu aşakdakylar degişlidir: tebigy serişdeleri san we hil görkezijileri boýunça hasaba almak; tebigy serişdelerden rejeli peýdalanmagy we olary goramagy üpjün etmek boýunça wezipeleri we çäreleri kesgitlemek; tebigy serişdeleri tebigatdan peýdalanyjylara bermek hem-de döwlet we jemgyýetçilik hajatlary üçin yzyna almak; tebigy gurşawyň ýagdaýy we ondaky özgerişler barada ylmy taýdan esaslandyrylan çaklamalary düzmek; tebigy gurşawyň we onuň serişdeleriniň ýagdaýyna syn etmegi guramak; ekologik gatnaşyklaryna gatnaşýanlaryň tebigatdan peýdalanmak we ony goramak boýunça işini ugrukdyr-

mak; tebigatdan peýdalanmagyň hukuk görnüşlerini (eýeçilik, peýdalanmak we kärende) belenilen tertipde resmileşdirmek; ekologiýa kanunçylygynyň berjaý edilişine gözegçiligi amala aşyrmak; tebigatdan peýdalanmak we ony goramak babatda ýüze çykýan jedelleri çözmek.

Ekologik dolandyryşyň wezipeleri tebigy gurşawy goramak babatdaky işi guramagy we ugrukdyrmagy, maddy-tehniki üpjünçiligi, hukuk taýdan kadalaşdyrmagy, gözegçiligi amala aşyrmagy üpjün etmäge gönükdirilýär. Bu wezipeler jemgyýetiň ösüşiniň ykdysady we ekologik bähbitlerini dogry utgaşdyrmagy kadalaşdyrmak arkaly çözülýär. Şunda ylmyň we tehnikanyň gazananlarynyň esasynda ykdysadyýetiň ösüşi hem-de tebigy gurşawyň zerur derejedäki hili üpjün edilýär.

Ekologik dolandyryş kanunçylykda göz önünde tutulan ýörelgelere esaslanýar. Ol ýörelgeler: dolandyryşy ylmy taýdan esaslandyrmak; tebigy gurşawy goramagyň we onuň serişdelerinden peýdalanmagyň uzak möhletli maksatnamalaryny işläp düzmek; ekologiýa babatdaky döwlet çäreleriniň işlenip düzülmegini edara görnüşindäki taraplaryň hojalyk özbaşdaklygy bilen utgaşdyrmak; tebigatdan peýdalanmak we ony goramak meseleleri çözümlende toplumlaýyn çemeleşmek; ekologiýa babatda hojalyk-guramaçylyk we gözegçilik işini aýrybaşgalamak; tebigatdan peýdalanmagyň rejeli bolmagyny ykdysady taýdan höweslendirmek; tebigy serişdelerden peýdalanylanda olaryň dikeldilip bolunýanlaryny yzygiderli dikeltmek; tebigy gurşawy goramagy we onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmagy üpjün etmek işine ilat köpçüligini çekmek.

Ekologiýa babatda döwlet dolandyryşyny umumy ygtyýarly we ýörite ygtyýarly döwlet edaralary amala aşyrýarlar. Umumy ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralaryna Ministrler Kabineti we häkimler degişlidir. Bu edaralar döwlet dolandyryşynyň beýleki meseleleri bilen bir hatarda tebigy serişdelerden peýdalanmagy we tebigy gurşawy goramagy guramak wezipelerini hem ýerine ýetirýärler.

Konstitusiýa (86-njy madda) laýyklykda Geňeşler öz çäklerini ykdysady, sosial hem medeni taýdan ösdürmegiň esasy ugurlaryny, tebigy baýlyklary rejeli peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak boýunça çäreleri kesgitleýär.

Ýurdumyzyň garaşsyz bolan şertlerinde tebigatdan peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak babatda ýörite ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralarynyň ulgamy kämilleşdirildi. Bu edaralara şu aşakdakylar degişlidir: Tebigaty goramak ministrligi, Oba hojalyk ministrligi we onuň ýanyndaky Ýer serişdeleri gullugy, Suw hojalyk ministrligi, Balyk hojalyk döwlet komiteti we bu Komitetiň Döwlet balyk gorag müdirligi, „Türkmengeologiýa“ döwlet korporasiýasy, „Türkmenstandartlary“ Baş döwlet gullugy we beýlekiler.

Görkezilen ýörite ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralarynyň ulgamynda Tebigaty goramak ministrligi aýratyn orun tutýar. Bu ministrlik tebigy gurşawy goramak we tebigy serişdelerden rejeli peýdalanmak babatda ýeke-täk döwlet syýasatyny we gözegçiligi amala aşyrýar, ol tebigaty goraýyş işini toplumlaýyn dolandyran, beýleki edaralaryň ekologiýa babatdaky işini ugrukdyrýan edaradyr. Türkmenistanyň Prezidentiniň karary(2000 ý.) bilen tassyklanan Düzgünnamada göz önünde tutulyşy ýaly, bu ministrlik öz üstüne ýüklenen wezipelere laýyklykda ekologiýa babatda möhüm işleri amala aşyrýar.

Tebigaty goramak ministrliginiň hukuklary: tebigaty goramak, tebigy serişdelerden rejeli peýdalanmak hem-de tebigaty goraýyş çärelerini ýerine ýetirmek meseleleri boýunça eýeçiligiň ähli görnüşlerindäki kärhanalaryň, guramalaryň we edaralaryň ýolbaşçylarynyň habarlaryny diňlemek; kärhanalara, edaralara we guramalara (eýeçiligiň görnüşlerine garamazdan) tebigaty goraýyş maksatly barlaglary geçirmek üçin barmak; ekologik seljermäni geçirmek, tebigy gurşawyň ýagdaýyny kesgitlemek, ony sagdynlaşdyrmak boýunça çäreleri işläp taýýarlamak hem-de töwerekdäki gurşawy goramak bilen baglanyşykly beýleki meseleleri çözmek üçin ministrligiň ýanynda seljeriji we beýleki geňeşleri, toparlary döretmek hem-de beýlekiler.

Tebigy baýlyklaryň aýry-áýry görnüşleri boýunça ýörite ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralarynyň wezipeleri we hukuklary olar hakynda Türkmenistanyň Prezidentiniň kararlary bilen tassyklanan düzgünnamalarda göz önünde tutulýar.

Mysal üçin, Oba hojalyk ministrligi oba hojalygynda özgertmeleri geçirmegi guramaçylyk – usul öwrediş we maslahat beriş taýdan üpjün edýän döwlet dolandyryş edarasydyr. Oba hojalyk ministrliginiň ýanyndaky Ýer serişdeleri gullugy ýer baýlyklary babatda döwlet dolandyryş edarasy hökmünde şu aşakdaky meseleleri çözüär: Türkmenistanyň Prezidentiniň ýer gatnaşyklaryny özgertmek syýasatyny amala aşyrmak boýunça döwlet maksatnamasyny durmuşa geçirmek, ýer gatnaşyklaryny düzgünleşdirmek babatda bitewi syýasaty amala aşyrmak we beýlekiler.

Suw baýlyklary babatda Suw hojalyk ministrligi şu aşakdaky dolandyryş wezipelerini ýerine ýetirýär: Türkmen kölüni gurmak baradaky Türkmenistanyň Prezidentiniň tabşyryklaryny ýerine ýetirmek; ykdysadyýeti we ilaty suwaryş suwy bilen üpjün etmek, suw hojalygyny ösdürmek; suw serişdelerini dolandyrmak, olaryň meýilnamasyny düzmek, olary paýlamak, hasaba almak we beýlekiler.

Şu aşakdaky edaralar hem tebigy serişdeleriň aýry-aýry görnüşleri boýunça ýörite ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralarydyr: ýerasty suwlar (gidromineral serişdelerinden başga) hem-de ýer jümmüşini geologiýa taýdan öwrenmek boýunça Türkmengeologiýa döwlet korporasiýasy; suw haýwanlary boýunça Balyk hojalyk döwlet komiteti we onuň Döwlet balyk gorag müdirligi; umumy ýaýramadyk ýerasty baýlyklar, şol sanda gidromineral serişdeleri boýunça ”Türkmenstandartlary“ Baş döwlet gullugy; gidrometeorologiýa babatda Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Gidrometerologiýa baradaky milli komitet.

Tebigy gurşawy goramak we onuň serişdelerinden rejeli peýdalanamak babatda käbir ýörite dolandyryş wezipelerini Nebit-gaz senagaty we mineral serişdeleri ministrligi, Türkmengaz döwlet konserni, Türkmennebit döwlet konserni, Geodeziýa, kartografiýa we kadastr baradaky Döwlet komiteti we beýlekiler hem amala aşyýarlar.

§2. Ekologik gözegçilik

Ekologik gözegçilik diýlende tebigy gurşawy goramak we onuň serişdelerinden rejeli peýdalanmak babatda amala aşyrylýan gözegçilige düşünilýär. Bu gözegçilik jemgyýet tarapyndan onuň tebigat bilen özara gatnaşyklary babatda alnyp barylýar. Ekologik gözegçilik tebigy

gurşawy we onuň serişdeleriniň ýagdaýyny we olardaky bolup geçýän özgerişlere syn etmegi guramaga, tebigaty goramak we tebigy baýlyklardan rejeli peýdalanmak baradaky meýilnamalaryň we çäreleriň ýerine ýetirilişini barlamaga, tebigy gurşawy sagdynlaşdyrmaga we ekologiýa kanunçylygynyň berjaý edilmegine gönükdirilen çäreleriň ulgamy bolup durýar.

Ekologik gözegçilik döwletiň ekologiýa babatdaky wezipesiniň ýüze çykyş görnüşidir. Ol tebigatdan peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak boýunça döwlet dolandyryş wezipesi hökmünde çykyş edýär. Bu gözegçilik ekologik gatnaşyklarynyň dolandyryş tärleriniň aýrylmaz bölegidir, ekologik çäreleri kadalaşdyrýan hukuk kadalaryny durmuşa geçirmegiň kepillidir hem-de şu babatda kanunçylygyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň möhüm serişdesidir.

Ekologiýa babatda gözegçilik amala aşyrylanda häzirki we geljekki nesilleriň bähbitlerinden ugur alynýar. Şunda maksat tebigy gurşawyň hiliniň ilatyň saglygyny goramagy hem-de ýaşaýyş üçin amatly tebigy şertleri üpjün edýän derejede bolmagyny gazanmakdyr.

Ekologik gözegçiligiň alnyp barylýan ugurlary: tebigy gurşawyň umumy ýagdaýy hem-de tebigy baýlyklaryň aýry-aýry görnüşleriniň, ýagny, ýeriň (topragyň), ýer jümmüşiniň, suwlaryň, tokaýlaryň, ösümlik we haýwanat dünýäsiniň, atmosfera howasynyň, aýratyn goralýan tebigy meýdanlaryň we obýektleriň ýagdaýy; hojalyk desgalarynyň ýerleşdirilişi, taslanyşy, gurluşy, ulanmaga berlişi we ulanylyşy; tebigatdan peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak baradaky çäreleriň durmuşa geçirilişi; ekologiýa kanunçylygynyň berjaý edilişi.

Bu gözegçilik jemgyýeti we döwleti dolandyrmagyň umumy ulgamynyň bir bölegi hökmünde, iň ilki bilen, dolandyryşyň umumy ýörelgelerine esaslanýar. Ol ýörelgeler: raýatlaryň bähbitlerine täsir edýän kararlar (çözgütler) işlenip taýýarlanylanda we olaryň durmuşa geçirilişine gözegçilik edilende raýatlaryň gatnaşmagy; jemgyýetçilik pikiriniň göz önünde tutulmagy; kanunylygyň berjaý edilmegi; dolandyryş işine gatnaşyjylaryň hukuklarynyň we borçlarynyň, şeýle hem olaryň jogapkärçiliginiň anyk bolmagy.

Ekologiýa babatdaky gözegçiligiň ýörite ýörelgeleri degişli hal-kara ýörelgelerinden ugur alnyp hem-de ekologik işine gözegçiligiň

özboluşly aýratynlyklary göz önünde tutulyp kesgitlenilýär. Bu gözegçiligiň ýörite ýörelgelerine şu aşakdakylar degişlidir: gözegçilik edýän edaralaryň hem-de olaryň wezipeli adamlarynyň özbaşdaklygy; gözegçiligi amala aşyrýan edaralaryň hojalyk işine bikanun gatşmazlygy; gözegçilik we hojalyk wezipeleriniň aýrybaşgalanmagy; önüni alyş gözegçiliginiň ileri tutulmagy; gözegçiligiň ekologik işiň netijesi boýunça amala aşyrylmagy; kärhanalaryň we guramalaryň öz-özüne gözegçilik etmegi; gözegçiligiň maglumat, ylmy taýdan üpjün edilmegi.

Ekologik gözegçiligi umumy ygtyýarly ýerine ýetiriji häkimýet edaralary we ýörite ygtyýarly döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar.

Tebigaty goramak ministrliginiň amala aşyrýan döwlet ekologik gözegçiligi şu aşakdaky alamatlar bilen tapawutlanýar: 1) bu gözegçilik tebigatdan peýdalanmagyň we tebigy gurşawy goramagyň ähli görnüşlerini (tebigy serişdeleriň görnüşlerine, pudaklaýyn tabynlyga we eýeçiligiň görnüşlerine garamazdan) öz içine alýar; 2) Tebigaty goramak ministrligi pudagara ekologik gözegçiligini amala aşyrýan ministrlikleriň we beýleki döwlet dolandyryş edaralarynyň işini ugrukdyrýar.

Pudagara ekologik gözegçiligi tutuşlugyna tebigy gurşaw babatda däl-de, tebigy baýlyklaryň aýry-aýry görnüşleri barada degişli ministrlikler we beýleki döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar. Ýer serişdeleri barada şular ýaly gözegçiligi ýerine ýetirýän edara Oba hojalyk ministrliginiň ýanyndaky Ýer serişdeleri gullugydyr. Bu gulluk ýerlerden peýdalanylyşyna we olaryň goralysyna gözegçilik wezipelerini ýerine ýetirip, ýer meseleleri boýunça ähli kärhanalar we guramalar hem-de raýatlar tarapyndan ýerine ýetirilmegi hökman bolan çözgütleri kabul edip bilýär.

Türkmengeologiýa döwlet korporasiýasy (Düzgünnama 2006-njy ýylda tassyklandy) käbir gözegçilik wezipelerini ýer jümmüşi babatda amala aşyrýar. Bu edara geologiýa-gözleg pudagynyň ösüşini, ýer jümmüşiniň toplumlaýyn öwrenilmegini, nebit we gaz hem-de beýleki ýerasty baýlyklaryň ýataklaryny ýüze çykarmagy üpjün edýän edaradyr. Ol ýer jümmüşiniň geologiýa taýdan öwrenilişine,

ýerasty baýlyklaryň ýataklary baradaky maglumatlaryň ýygnaýşyna we saklaýşyna gözegçiligi ýerine ýetirýär.

Ýer jümmüşinden rejeli peýdalanylyşyna we goralyşyna, ony geologiýa taýdan öwrenmek baradaky kanunçylygyň berjaý edilişine, ýer jümmüşinden peýdalanylanda işleriň howpsuz alnyp barlyşyna gözegçiligi „Türkmenstandartlary“ Baş döwlet gullugy (Düzgünnama 1999-njy ýylda tassyklandy) amala aşyrýar.

Suw serişdelerinden rejeli peýdalanmak babatda gözegçilik etmek Suw hojalyk ministrliginiň üstüne ýüklenýär (Düzgünnama 2000-nji ýylda tassyklandy). Ol suwdan peýdalanmagyň tassyklanan çäklerine laýyklykda suwdan peýdalanyjlara suwuň öz wagtynda hem-de bökdençsiz berilmegini, şeýle hem suw baýlyklarynyň rejeli peýdalanylyşyna we suwy aýaýan tilsimatlaryň ulanylyşyna gözegçiligi üpjün edýär.

Gözegçiligi balyk ätiýaçlyklaryny we suw haýwanlaryny goramak babatda amala aşyrýan edara Balyk hojalyk döwlet komitetiniň Döwlet balyk gorag müdirligidir (Düzgünnama 1998-nji ýylda tassyklandy). Bu müdirlik balyk hojalyk suw howdanlarynda balyk serişdeleriniň ýagdaýyna, balyk tutmagyň we balyk ätiýaçlyklaryny goramagyň bellenen kadalarynyň berjaý edilişine, edara görnüşindäki taraplaryň tebigaty goraýyş kanunçylygyny berjaý edişine gözegçiligi amala aşyrýar.

Tebigaty goramak ministrligi ähli ekologik ulgamlaryň goralyşyna gözegçilik bilen bir hatarda atmosfera howasynyň, ösümlük dünýäsiniň (şol sanda tokaýlaryň), haýwanat dünýäsiniň (şol sanda balyk ätiýaçlyklarynyň), deňizdäki haýwanlaryň we ösümlükleriň, Türkmenistanyň çäk suwlarynyň tebigy serişdeleriniň peýdalanylyşyna we goralyşyna gözegçiligi üpjün edýär.

Pudaklaýyn ekologik gözegçiligi ministrlikler we beýleki döwlet dolandyryş edaralary tarapyndan amala aşyrylýar hem-de olaryň tabynlygyndaky kärhanalarda, guramalarda we edaralarda tebigatdan peýdalanmak we tebigy gurşawy goramak baradaky çäreleriň, kadalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmäge gönükdirilýär.

Gös-göni kärhanalaryň, guramalaryň we edaralaryň özleri tarapyndan guralýan gözegçilik önümçilik ekologik gözegçiligidir.

Jemgyýetçilik ekologik gözegçiligi bolsa ýerli öz-özünü dolandyryş edaralary, Tebigaty goramak jemgyýeti we beýleki jemgyýetçilik guramalary hem-de ilat tarapyndan amala aşyrylýar. Şunda tebigy gurşawy goramak baradaky çäreleri durmuşa geçirmekde degişli döwlet edaralaryna ýardam etmek esasy maksat bolup durýar.

Sanitariýa ekologik gözegçiligi Saglygy goraýyş we derman se-nagaty ministrliginiň Döwlet sanitariýa-epidemiologiýa gullugy (Düz-günnama 1998-nji ýylda tassyklandy) tarapyndan amala aşyrylýar. Bu gullugyň ekologiya babatdaky wezipeleri Sanitariýa kodeksinde (2009 ý.) hem-de görkezilen Düzgünnamada kesgitlenendir. Onuň esasy wezipeleri adamyň saglygyny goramak we pugtalandyrmak, sagdyn ýaşaýyş düzgünini emele getirmek hem-de kesellerden ägä bolmak maksady bilen tebigy gurşawyň zyýanly hadysalarynyň ilatyň saglygyna täsir etmeginiň önüni almak, ýüze çykarmak we olara ýol bermezlikdir.

§3. Ekologik hukuk jogapkärçiligi

Türkmenistanyň tebigaty goraýyş kanunçylygynyň bozulmagy ekologik hukuk jogapkärçiligine getirýär. Şular ýaly bozulmalara ekologik hukuk bozulmalary diýilýär. Tutuşlygyna tebigy gurşaw ba-batda hukuk bozulmalaryň sanawy ”Tebigaty goramak hakyndaky“ Kanunda berilýär. Sanitariýa ekologik hukuk bozulmalarynyň sa-nawy Sanitariýa kodeksinde göz önünde tutulýar. Tebigy baýlyklaryň görnüşleri boýunça bolsa hukuk bozulmalaryň sanawlary Ýer, Suw, Tokaý kodekslerinde, Ýer jümmüşi, Haýwanat dünýäsi, Ösümlik dünýäsi hakyndaky, Atmosfera howasyny goramak hakyndaky ka-nunlarda kesgitlenilýär.

Kanunçylyga laýyklykda ekologik hukuk bozulmalary eden-ler barada olar üçin amatsyz netijeleri göz önünde tutýan çäreler ulanylýar. Şular ýaly çärelere ekologik hukuk jogapkärçilik çärele-ri diýilýär. Hukuk jogapkärçiliginiň çäreleri jenaýat, dolandyryş, raýat, zähmet kanunçylygynda göz önünde tutulýar. Ekologik hu-kuk jogapkärçiliginiň görnüşleri: jenaýat, dolandyryş, raýat-hukuk (maddy), düzgün-nyzam we ýörite hukuk. Bu jogapkärçilik tebigy

gurşawyň hapalanmagy, zaýalanmagy, bozulmagy, egsilmegi we şular bilen baglanyşykly adamyň saglygyna hem-de maddy gymmatlyklara ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilikdir.

Ekologik jenaýatlaryň düzümleri Jenaýat kodeksinde göz önünde tutulýar. Oňa laýyklykda işler geçirilende ekologik howpsuzlygyň düzgünleriniň bozulmagy jenaýat hasaplanýar, ýagny senagat we beýleki desgalar taslananda, ýerleşdirilende, gurlanda, ulanmaga berlende töwerekdäki gurşawy goramagyň düzgünleri bozulyp, eger şol hereket radioaktiw ýagdaýyň düýpli üýtgemegine, adamlaryň saglygyna zyýan ýetiren, haýwanlaryň köpçülikleýin gyrylmagyna ýa-da beýleki agyr netijelere getiren bolsa.

Ekologiýa taýdan howply maddalary we galyndylary daşamagyň, saklamagyň hem-de gaýtadan peýdalanmagyň düzgünleriniň bozulmagy hem jenaýatdyr, ýagny: 1) adamyň jany ýa-da saglygy üçin zyýanly maddalaryň we galyndylaryň bellenen düzgünleri bozup daşalmagy, saklanylmagy, gömülmegi ýa-da gaýtadan peýdalanylmagy adamlaryň saglygyna ýa-da töwerekdäki gurşawa düýpli zyýan etmegine howp döretse; 2) töwerekdäki gurşawyň hapalanmagyna, zäherlenmegine ýa-da zaýalanmagyna, haýwanlaryň köpçülikleýin gyrylmagyna getiren ýa-da adamyň saglygyna zeper ýetiren şonuň ýaly hereketler; 3) ýokarda göz önünde tutulan seresapsyzlyk sebäpli adamlaryň köpçülikleýin kesellemegine ýa-da adamyň ölmegine getiren hereketler.

Jenaýat kodeksinde göz önünde tutulan halatlarda şu aşakdaky hereketler hem jenaýat jogapkärçiligine getirýär: suwlaryň hapalanmagy, atmosferanyň hapalanmagy, deňiz gurşawynyň hapalanmagy, Türkmenistanyň çäk suwlary we onuň aýratyn ykdysady zolagy hakyndaky kanunçylygyň bozulmagy, ýeriň zaýalanmagy, suwdaky haýwanlaryň we ösümlükleriň bikanun alynmagy, ýer jümmüşini goramagyň we ondan peýdalanmagyň düzgünleriniň bozulmagy, balyk ätiýaçlyklaryny goramagyň düzgünleriniň bozulmagy, bikanun aw, agaçlaryň we gyrymsy agaçlaryň bikanun çapylmagy, tokaý toplumlarynyň ýok edilmegi ýa-da zaýalanmagy, aýratyn goralýan tebigy meýdanlaryň we obýektleriň düzgüniniň bozulmagy.

Ekologik hukuk bozulmalary üçin dolandyryş jogapkärçiligi Dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksde bellenilýär. Bu jogapkärçilik dolandyryş etmişi üçin kazyýet tertibinde däl-de dolandyryş edaralary tarapyndan ulanylýar.

Dolandyryş hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksde tebigy gurşawy goramak we ondan peýdalanmak babatdaky hukuk bozulmalar üçin jogapkärçilik çäreleri göz önünde tutulýar. Olar: duýduryş, jerime, hukuk bozulma edilende ulanylan gurallary tölegli yzyna almak, bikanun ele salnan önümi yzyna almak, tebigy gurşawdan peýdalanmak we ony goramak bilen baglanyşykly işe bolan hukukdan mahrum etmek, işi duruzmak ýa-da hojalyk-tehniki desgalaryň we enjamlaryň işini wagtlaýyn gadagan etmek, hukuk bozulmanyň edilmeginde gural bolan zady döwletin haýryna geçirmek.

Şu aşakdakylar dolandyryş jogapkärçilik çäreleriniň ulanylmagyna getirýär: suwlara, ýerasty baýlyklaryna, tokaýlara, haýwanat dünýäsine döwlet eýeçilik hukugynyň bozulmagy; ýerleriň zaýalanmagy, olardan eýelik gözi bilen peýdalanmazlyk, ýerden peýdalanmagyň tebigaty goraýyş düzgüniniň talaplarynyň ýerine ýetirilmezligi, ýerleriň ýagdaýyna amatsyz täsir edýän desgalaryň ulanmaga berilmegi; ýer jümmüşini goramak baradaky talaplaryň bozulmagy; suw baýlyklaryny goramak kadalarynyň bozulmagy; döwlet tokaý gaznasynyň ýerlerinden bikanun peýdalanmak; birugsat ot ýatyrnak we mal bakmak; tokaýlarda ýangyn howpsuzlygynyň talaplaryny bozmak; atmosfera howasyna hapalaýjy maddalaryň çäkten artyk ýa-da ygtyýar alynman goýberilmegi; haýwanat dünýäsinden peýdalanmagyň tertibini bozmak; aw awlamak we balyk tutmak kadalaryny bozmak we beýlekiler.

Ekologik hukuk bozulma netijesinde tebigy gurşawa zyýan ýetirilende raýat-hukuk (maddy) jogapkärçiligi ýüze çykýar. Hukuk jogapkärçiliginiň bu görnüşi hukuk bozujynyň üstüne ýetirilýän zyýanyň öwezini dolmak borjunyň ýüklenilmegini aňladýar. Zyýanyň öwezini dolmak tebigy gurşawyň bozulan bölegini öňki kaddyna getirmek ýoly bilen ýa-da pul görnüşinde geçirilýär. Şunda Türkmenistanyň Raýat kodeksinden hem-de ýörite kanunçylykdan ugur alynýar.

Haýwanat dünýäsine, tokaýlara we ösümlik dünýäsine ýetirilen zyýany hasaplamak üçin jogapkärçiligiň taksa usuly ulanylýar. Taksa ýetirilen zyýany hasaplamagyň şertli birligidir. Türkmenistanyň çäklerinde ýaşayan haýwanlaryň görnüşlerini, ýabany ösýän ösümlikleri bikanun tutmak (almak) bilen ýetirilen zyýany töledip almagyň möçberlerini hasaplamak üçin taksalar Tebigaty goramak ministrligi tarapyndan 2000-nji ýylda tassyklandy.

Tebigy gurşawa ýetirilen zyýany tölemegiň taksa usuly maddy jogapkärçilik hökmünde bikanun aw awlananda, bikanun balyk tutulanda, tokaýda bikanun açaň çapylanda we beýleki halatlarda ulanylýar. Taksalaryň möçberleri bolsa tebigy obýektiň görnüşine, onuň ykdysady ähmiýetine, durmuş-ekologik gymmatyna, ýerine ýetirýän wezipelerine baglylykda bellenilýär. Maddy jogapkärçilikde taksalar boýunça ýetirilen zyýany töledip almak dolandyryş jerimäniň salynýandygyna garamazdan geçirilýär.

Bellenilen taksalar ýa-da raýat-hukuk (maddy) jogapkärçiligini kesgitleýän beýleki ýörite hukuk kadalary bolmasa, onda tebigy gurşawa ýetirilen zyýan Raýat kodeksine laýyklykda töledilýär. Hukuk bozujynyň tebigy gurşawa ýetiren zyýany üçin maddy jogapkärçilige çekilmegi onuň hukuk jogapkärçiliginiň beýleki görnüşlerine (jenaýat ýa-da dolandyryş jogapkärçiligine) çekilýändigine garamazdan geçirilýär.

Düzgün-nyzam ekologik hukuk jogapkärçiligi wezipeli adam, beýleki işgär tarapyndan düzgün-nyzam etmişi görnüşinde edilen ekologik hukuk bozulma üçin ulanylýar. Bu jogapkärçilik zähmet düzgün-nyzamyny berkitmäge gönükdirilýär we ekologiýa kanunçylygynyň talaplarynyň berjaý edilmegine ýardam edýär. Düzgün-nyzam jogapkärçilik çäreleri işgärleriň öz zähmet borçlaryny ýerine ýetirmekleri bilen baglanyşykly eden ekologik hukuk bozulmalary üçin ulanylyp bilner.

Ekologiýa kanunçylygy tebigatdan peýdalanyanlaryň tebigy serişdeler babatdaky bähbitlerine täsir edýän jogapkärçilik çärelerini hem göz önünde tutýar. Bu çäreler tebigy gurşawyň böleklerini şolaryň eýelerinden (ýerleri), peýdalanyjylardan yzyna almak we beýlekilerdir.

Görkezilen ýörite-hukuk jogapkärçilik çäreleri Ýer, Suw, Tokaý kodekslerinde hem-de beýleki tebigaty goraýyş we tebigy serişdeler kanunçylygynda göz önünde tutulýar. Jogapkärçiligiň bu görnüşi tebigatdan peýdalanmagyň aýry-aýry görnüşleri we olary goramak bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Ekologiýa babatda ýörite-hukuk jogapkärçilik çärelerine şu aşakdakylary degişli etmek bolar: tebigatdan peýdalanmak hukugyny bes etmek; berlen tebigy gurşawyň böleklerini yzyna almak; tebigatdan peýdalanmak boýunça hukukdan mahrum etmek; tebigatdan rugsatsyz peýdalanylan döwürde edilen çykdajylary tölemezlik; tebigy serişdäniň bölegi bozulanda şony dikeltmek boýunça hukuk bozujynyň üstüne borç ýüklemek; tebigatdan peýdalanmak bilen baglanyşykly geçirilýän çäreleri duruzmak. Ýörite-hukuk jogapkärçilik çärelerini umumy ygtyýarly ýerine ýetiriji häkimiýet edaralary hem-de ýörite ygtyýarly döwlet edaralary bellenen tertipde ulanmaga haklydyrlar.

Soraglar

1. Ekologiýa hukugyny kadalaşdyrýan jemgyýetçilik gatnasyklary haýsylar?
2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ekologik syýasaty nähili durmuşa geçirilýär?
3. Ekologiýa kanunçylygy haýsy hukuk namalary öz içine alýar?
4. Ýere hususy eýecilik hukugynyň görnüşleri haýsylar?
5. Ýerleri peýdalanmak hukugy haýsy maksatlar üçin berilýär?
6. Ýerleri kärendä bermegiň tertibi nähili?
7. Ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlik we haýwanat dünýäsine eýecilik hukugynyň mazmuny nämeden ybarat?
8. Ýer jümmüşinden, suwlardan, tokaýlardan, ösümlik we haýwanat dünýäsinden peýdalanmak hukugy näme?
9. Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlaryň we zatlaryň görnüşleri haýsylar?
10. Ekologik dolandyrys näme?
11. Ekologik gözegçilik näme?
12. Ekologik hukuk jogapkärçiliginiň görnüşleri haýsylar?

**JENAÝAT HUKUGY BARADA DÜŞÜNJE WE ONUŇ
WEZIPELERI****§1. Jenaýat hukugy we jenaýat kanuny barada
düşünje**

Jenaýat hukugy – bu hukuk ulgamynyň aýratyn bir pudagy bolup, jenaýat we jeza baradaky kadalaryň jemidir. Jenaýat hukugy jenaýatçylykly hyýanatçylykdan goranmak funksiýasyny (wezipesini) ýerine ýetirip, jenaýat we jeza baradaky umumy düşüňjäni berýändir.

Häzirki döwürde biziň Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiziň önünde goýýan esasy meseleleriniň biri hem hukuk we dünýewi döwleti gurmakdan ybaratdyr. Türkmenistanyň Jenaýat hukuk ulgamy döwletimiziň hukuk ulgamynyň aýrylmaz düzümi bölügi bolmak bilen, beýleki hukuk pudaklarynda bolşy ýaly, döwletimizdäki jemgyýetçilik gatnaşyklaryny berkitmekde, düzgünleşdirmekde şeýle hem raýatlaryň konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny goramakda öz goşandyny goşýar we öz önünde birnäçe meseleleri goýýar. Ol meseleler hereket edýän Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 2-nji maddasynda görkezilen ýerine ýetirmeli wezipeleri bilen birmeňzeşdir. Ýagny Türkmenistanyň Jenaýat hukuk ulgamy, şahsyýeti, raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny, jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerini, eýeçiligi, jemgyýetçilik tertibini, Türkmenistanyň garaşsyzlygyny, konstitusion gurluşyny we bitaraplyk derejesini, parahatçylygy we

adamzadyň howpsuzlygyny jenaýatçylykly hyýanatçylyklardan goramaklyk wezipesi bolup durýandyr.

Mälim bolşy ýaly, islendik döwletiň hukuk we dünýewi döwlet bolmagy üçin döwletiň kadaly dolanyşygy we raýatlaryň Konstitusion hukuklaryny we azatlyklaryny kepillendirýän hukuk kadalarynyň ulgamyny işläp düzmek zerurlygy ýüze çykyp durýar. Şol jähtden hem ugur alyp biziň Türkmenistan döwletimizde Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň talabyna laýyklykda iňňän uly, tutanýerli we irginsiz işler amala aşyrylýar. Şol bir wagtda-da biziň hemişelik Bitaraplyk derejesine eýe bolan Türkmenistan döwletimiziň Konstitusiasyna laýyklykda ahli hukuk pudaklarynda bolşy ýaly Jenaýat hukuk pudagynda-da täze kämilleşdirilen hukuk düzgünleri girizilýär. Jenaýat kodeksiniň çap edilmegi, ol barasynda metbugatyň çykyş etmegi, halk arasynda düşündiriş işleriniň geçirilmegi her bir adamyň kanunçylyk barasyndaky hukuk düşüňjesini artdyrýar, bu bolsa şolar ýaly adamlar tarapyndan bidüzgünçilikleriň edilmeginiň önüni almakda degerli täsirini ýetirip biler. Elbetde, bu wezipeleri ýerine ýetirmek bolsa, Türkmenistanyň Jenaýat hukuk ulgamyny kadalaşdyrýan we jemgyýetde ýüze çykyan kriminal¹ (jenaýatçylykly) gatnaşyklary düzgünleşdirýän Jenaýat kanunçylygy tarapyndan amala aşyrylmak mümkindir.

Jenaýat kanuny – bu halkyň erkini görkezýän we ýuridiki güýje eýe bolan, döwlet häkimiýetiniň belli bir kanun çykaryjy edarasy tarapyndan kabul edilen we jemgyýetçilik guramalary, döwlet edara-kärhanalary, şeýle hem raýatlar tarapyndan hökmany ýerine ýetirilmeli jemgyýetçilik gatnaşyklaryny kadalaşdyryjy hukuk namasydyr.

Mälim bolşy ýaly, döwletimiziň Esasy Kanunynyň – Konstitusiasynyň kadalaryna laýyk gelýän döwlet tarapyndan kabul edilen her bir kanun, özüne degişli pudaklaryň işlerini kadalaşdyrýandyr. Jenaýat kanuny bolsa öz gezeginde jenaýat we jeza diýen düşüňjeler bilen baglanyşykly bolan hukuk gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Döwletimiziň raýatlarynyň köp sanly erk-isleglerini beýan edýän Jenaýat kanuny, jenaýatçylygyň garşysyna göreşmek üçin öz önünde

¹ Kriminal – «criminalis - jenaýatçylykly» diýen latyn sözünden gelip çykyp, jenaýatçylykly, jenaýata degişlilik diýmekligi aňladýar.

goýan meselelerini netijeli çözmekligi üpjün etmäge gönükdirýändir. Bu meseleleri çözmeklik üçin bolsa jenaýat kanuny haýsy jemgyýetçilik howply etmiş jenaýat bolup durýandygyny we şol jenaýaty eden şahslara eden jenaýaty üçin jezanyň haýsy görnüşlerini bermelidigini kesgitleýär. Sebäbi islendik jemgyýetçilik gurluşynda jenaýata garşy göreşmek başda belläp geçişimiz ýaly, diňe Jenaýat kanunyň esasynda mümkindir.

Hereket edýän jenaýat kanunymyz Türkmenistanyň kanun çykarýjy edarasy – Mejlis tarapyndan 1997-nji ýylyň 12-nji iýunynda kabul edildi we Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan gol çekilip, 1998-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndan güýje girdi¹. Ol kanuna Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi² diýilýär.

Hereket edýän Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi iki bölekden, ýagny umumy we aýratyn böleklerden ybaratdyr. Jenaýat kanunynyň umumy we aýratyn bölekleri özara biri-biri bilen jebis bagly bolup, bilelikde olar jenaýat hukuk pudagyny düzýärler.

Jenaýat kanunynyň umumy bölegi – jenaýat kanunynyň umumy ýagdaýlaryny tassyklaýar hem-de Jenaýat kanunynyň ýörelgelerini kesgitleýän jenaýat we jeza baradaky kadalardan ybaratdyr. Umumy bölek 6 bölümi, 100 maddany we şu aşakdaky baplary özünde jemleýändir:

1. Jenaýat kanunçylygynyň ýörelgeleri we wezipeleri;
2. Jenaýat kanunyň hereket edýän wagty we giňişligi;
3. Jenaýat diýen düşünje, jenaýatlaryň agyrlýk derejeleri we görnüşleri;
4. Jenaýat jogapkärçiligine degişli adamlar;
5. Günä;
6. Jenaýata bile gatnaşma;
7. Etmiş jenaýatçylyklydygyny aradan aýyryan ýagdaýlar;
8. Jeza diýen düşünje, onuň maksatlary we görnüşleri;
9. Jezanyň görnüşiniň we möçberiniň bellenilmegi;
10. Jenaýat jogapkärçiliginden boşadylmagy;
11. Jezadan boşadylmagy;
12. Günä geçme we rehim etme, iş kesilenlik aýby;

¹ Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1997 ý., № 2,9-njy madda.

² Kodeks – «codex - kitap» diýen latyn sözünden gelip çykyp, kanunlaryň ýygyndysy, bir bitewi kanunlar toplumy diýmekdir.

13. Kämillik ýaşyna ýetmedikleriň jenaýat jogapkärçiliginiň we jezasynyň aýratynlyklary;
14. Medisina häsiýetli mejbury çäreler;
15. Medisina häsiýetli mejbury çäreleriň belenilmegi we bes edilmegi;

Jenaýat kanunynyň aýratyn bölegi aýratyn jenaýatlar barada öwredýän bölüm bolup, 8 bölümi, 259 maddany we şu aşakdaky bablary özünde jemleýändir:

1. Jana we saglyga garşy jenaýatlar;
2. Şahsyýetiň azatlygyna, namysyna we mertebesine garşy jenaýatlar;
3. Jyns gatnaşyklary çygryndaky jenaýatlar;
4. Adamyň we raýatyň konstitusion hukuklaryna we azatlyklaryna garşy jenaýatlar;
5. Kämillik ýaşyna ýetmedikleriň, maşgalanyň we ahlaklylygyň garşysyna jenaýatlar;
6. Parahatçylyga we adamzadyň howpsuzlygyna garşy jenaýatlar;
7. Döwlete garşy jenaýatlar;
8. Döwlet gullugynyň bähbitlerine garşy jenaýatlar;
9. Adyl kazyýetlige garşy jenaýatlar;
10. Dolandyryş tertibine garşy jenaýatlar;
11. Eýeçilige garşy jenaýatlar;
12. Ykdysady işi amala aşyrmagyň tertibine garşy jenaýatlar;
13. Kommersiýa we beýleki guramalarda gulluk bähbitlerine garşy jenaýatlar;
14. Jemgyýetçilik howpsuzlygyna we jemgyýetçilik tertibine garşy jenaýatlar;
15. Ilatyň saglygynyň garşysyna edilen jenaýatlar;
16. Ekologik jenaýatlar;
17. Transport hereketiniň we ony ulanmagyň howpsuzlygynyň garşysyna edilen jenaýatlar;
18. Kompýuter maglumaty çygrynda jenaýatlar;
19. Harby jenaýatlar.

Bulardan başga-da jenaýat kanunynyň aýratyn böleginiň her bir maddasynyň bölümleri dispozisiýadan we sanksiyadan düzülýär.

§2. Jenaýat hukugynyň predmeti

Jenaýat hukuk ylmynyň predmeti (zady) – jenaýat hukugyna we jenaýat kanunyna düşünjäni alanymyzdan soňra, biziň jenaýat hukuk ylmynda ilkinji bilmeli zatlarymyzyň biri hem jenaýat hukuk ylmynyň öwrenýän zadydyr (predmetidir). Biziň Türkmenistan döwletimiziň islendik hukuk ylmynda bolşy ýaly, jenaýat hukuk ylmy hem jemgyýetçilik gatnaşyklaryny öwrenýändir. Jenaýat hukuk ylmy beýleki hukuk ylymlaryndan özüniň öwrenýän zady bilen tapawutlanýandyr. Ýagny jenaýat hukuk ylmynyň beýleki ylymlardan tapawudy bolsa, ol hem onuň jemgyýetiň arasynda bolup geçýän kriminal gatnaşygyny, ýagny, başgaça aýdylanda, adamlaryň arasynda bolup geçýän jenaýatçylykly gatnaşygyny öwrenýänligindedir. Jemgyýetçiligiň arasynda bolup geçýän kriminal gatnaşyk diýip nämä düşünilýär? Bu soraga biz şu aşakdaky ýönekeý mysalyň üsti bilen göz ýetirjek bolalyň. Mysal üçin; Amanow Berdiýewi ar almak niýeti bilen urýar, urgynyň netijesinde bolsa Berdiýewe agyr ten şikesi ýetirilýär (Türkmenistanyň JBK-nyň107-nji mad.). Görşümüz ýaly, bu ýerde Amanow bilen Berdiýewiň arasynda jenaýatçylykly (kriminal) gatnaşyk bolup geçdi. Sebäbi bu ýerde adamynyň saglygyna şikes ýetirilýär. Jan we saglyk bolsa adama berlen iň gymmatly zatdyr. Jana ýa-da saglyga agyr şikes ýetirilen wagty onuň öwezini dolup bolýan däl. Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 3-nji maddasynda adam, onuň jany we saglygy, sözüň doly manysynda onuň beden ösüşi döwletiň we jemgyýetiň iň gymmatly hazynasy bolup durýanlygy barada hukuk kadasynyň berkidilmegi hem adamyň janynyň we saglygynyň döwlet tarapyndan goralýan iň esasy obýektleriň biridigini tassyklaýar. Şonuň üçin hem adamynyň saglygyna ýa-da janyna zorluk ulanyp, şikes ýetirilen mahaly, Türkmenistanyň Jenaýat hukugy (kanuny) öwrenmäge girişýändir. Şeýlelikde, Türkmenistanyň jenaýat hukuk ylmynyň öwrenýän zady jemgyýetiň arasyndaky bolup geçýän kriminal gatnaşygydyr.

§3. Jenaýat hukugynyň wezipeleri

Elbetde her bir hukuk ulgamynyň öz önünde goýýan wezipeleriniň bolşy ýaly, Türkmenistanyň jenaýat hukuk ylmynyň hem öz önünde goýýan birnäçe wezipeleri bardyr. Olar jemi sekiz sany bolup, ýagny şahsyýeti; raýatlaryň hukuklaryny we azatlyklaryny; jemgyýetiň we döwletiň bähbitlerini; eýeçiligi; jemgyýetçilik tertibini; Türkmenistanyň Garaşsyzlygyny, konstitusion gurluşyny we Bitaraplyk derejesini; parahatçylygy we adamzadyň howpsuzlygyny jenaýatçylykly hyýanatçylyklardan goramak, şeýle hem jenaýatlaryň önüni almak wezipelerinden ybaratdyr¹. Elbetde, bu wezipeleri amala aşyrmak üçin Türkmenistanyň jenaýat kanunçylygy jenaýat jogapkärçiliginiň esaslaryny we ýörelgelerini berkidýär, jemgyýetçilik howply bolan haýsy etmişleriň jenaýat bolup durýandygyny kesgitleýär we olaryň edilendigi üçin jezalary we gaýry jenaýat-hukuk täsir ediş çärelerini belleýär.

§4. Jenaýat hukugynyň ýörelgeleri

Döwletimiziň hukuk we dünýewi döwletini gurýan döwründe, Türkmenistanyň jenaýat hukuk ylmynyň önünde goýulan meseleleriň çözgüdi, esasan, onuň ýörelgeleriniň we ýiti hukuk kadalarynyň institutyny we tejribesini ulanmaga ýykgyň edýänligindedir.

Jenaýat hukugy watan söýüjilik, ynsanperwerlik, adalatlylyk we kanunçylyk ýörelgeleriniň beýanyňy özünde jemleýändir. Bu ýörelgeler diňe bir jenaýat hukuk pudagyna degişli bolman, eýsem olar ähli hukuk pudaklarynyň esaslaryna hem degişlidir. Ine şonuň üçin hem oňa käwagtlar ähli hukuk pudaklarynyň umumy ýörelgeleri diýilmegi hem ýöne ýerden dälidir. Olaryň jenaýat hukuk ylmy üçin esasy bolmagynyň ýene-de bir düýp sebäbi hem, olaryň biziň Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletimiziň jenaýat hukuk ylmynyň we jenaýat hukuk syýasatynyň başlangyjyny kesgitleýji esas bolup durýandygyndadyr.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 2-nji maddasy.

Jenaýat hukugynyň umumy ýörelgelerinden başga-da umumy ýörelgeleriň manysyny açýan we olary takyklaýan hem-de köpmanlyly häsiýete eýe bolan pudaklaýyn ýörelgeleri hem bardyr. Jenaýat hukugynyň pudaklaýyn ýörelgeleri şu günki hereket edýän jenaýat kanunçylygynyň ýörelgeleri bilen hem gabat gelýändir. Bu ýörelgeler, gyşarnyksyz ýerine ýetirilmäge degişli bolup, olar jemi sekiz sanydyr:

1. Türkmenistanyň jenaýat kanunçylygy, kanunylyk, kanun önünde raýatlaryň deňligi, günäkärlik jogapkärçiligi, adalatlylyk we ynsanperwerlik ýörelgelerine esaslanýar.
2. Etmäşiň jenaýatçylyklydygy, şoňa jeza berilmelidigi we gaýry jenaýat hukuk netijeleri jenaýat kanuny arkaly kesgitlenýär.
3. Adam günäsi belli edilen, diňe zyýanly netijelere getiren hereketleri (herekersizligi) üçin jenaýat jogapkärçiligine degişlidir.
4. Kazyýetiň hökümi boýunça we kanuna laýyklykda günäkär diýlip hasaplanylmasa we jenaýat jezasy berilýän bolmasa, hiç kim jenaýat etmekde günäkär diýlip hasap edilip bilinmez, oňa jenaýat jezasy berlip bilinmez.
5. Jenaýat eden adamlar kanunyň önünde deňdirler we jynsyna, teniniň reňkine, milletine, emläk we wezipe ýagdaýyna, dini garaýşyna, ynançlaryna, jemgyýetçilik birleşiklerine degişliligine garamazdan jenaýat jogapkärçiligine degişlidir.
6. Jenaýat eden adama ulanmaga degişli jeza we gaýry jenaýat hukuk täsir çäresi adalatly bolmalydyr, jenaýatyň agyrlygyna, onuň edilen ýagdaýlaryna we günäkäriň şahsyýetine berk laýyk gelmelidir.
7. Jenaýat eden adamlara ulanylýan jeza we gaýry jenaýat hukuk täsir çäreleri fiziki taýdan ejir çekmeler ýetirmegi ýa-da adam mertebesiniň kemsidilmegini öz maksady edinip bilmez.
8. Şol bir jenaýat üçin hiç kim jenaýat jogapkärçiligine iki gezek çekilip bilmez¹.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 3-nji maddasy.

JENAÝAT WE JENAÝATÇYLYK BARADA DÜŞÜNJE

Ş1. Jenaýat barada düşünje we onuň alamatlary

Jenaýat diýen düşünjäni öwrenmeklik, onuň alamatlaryny we agyrylyk derejelerini seljermeklik jenaýat hukuk ylmynyň esasy aýrylmaz bir bölegi bolup durýandyr.

Jenaýat hukuk taryhyndan we tejribesinden bize belli bolşy ýaly, jenaýat diýen düşünjä dünýä döwletleriniň hersiniň öz garaýşy we öz baha we kesgitleme berşi bar. Biziň Türkmenistan döwletimizde bolsa jenaýat diýen düşünjä jenaýat hukuk ylmy tarapyndan we kanun çykaryjy tarapyndan şu aşakdaky ýaly kesgitleme berilýär. **Jenaýat** – bu kanun (JK) tarapyndan goralýan obýektlerine zyýan ýetirýän ýa-da zyýan ýetirmäge howp döredýän, edilen (hereket ýa-da hereketsizlik) jemgyýetçilik howply etmişi **jenaýat** diýlip hasap edilýär¹. **Jenaýatçylyk** diýlende bolsa, her haýsyna aýrytynlykda jeza çäreleri göz önünde tutulan birnäçe jenaýatlaryň jemine düşünilýär. Diýmek, etmişiň jenaýat bolmagy üçin kanun tarapyndan goralýan obýektlere zyýanyň ýetirilmegi ýa-da şol zyýany ýetirmeklik howpunyň döredilmegi gerekdir.

Günäniň jemgyýet üçin howplulygyny ýetirilen ýa-da ýetirilip biljek zyýanyň hukuk esaslandyryjysyny edilen jenaýatyň häsiýetli alamatlary bilen deňeşdirmek arkaly bilmek bolar.

Islendik jemgyýetçilik howply etmiş jenaýat boljak bolsa, onda ilki bilen ol edilen etmiş jenaýatyň hökmany alamatlaryny özünde jemlemelidir. Jenaýatyň alamatlaryny özünde jemlemedik islendik etmiş jenaýat bolup bilmez. Her bir jenaýat şu aşakdaky 4 sany hökmany alamatlary özünde jemleýändir:

1. Howply etmiş bolmaly;
2. Etmiş jenaýat kanunyna garşy bolmaly;
3. Günälilik bolmaly;
4. Jezalandyrylmaga degişli bolmaly.

Howply etmiş – bu jenaýatyň esasy alamatlarynyň biri bolup, kanuna garşylygy ýüze çykarýan hem-de kanun tarapyndan haýsy etmişiň howplulygyny kesgitleýän we jenaýata maddy taýdan baha berýän ýuridiki aňlatmasy bolan jenaýatyň özboluşlylygydyr.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 10-njy maddasy.

Jemgyýet üçin howply etmişň netijesinde hökman zyýanly netije ýüze çykan bolmalydyr, jenaýatyň netijesinde zyýanyň şu aşakdaky görnüşleri ýetirilip bilner:

1. Maddy zyýan.
2. Fiziki zyýan.
3. Ruhy zyýan.
4. Ahlaklylyk zyýan.

Etmişň kanuna garşy bolmagy – bu hem jenaýatyň esasy alamatlarynyň biri bolup, Türkmenistanyň jenaýat kanunçylygynyň goraýan obýektlerine garşy howply etmiş edip, ýokarda görkezilen zyýanlaryň ýetirilmegine ýa-da şol zyýanlary ýetirilmek howpunyň döredilmegine aýdylýar. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň goraýan obýektlerine bolsa şu aşakdakylar degişlidir:

- Şahsyýet.
- Raýatlaryň hukuklary we azatlyklary.
- Jemgyýetiň we döwletiň bähbitleri.
- Eýeçilik.
- Jemgyýetçilik tertibi.
- Türkmenistanyň garaşsyzlygy.
- Konstitusion gurluşy we Bitaraplyk derejesi.
- Parahatçylyk we adamzadyň howpsuzlygy¹.

Şeýlelikde, ýokarda görkezilen jenaýat kanunynyň goraýan obýektlerine zyýan ýetirilse ýa-da zyýan ýetirilmek howpy döredilse, onda ol kanuna garşylyk diýip hasap edilmäge degişlidir.

Jenaýatyň esasy alamatlarynyň biri hem günälilikdir. **Günälilik** – bu jenaýaty eden adamynyň öz eden jenaýatçylykly etmişine aklynyň ýetip, şony isläp etmegi ýa-da seresapsyzlykda jenaýata ýol bermegidir.

Jenaýatyň iň soňky alamaty bolsa, ol hem **jezalandyrmaga degişli bolmagydyr**. *Jezalandyrmak, başgaça aýdylanda jeza bermek* – munuň özi edilen etmiş üçin çäre görmekdir. Ýagny jenaýaty eden adamynyň eden etmiş esasynda, kazyýetiň hökümi bilen jenaýat etmekde günäkär diýlip ykrar edilen adama, döwletiň mejbury çäresi hökmünde ulanylyp temmi çäresidir.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 2-nji maddasy.

§2. Jenaýatyň kategoriýalary (derejeleri) we görnüşleri

Türkmenistanyň jenaýat hukugynda her bir jenaýatyň öz alamatlarynyň bolşy ýaly, her bir jenaýatyň öz agyrlyk derejesi hem bardyr. Türkmenistanyň JK-nyň 11-nji maddasyna laýyklykda jenaýatlar özüniň agyrlyk derejesi boýunça şu aşakdaky toparlara bölünýär:

1. Uly bolmadyk agyr jenaýatlar.
2. Ortaça agyr jenaýatlar.
3. Agyr jenaýatlar.
4. Aýratyn agyr jenaýatlar.

Uly bolmadyk agyr jenaýatlar diýlip, edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda iň ýokary jezasy iki ýyldan köp bolmadyk möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek görnüşinde göz önünde tutulan bilkastlaýyn we seresapsyzlykly etmişler hasaplanylýar.

Ortaça agyr jenaýatlar diýlip edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda iň ýokary jezasy sekiz ýyla çenli möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek görnüşinde göz önünde tutulan bilkastlaýyn we seresapsyzlykly etmişler hasap edilýär.

Agyr jenaýatlar diýlip edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda iň ýokary jezasy on baş ýyla çenli möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek görnüşinde göz önünde tutulan bilkastlaýyn we seresapsyzlykly etmişler hasaplanylýar.

Aýratyn agyr jenaýatlar diýlip, edilen etmişler üçin jenaýat kanunynda ýigrimi baş ýyla çenli möhlet bilen azatlykdan mahrum etmek jezasy görnüşinde göz önünde tutulan bilkastlaýyn jenaýatlar hasaplanylýar¹.

“Jenaýatyň derejeleri” diýen düşünjäniň berilmegi hukuk ulanyş işinde, aýratyn hem jenaýat kanunynda jenaýatyň agyrlygy, jeza çäresini bellemegiň we ondan boşatmagyň tertibi, düzediş işleriniň görnüşiniň kesgitlenmegi ýaly meseleleri düzgünleşdirmekde möhüm ähmiýete eýedir.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 11-nji maddasy.

§3. Jenaýatyň düzümi

Jenaýat-hukuk ylmynda jenaýatyň düzümi diýen düşünje, jenaýat jogapkärçiligine çekmek üçin esas hökmünde seredilip, etmiş jemgyýetçilik howplulygyny açyp görkezýän jenaýat diýen düşünje bilen ýakyn arabaglanyşyklydyr. Jenaýatyň düzümi diýen düşünje jenaýat-hukuk ylmy tarapyndan giňden öwrenilmäge degişli bolup, dünýäniň hukukçy alymlarynyň köpüsiniň ünsüni özüne çekýändir. Jenaýatyň düzümi diýen düşünje takyk jenaýatlaryň ähli düzümlerini öz içine alýan başlangyjy bolan umumy düşüňjani özünde jemleýändir.

Islendik howply etmiş jenaýatyň düzümini emele getirjek bolsa, onda ol düzümi özüne mahsus bolan ähli alamatlary (elementleri), ýagny jenaýatyň düzüminiň obýektiw we subýektiw (jenaýatyň obýektini, obýektiw tarapyny, subýektini we subýektiw tarapyny) alamatlaryny özünde jemlemelidir. Diňe jenaýatyň düzüminiň obýektiw we subýektiw alamatlary bir ýere jemlenen ýagdaýynda jenaýatyň düzümi emele gelýändir.

Her bir jenaýatyň düzümi özüniň kesgitli aýratynlyklary ýa-da alamatlary bilen häsiýetlendirilýär. Olar şol jenaýatyň düzüminiň özüne mahsus bolan häsiýetini bildirýärler. Mysal üçin: bilkastdan adam öldürmek, ogurlyk, garakçylyk we ş.m. Görkezilen jenaýatlar özlerine mahsus bolan jenaýatyň düzümi boýunça biri-birinden tapawutlydyr. Ýagny bu diýildigi bilkastdan adam öldürmekligiň düzümi ogurlygyň ýa-da garakçylygyň düzüminden tapawutlanýar diýiligidir. Görkezilen her bir jenaýatlaryň düzümi kesgitlenen alamatlar boýunça häsiýetlendirilýär. Ýöne her bir takyk jenaýatyň düzümi ähli jenaýatlaryň umumy düzümleri üçin gerekli bolup durýandyr. Jenaýat kanunynyň Aýratyn böleginiň predmetini düzýän bu aýratynlyklary ýa-da alamatlary öwrenmeklik bilen jenaýatlaryň aýratyn düzümleriniň aýratynlyklaryny häsiýetlendirmek bolar. Jenaýatyň esasy alamatlary bolsa ýokarda belleýşimiz ýaly, jemgyýetçilik üçin howplulyk, kanuna garşylyk, günäliklik we etmiş üçin jeza berilmegi bolup durýar.

Jenaýat hukuk kadasyna laýyklykda jenaýatyň düzümi şu aşakdaky 4 sany hökmany elementlerden¹ jemlenýär:

1. Jenaýatyň obýekti;
2. Jenaýatyň obýektiw tarapy;
3. Jenaýatyň subýekti;
4. Jenaýatyň subýektiw tarapy.

Jenaýatyň obýekti – bu zyýan ýetirilýän ýa-da zyýan ýetirilip bilinjek jenaýat kanuny tarapyndan goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklarydyr. Jenaýat kanuny tarapyndan goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryna (obýektlerine) jenaýatçylykly hyýanatçylyk edilmegi netijesinde zyýan ýetirilýär ýa-da zyýan ýetirilmek howpy döreýär. Türkmenistanyň Jenaýat kanunçylygynyň 2-nji maddasyna laýyklykda jenaýat kanunçylygy tarapyndan goralýan jemgyýetçilik gatnaşyklaryny jenaýatçylykly hyýanatçylyklardan goramaklyk jenaýat kanunçylygynyň esasy wezipesi bolup durýar.

Jenaýatyň obýektiw tarapy – bu jenaýatyň daşky ýüze çykyşyny häsiýetlendirýän alamatlaryň jemidir. Obýektiw tarapa hereket we hereketsizlik jenaýatyň netijesi hem-de hereketlilik ýa-da hereketsizligiň jenaýatçylykly netijä getiren sebäpleri degişlidir. Bulardan başga-da jenaýatyň düzüminiň obýektiw tarapyna käbir goşmaça alamatlar hem degişlidir. Olar: jenaýatyň edilen ýeri, wagty, jenaýat etmekde ulanylan gurallar, serişdeler we usullar hem-de jenaýatyň daşky ýüze çykyşy bilen baglanyşykly bolan gaýry ýagdaýlar.

Jenaýatyň subýekti – bu jenaýaty amala aşyran we kanun tarapyndan göz önünde tutulan jenaýat jogapkärçiligine düşýän ýaşaýeten, akyly düzüw bolan fiziki şahsdyr².

Jenaýatyň düzüminiň subýektiw tarapy – bu jenaýaty eden şahsyň özüniň bilkastdan ýa-da seresapsyzlykdan eden etmişine, hereketine ýa-da hereketsizligine, başgaça aýdylanda, jenaýatyň düzüminiň obýektiw tarapyna aň taýdan, ruhy (psihiki) taýdan gatnaşmagyna baha bermegidir³.

¹ Element – elementum – ilki başlangyç diýen latyn sözünden gelip çykyp, gadymy grek materialistik filosofýasynda tebigatyň ilki başlangyçlarynyň, düzümleriň birini aňladýar.

² Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 20-nji maddasy.

³ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 27, 28, 29-njy maddalary.

Şeýlelikde, jenaýatyň düzümi diýen düşünje ýokarda agzalyp geçilen 4 sany elementleri özünde jemleýändir. Ol elementler bolsa biri-birine kesgitli täsir etmek bilen öz aralarynda ýakyn aragatnaşykda bolup, jenaýatyň düzümini emele getirýärler. Görkezilen elementleriň haýsy-da bolsa biriniň ýok bolmagy edilen etmişi jenaýat hökmünde görkezýän jenaýatyň düzüminiň ýoklugyny aňladýandyr. Jenaýatyň düzüminiň elementleri bilelikde jemlenip, kesgitli bir etmişiň jemgyýetçilik howplulygyny, onuň häsiýetini we agyrlyk derejesini jenaýat hökmünde häsiýetlendirýärler.

§4. Jenaýaty amala aşyrmaklygyň tapgyrlary (döwürleri)

Jenaýaty amala aşyrmaklygyň tapgyrlary diýip Türkmenistanyň Jenaýat kodeksine laýyklykda jenaýatçylykly maksadyny, pikirini we niýetini amala aşyrmaklyk döwürüne aýdylýar.

Jenaýaty amala aşyrmaklygyň tapgyrlary diňe bilkastdan günä, göni niýet bilen amala aşyrylan jenaýatlarda bolup bilýär. Bu diýildigi, jenaýatyň netijesini önünden görüp, akylynyň ýetip, netijesini hem isläp eden bolmaly diýiligidir.

Jenaýaty amala aşyrmaklygyň tapgyrlary öz gezeginde üç görnüşe bölünýär:

1. Jenaýata taýýarlyk görmek (TJK 13-nji maddasy.)
2. Jenaýatyň kastyna çykmak (TJK 14-nji maddasy.)
3. Gutarylan jenaýatlar (TJK 12-nji maddasy.)

Taýýarlyk görmek – bu serişdeleri, gurallary gözläp tapmak, olary jenaýat etmeklige taýýarlamak, taplamak (ulanar ýaly etmek) jenaýat ediljek ýerlerini öwrenmek, jenaýat edäýjek adamlary tapmak olar bilen dilleşmek hem-de gaýra ýagdaýlary amala aşyrmak bolup durýar¹.

Jenaýatyň kastyna düşmek diýip, jenaýata gös-göni girişmeklige ýa-da başlamaklyga aýdylýar². Kastyna düşmeklikde, jenaýatyň ne-

¹ Seret! Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 13-nji maddasyna.

² Seret! Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 14-nji maddasyna.

tijesi jenaýatça (subýekte) bagly bolmadyk sebäplere görä ýüze çyk-madyk bolmaly. Mysal üçin: Atylan okuň, atylan adama degmän, gapdaldan sowa geçip gitmekligi.

Gutarylan jenaýat bolanda – bu fiziki şahs tarapyndan edilen etmişde, jenaýat kanunynda göz önünde tutulan jenaýat düzüminiň ähli alamatlary bar bolan ýagdaýyna aýdylýar¹.

Ýokarda görkezilen jenaýaty amala aşyrmaklyk tapgyrlarynyň iň howplusy gutarylan jenaýatdyr. Sebäbi bu tapgyrda jenaýatyň netijesi ýüze çykýandyr.

Mälim bolşy ýaly, jenaýatlar netijeler bilen baglylykda iki topara bölünýärler:

- a) netijäni talap edýän jenaýatlara – başgaça, *maddy* düzümlü jenaýatlara;
- b) netijäni talap etmeýän jenaýatlara – başgaça, *formal* düzümlü jenaýatlara.

Maddy düzümlü jenaýatlarda – jenaýat gutardy diýip hasap edil-ýär, haçanda hakykat ýüzünde jenaýatyň maddy netijesi ýüze çykan bolsa. **Mysal üçin:** adam öldürmeklikde – jebir çekeniniň ölmegi bilen, ogurlykda ýa-da talaňçylykda bolsa, ogurlanan zatlaryň jenaýatçynyň hasabyna geçmegi bilen.

Eger-de jenaýatçylykly hereketleriň netijesinde, jenaýatça bagly bolmadyk ýagdaýlarda jenaýatyň netijesi ýüze çyk-madyk bolsa, onda ol hakykat ýüzünde jenaýat etmekligiň kastyna düşmeklik hökmünde seredilmäge degişlidir.

Formal düzümlü jenaýatlarda – jenaýat gutardy diýip hasap et-meklik üçin jenaýatyň netijesi hökman däl. Sebäbi bu jenaýatlar neti-jäni talap etmeýän jenaýatlardyr. Ýagny bu jenaýatlar maddanyň ýa-da maddanyň bölümüniň dispozisiýasyna laýyklykda jenaýatçylykly hereketiň başlanan wagty – jenaýatyň tamamlanan, ýagny jenaýatyň netijesiniň ýüze çykan wagty diýip hasap edilýär. Mysal üçin: TJK-nyň 231-nji maddasy: “Garakçylyk” – bu jenaýat başga biriniň em-läginini almak maksady bilen, adamyň jany ýa-da saglygy üçin howp-ly bolan zorlugy ulanmak, ýa-da şeýle zorlugy ulanmak howpuny

¹ Seret! Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 12-nji maddasyna.

salmak bilen birlikde çozuş edilenden soň jenaýat gutardy, ýagny jenaýatyň netijesi ýüze çykdy diýlip hasap edilmäge degişlidir.

Şeýlelikde, adam tarapyndan edilen etmişde jenaýat kanunynda göz önünde tutulan jenaýat düzüminiň alamatlarynyň hemmesi bar bolsa, onda jenaýat gutarylan diýip hasap edilýär.

Jenaýatyň tapgyrlary öz gezeginde şu aşakdaky ýagdaýlar boýunça bir-birinden tapawutlanýar:

1. Jenaýatyň häsiýeti we howplulyk derejesi boýunça;
2. Jenaýatçylykly pikirini amala aşyryşy boýunça;
3. Jemgyýet üçin howplulygy boýunça.

§5. Jenaýata bile gatnaşma (şäriklik)

Jenaýata bile gatnaşma – bu bilkastdan jenaýat etmäge iki ýa-da şondan-da köp adamynyň bilkastdan bilelikde gatnaşmagydyr¹. Birnäçe adamlaryň bilelikdäki seresapsyzlyk bilen jenaýat etmegi, jenaýata bile gatnaşma bolmaýar.

Jenaýaty bilelikde edýän adamlara – **umumy şärikler** diýilýär. Umumy şäriklere jenaýaty ýerine ýetiriji bilen bir hatarda jenaýaty gurajy, meçew beriji we ýaran degişlidirler².

Jenaýaty ýerine ýetiriji – bu jenaýaty gös-göni eden adam ýa-da beýleki adamlar (bilelikde ýerine ýetirijiler) bilen bilelikde etmäge gös-göni gatnaşan, şeýle hem kanunyň güýjüne görä jenaýat jogapkärçiligine degişli bolmadyk beýleki adamlary peýdalanmak arkaly jenaýat eden adam³.

Jenaýaty gurajy – bu jenaýaty etmegi guran ýa-da onuň ýerine ýetirilmegine ýolbaşçylyk eden, şeýle hem jenaýat etmek üçin topary ýa-da jenaýatçylykly bileleşigi döreden ýa-da olara ýolbaşçylyk eden adam⁴.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 32-nji maddasy.

² Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 33-nji maddasy.

³ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 33-nji mad. 2-nji böl.

⁴ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 33-nji mad. 3-nji böl.

Meçew beriji – bu razy etmek, bermit bermek, haýbat atmak ýa-da başga usullar arkaly jenaýat etmäge yran adam¹. Diňe bir razy etmek, bermit bermek, haýbat atmak ýa-da başga usul arkaly däl, eýsem, maddy taýdan bagly ýagdaýy, saglyk ýagdaýy, aýratyn hem adamynyň kämillik ukyby bar mahaly psihiki taýdan ýetmezçiligi bolan adamyny, şeýle adamyny masgaralaýan maglumatlary ýaýratmak howpuny salmak we başgalar arkaly jenaýat etmäge yran adam jenaýat etmäge meçew beriji diýip hasap edilýär.

Ýaran – bu maslahatlary, görkezmeleri bilen habarlary, jenaýaty etmegiň gurallaryny ýa-da serişdelerini bermek, ýa-da päsgelçilikleri ýok etmek bilen jenaýat edilmegine ýardam beren adam, şeýle hem jenaýatçynyň ýaragynyň ýa-da jenaýat etmegiň gaýry serişdelerini, jenaýatyň yzlaryny ýa-da jenaýatçylykly ýol bilen edinilen zatlary gizlemegi öňünden wada beren adam, şeýle hem şeýle zatlary edinmegi ýa-da satmagy öňünden wada beren adam².

JENAÝAT JOGAPKÄRÇILIGI WE JEZA BARADA DÜŞÜNJE

§1. Jenaýat jogapkärçiligi diýen düşünje

Türkmenistan döwletimiziň çäginde ýuridiki jogapkärçiligiň esasy dört sany görnüşini görkezmek bolar:

1. Raýat (maddy) jogapkärçiligi;
2. Düzgün-nyzam jogapkärçiligi;
3. Dolandyryş jogapkärçiligi;
4. Jenaýat jogapkärçiligi.

Raýat jogapkärçiligi – bu raýatlaryň arasyndaky bolup geçýän hukuk bozulmalaryň netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini doldurtmaklyk borjunyň üstüne ýüklenmegi ýaly ýagdaýlary göz önünde tutýan jogapkärçilikdir. Mysal üçin: talapçynyň, jogapkärden haýsam bolsa bir hereketleri etmekligi ýa-da şol hereketleri etmezligi we ş.m.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 33-nji mad. 4-nji böl.

² Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 33-nji mad. 5-nji böl.

Düzgün-nyzam jogapkärçiligi – bu haýsam bolsa bir adamynyň edaranyň içinde bellenen kadalary bozan ýagdaýynda ýüze çykýan jogapkärçilikdir. Mysal üçin: işgäriň işe gijä galyp gelmegi netijesinde ýüze çykan jogapkärçilik we ş.m.

Dolandyryş jogapkärçiligi – bu jogapkärçilik Türkmenistanyň Dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksinde görkezilen kadalaryň bozulanlygy üçin ýüze çykýan jogapkärçilikdir. Mysal üçin: DHTBHK-niň 168-nji maddasy ”Ownuk huligançylyk” we ş.m.

Ýuridiki jogapkärçiligiň iň berk görnüşi bolsa, ol hem jenaýat **jogapkärçiligidir**. Sebäbi jenaýat jogapkärçiligi beýleki ýuridiki jogapkärçiliklerden özüniň hukuk bozulmalary üçin belleýän temmi çäreleri bilen tapawutlanýandyr. Jenaýat jogapkärçiliginiň beýleki jogapkärçiliklerden tapawudy şu aşakdakylardan jemlenýändir:

1. Beýleki temmi çäreleri ygtyýarly edilen wezipeli adamlar tarapyndan berlip bilinýär. Emma jenaýat jogapkärçiliginde bolsa, temmi çäresini, ýagny jezany diňe kazyýetler tarapyndan döwletiň adyndan berlip bilinýär.
2. Jenaýat jogapkärçiligi beýleki jogapkärçiliklerden tapawutlylykda birnäçe kanuny yz galdyrmalara hem eýedir.

TJK-nyň 4-nji maddasyna laýyklykda, jenaýat kanunynda göz önünde tutulan jenaýat düzüminiň ähli alamatlaryny özünde saklaýan etmişniň edilmegi jenaýat jogapkärçiligine esas bolup durýar.

Jenaýat jogapkärçiligine çekmeklik üçin esaslar:

1. Adam hökman jenaýaty amala aşyran bolmaly.
2. Onuň amala aşyran jemgyýetçilik howply etmişinde hökman günä bolmaly.
3. Etmişde jenaýatyň düzümi bolmalydyr, ýagny obýekt, obýektiw tarap, subýekt, subýektiw tarap we olaryň alamatlary bolmalydyr.
4. Jenaýatyň düzümi işiň materiallary bilen subut edilen bolmalydyr.
5. Amala aşyrylan etmişde jenaýat jogapkärçiligini aradan aýyryan ýagdaýlar bolmaly däldir (TJBK-nyň 37-42 maddalary).

§2. Jenaýat jogapkärçiligini ýenillesdirýän we agyrlaşdyrýan ýagdaýlar

Jogapkärçilgi ýenillesdirýän ýagdaýlar (TJK-nyň 57-nji mad.).

Islendik jemgyýetçilik howply etmişe baha berlende, jenaýatçynyň şahsyýeti bilen birlikde, hökmany suratda edilen etmişiň agyrlaşdyrýan we ýenillesdirýän ýagdaýlaryna hem üns berilmelidir.

TJK-nyň 57-nji maddasyna laýyklykda şu aşakdaky ýagdaýlar bar bolan ýagdaýynda, jeza bellenilende jenaýat jogapkärçiligi ýenillesdirýän ýagdaýlar diýlip hasap edilýär.

- 1) *Uly bolmadyk agyr jenaýatyň ilkinji gezek edilmegi;*
- 2) *Günäkär kämillik ýaşyna ýetmedik bolsa;*
- 3) *Göwrelilik;*
- 4) *Günäkäriň köp çagaly maşgalasynyň ýa-da kiçi ýaşly çagalarynyň bolmagy;*
- 5) *Kyn durmuş ýagdaýlarynyň gabat gelmegi zerarly jenaýatyň edilmegi;*
- 6) *Jenaýat haýbat atmagyň, gorkuzmagyň, mejbur etmegiň täsiri astynda ýa-da maddy, gulluk taýdan garaşlylyk ýa-da başga bir garaşlylyk zerarly edilen bolsa, şeýle hem jenaýatçylykly ýa-da bikanun buýrugy ýa-da görkezmäni ýerine ýetiren halatynda edilen bolsa;*

Haýbat atmak, gorkuzmak, mejbur etmek bu adamy jenaýat etmäge ýa-da oňa gatnaşmaga mejbur etmek maksady bilen psihiki taýdan aňyna täsir etmektir.

Haýbat atmak – urmak, zorlamak, öldürmek, emlägini ýok etmek we şuna meňzeşlerden ybarat bolup durýar. Atylýan haýbat howply, nagt we hakyky bolmalydyr. Şunda haýbat atylýan adam haýbata ynanmalydyr.

Gorkuzmak – bu dürli hereketler bilen, üm bilen ýa-da şoňa meňzeş hereketler bilen adamynyň psihikasyna täsir edip jenaýat etmeklige mejbur etmektir. Mysal üçin: adamyň aýbyny açmak bilen, erbet keseliniň bardygyny aýan etmek ýaly gorkuzmaklyk ýoly degişli bolup biler.

Mejbur etmek – haýbat atmakdan we gorkuzmakdan netije bilen aralygynda wagtyň ýoklugy bilen tapawutlanýar. Mejbur etmeklik iki ýagdaýda bolýar, ýagny fiziki mejburlyk we psihiki mejburlyk.

Maddy garaşlylyk – bu günäkäriň özüni maddy taýdan ekleyän, pul, eşik, iýmit we şuna meňzeşler bilen üpjün edýän adamyň bähbidi üçin jenaýat etmegidir. Muňa ene-atalar, hossarlar, ýakyn garyndaşlary degişlidir.

Gulluk taýdan garaşlylyk – bu iş boýunça bir adamyň beýleki bir adama tabynlygyny aňladýandyr.

Buýruk ýa-da görkezme – bu tabynlygyndaky adama ýolbaşçy tarapyndan edilýän we ýerine ýetirilmegi hökmany bolan talapdyr.

7) *Zorluk ulanmak, erbet masgaralamak sebäpli ýüze çykan ruhy tolgunmanyň täsiri astynda ýa-da heläkçilik çekeniniň başga bikanun hereketleri netijesinde jenaýat edilen bolsa;*

8) *Zerur goranyşyň kanunylygynyň şertleriniň bozulan ýagdaýynda, jenaýat eden adamy saklamakda, ýiti zerurlyk ýüze çykanda, esaslandyrylan töwekgelçilik ýagdaýynda jenaýat edilmegi. Bu TJK-nyň 37-39-njy we 41-nji maddalarynda göz önünde tutulan ýagdaýlaryň çäklerinden çykylyp, jenaýatyň edilmegi bolýar.*

9) *Psihiki taýdan syrkawlyk ýagdaýyň täsiri astynda ýa-da psihiki ösüşinde yza galmagy, akyly düzüwligi aradan aýrylmaýan ýagdaýynda jenaýat edilmegi;*

10) *Heläkçilik çekeniniň hukuga ters gelyän hereketleri ýa-da ah-laksyzlygy jenaýat edilmegi üçin sebäp bolan bolsa;*

11) *Günä boýun alnyp gelnen halatda, jenaýatyň üstüniň açylmagyna, jenaýata beýleki gatnaşanlary paş etmäge, jenaýat netijesinde edinilen emlägi gözläp tapmaga işeňňir ýardam edilmegi;*

12) *Jenaýat edilmeginiň gös-göni yz ýanynda heläkçilik çekene medisina we başga kömekleriň berilmegi, jenaýat zerarly maddy we ahlak taýdan ýetirilen zyýanyň öweziniň meýletin dolunmagy ýa-da düzedilmegi heläkçilik çekene ýetirilen zeledi düzetmek üçin gönükdirilen beýleki hereketler.*

***Jogapkärçiligi agyrlaşdyrýan ýagdaýlar
(TJK-nyň 58-nji mad.).***

TJK-nyň 58-nji maddasyna laýyklykda jogapkärçiligi agyrlaşdyrýan ýagdaýlar diýlip, şu aşakdaky ýagdaýlar ykrar edilýär:

1) *Jenayıtlaryň gaýtadan edilmegi, jenayıtlaryň gaýtalanmagy, pişe görnüşinde jenayıtlaryň edilmegi;*

2) *Edilen jenayıatyň agyr netijelere getirmegi;*

3) *Iki we şondan-da köp adam bolup deslapdan dilleşmezden jenayıatyň edilmegi, deslapdan dilleşmek boýunça adamlaryň toparynyň, guramaçylykly toparyň ýa-da jenayatçylykly bileleşigiň düzüminde jenayıatyň edilmegi;*

4) *Jenayat etmekde aýratyn işjeň rol oýnaýan bolsa;*

5) *Psihiki taýdan syrkawlyk zerarly bozulmalarda ejir çekýändigini günäkäre görnetin mälim bolan ýa-da serhoş ýagdaýynda bolan adamlary, şeýle hem jenayat jogapkärçiligine ýaşy ýetmedik adamlary jenayat etmäge çekmegi;*

6) *Milli ýa-da dini duşmançylyk bahanasy boýunça, beýleki adamlaryň kanuny hereketleri üçin ar almak sebäbi boýunça, şeýle hem başga bir jenayıatyň edilmegini aňsatlaşdyrmak ýa-da jenayıatyň üstüni basyrmak maksady bilen jenayıatyň edilmegi;*

7) *Göwrelidigi günäkäre görnetin mälim bolan aýal babatynda jenayat edilen bolsa, şeýle hem ýaş çaga, beýleki garawsyz ýa-da biçäre ýagdaýda galan adamlar babatynda ýa-da günäkäre garaşly bolan adam babatynda jenayıatyň edilmegi;*

8) *Aýratyn rehimsizlik bilen, masgaralamak bilen ýa-da heläkçilik çekene ýa-da onuň ýakynlaryna ezyet bermek bilen jenayıatyň edilmegi;*

9) *Ýarag ulanmak arkaly ýa-da fiziki, ýa-da psihiki zorluk ulanmak arkaly jenayıatyň edilmegi;*

10) *Adatdan daşary ýagdaýyň şertlerini, tebigy ýa-da başga jemgyýetçilik betbagtçylygyny peýdalanmak arkaly, şeýle hem köpçülikleýin bidüzgünçilikler mahalynda jenayıatyň edilmegi;*

11) *Gulluk ýa-da jemgyýetçilik borjuny ýerine ýetirýän adam babatynda jenayıatyň edilmegi;*

12) *Jenayat umumy howply usul bilen edilen bolsa;*

13) *Jenayıatyň betnebislik meýiller bilen edilmegi.*

§3. Jeza diýen düşünje, onuň maksatlary we görnüşleri

Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 23-nji maddasynda: *”Kanunda takyk göz önünde tutulandan başga halatlarda adam hukuklary çäklendirilip ýa-da özüne degişli hukuklaryndan mahrum edilip, oňa iş kesilip ýa-da jeza berlip bilinmez.*

Hiç kimi gynamalara, rehimsizlik, zalymlyk bilen ýa-da adam mertebesini kemsidýän derejede el gatylmagyna ýa-da temmi bermeklige, şeýle hem onuň razylgy bolmasa, lukmançylyk (däri-derman we hekimçilik) synagyna ýa-da başga tejribelere sezewar edilip bilinmez. Raýat diňe kanunda takyk görkezilen esaslar bar bolan mahalynda kazyýetiň karary boýunça ýa-da prokuroryň sanksiýasy bilen tussag edilip bilner. Gaýra goýmak bolmaýan hem-de kanunda takyk görkezilen halatlarda ygtyýarly döwlet edaralary raýatlary wagtlaýyn tutup saklamaga haklydyrlar“ diýlip görkezilendir.

Şonuň üçin hem biziň Türkmenistan döwletimiziň jenaýat kanunçylygynda jeza diýen düşünjä aýratyn kesgitleme berlip geçilýär.

Jeza – bu edilen jenaýat üçin berilýän temmi çäresi bolup, ol döwletiň mejburi çäresi hökmünde, kazyýetiň hökümi bilen bellenilýär, bu çäre jenaýat etmekde günäkär diýlip ykrar edilen adama ulanylýar we jenaýat kanunynda göz önünde tutulyşy ýaly, ony käbir hukuklaryndan we azatlyklaryndan mahrum etmekden ýa-da çäklendirmeke ybarat bolup durýar (JK-nyň 43-nji mad. 1-nji böl.).

JK-nyň 43-nji maddasynda berilýän bu düşündiriş, döwletiň jenzany jenaýat temmisiniň esasy mazmuny hökmünde ykrar edýänligine şaýatlyk edýär. Şonuň bilen baglylykda hem jeza diýen düşünjä degerli üns bermegimiz gerekdir. Jezanyň düýp manysy bolsa – bu jenaýatkäriň, jemgyýetiň we döwletiň bähbitleriniň garşysyna eden jemgyýetçilik howply etmişleri üçin öwezini dolmak bolup durýar.

Jeza diňe bir edilen etmiş üçin berilýän mejburi temmi çäresi hökmünde ulanylman, eýsem, ol Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 43-nji maddasynyň 2-nji böleginiň talaplaryna laýyklykda *sosial (durmuş) adalatlylygy dikeltmek*, şeýle hem kazyýet edilen adamy *düzetmek* we täze jenaýatlaryň edilmeginiň *öňüni almak* maksatlary bilen hem bellenilýär we ulanylýar.

Sosial adalatlygy dikeltmek – bu jenaýatçynyň jenaýatçylykly hereketinde ýetiren zyýanyň öwezini dolmagyna aýdylýar.

Jenaýat eden adamyny düzetmek – terbiýelemek hem-de şonuň aňynda jenaýata bolan pikirlerini aýyrmak, oňa iş öwretmek, özünden başga adamlary sylamany öwretmek, umuman, adamlaryň arasyndaky bolan düzgün-tertibi berjaý etdirmekdir.

Boljak jenaýatyň önüni almak – bu temmi berleni terbiýelemek bilen bir hatarda şol adamyň içki dünýäsine aralaşyp, onuň niýetini (maksadyny), pikirini bilip, öz oý-pikirlerini orta atar ýaly edip, eger-de şol adam jenaýatçylykly hereket etse, onuň birnäçe hukuklarynyň çäklendiriljekdigini, onuň birnäçe hukugyndan mahrum ediljekdigini şol adama düşündirip, şol adamyň aňyndan jenaýatçylykly hereketleri aýyrmaklykdyr, ýagny gelejekde şol adamynyň ýa-da başga adamlaryň jenaýata baş goşmazlar ýaly etmeklikdir.

Mälim bolşy ýaly, edilen etmiş üçin kazyýet edaralary tarapyndan jenaýat jezasy bellenilende edilen etmişň agyrylyk derejesini we etmiş eden adamynyň şahsyýetini göz önünde tutmak bilen oňa degişli temmi çäresi berilmelidir. Şonuň üçin hem TJK-nyň 44-nji maddasy jezanyň şu aşakdaky birnäçe görnüşlerini özünde jemleýär:

Jezanyň görnüşleri:

1. Ýetirilen zyýany düzetmek borjuna üstüne ýüklemek. 46-njy madda.
2. Jerime. 47-nji madda.
3. Belli bir wezipede işlemek ýa-da belli bir iş bilen meşgullanmak hukugyndan mahrum etmek. 48-nji madda.
4. Döwlet sylaglardan, harby atlardan ýa-da beýleki atlardan mahrum etmek. 49-njy madda.
5. Düzediş işleri. 50-nji madda.
6. Harby gulluk boýunça çäklendirme. 51-nji madda.
7. Belli bir ýerde ýaşamak borjuna ýüklemek. 51¹-nji madda.
8. Emlägi muzdsuz almak. 52-nji madda.
9. Azatlykdan mahrum etmek. 53-nji madda.
10. Harby düzediş bölümünde saklamak. 54-nji madda.

Ýokarda görkezilen jezalaryň görnüşleri öz gezeginde 3 topara bölünýärler:

1. Esasy jezalara.
2. Esasy goşmaça jezalara.
3. Diňe goşmaça jezalara bölünýärler¹.

Esasy jezalar:

- düzediş işleri;
- harby gulluk boýunça çäklendirme;
- azatlykdan mahrum etmeklik;
- harby düzediş bölümünde saklamak².

Kazyýet esasy jezalary ulananda diňe agzalan esasy jezalaryň birini ulanmaga haklydyr.

Esasy goşmaça jezalar:

- ýetiren zyýany düzetmek borjuna üstüne ýüklemek;
- jerime salmak;
- belli bir wezipede işlemek ýa-da belli bir iş bilen meşgullanmak hukugyndan mahrum etmek³.

Kazyýet esasy goşmaça jezalary ulananda esasy jeza hökmünde ulanmaga ygtyýarlydyr ýa-da esasy jezanyň gapdalyndan goşup, goşmaça jeza hökmünde ulanmaga-da ygtyýarlydyr.

Goşmaça jezalar:

- döwlet sylaglaryndan, harby atlardan ýa-da beýleki atlardan mahrum etmek.
- emlägi muzdsuz almak⁴.

Kazyýet diňe goşmaça jezany esasy jezanyň ýa-da esasy goşmaça jezanyň gapdalyndan goşmaga ukyplydyr.

¹ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 45-nji maddasy.

² Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 45-nji mad. 1-nji böl.

³ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 45-nji mad. 2-nji böl.

⁴ Türkmenistanyň Jenaýat kodeksiniň 45-nji mad. 3-nji böl.

Eger adam jeza çekmekden möhletinden öň boşadylan bolsa ýa-da çekilmedik jeza möhleti has ýeňil jeza bilen çalşyrylan bolsa, onda iş kesilenlik aýbynyň dolunmaly möhleti esasy hem-de goşmaça jeza çäresiniň hakykatda çekilen pursadyndan hasaplanylýar.

Eger-de azatlykdan mahrum etmek görnüşinde jezanyň çekilmedik bölegi has ýeňil jeza bilen çalşyrylan bolsa, onda iş kesilenlik aýbyny dolmagy hasaplamagyň möhletiniň başlanmagy has ýeňil jeza çäresiniň çekilmegi boýunça başlanýar.

JK-nyň 45-nji maddasynda täze jenaýat edilmegi ýa-da beýleki esaslar boýunça iş kesilenlik aýbynyň arasyny kesmek mümkinçiliginiň görkezilmändigi sebäpli, jenaýatlaryň her biri boýunça iş kesilenlik aýbynyň özbaşdak dowam edýändigini göz önünde tutmak gerekdir.

Iş kesilen özüni birkemsiz alyp baran mahaly we iş kesilenlik aýbyny doldurmagyň azyndan ýarpy möhletiniň geçmegi boýunça iş kesilenlik aýbynyň möhletinden öň aýrylmagyna ýol berilýär.

On sekiz ýaşy dolmanka jenaýat eden adamlar üçin iş kesilenlik aýbynyň öz-özünden aýrylýan möhleti (93-nji madda) şu maddanyň 2-nji böleginde göz önünde tutulyşy boýunça gysgaldylýar we deňişlilikde şulara deňdir:

a) uly bolmadyk agyr ýa-da ortaça agyr jenaýat üçin azatlykdan mahrum etmek möhletini dolduranyndan soň 1 ýyla;

b) agyr jenaýat üçin jeza möhletini dolduranyndan soň 3 ýyla;

ç) aýratyn agyr jenaýat üçin jeza möhletini dolduranyndan soň 5 ýyla.

Soraglar we ýumuşlar

1. Jenaýat hukugy we jenaýat kanunlary hakynda aýdyp beriň.
2. Jenaýat hukugynyň wezipeleri we ýörelgeleri nämeden ybarat?
3. Jenaýat barada düşünje we onuň alamatlary haýsylar?
4. Jenaýatyň düzümi nämeden durýar?
5. Jenaýata bile gatnaşma näme diýilýär?
6. Jenaýat jogapkärçiligi barada aýdyp beriň.
7. Jenaýat jogapkärçiligini ýenillesdirýän ýagdaýlar haýsylar?
8. Jenaýat jogapkärçiligini agyrlaşdyrýan ýagdaýlar haýsylar?

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. „Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary“. Aşgabat, 2007.
2. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. Aşgabat, 2007.
3. „Halkyň ynam bildireni“. Aşgabat, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. „Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr“. Aşgabat, 2007.
5. „Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň daşary syýasaty. Wakalaryň hronikasy.“ Aşgabat, 2007.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. „Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy“. Aşgabat, 2007.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygındysy. Aşgabat, 2007.
8. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdy täzeden galkyndyrmak baradaky syýasaty. Aşgabat, 2007.
9. „Parahatçylyk, döredijilik, progress syýasatynyň dabaralanmagy“. Aşgabat, 2007.
10. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Umumymilli „Galkynyş“ Hereketiniň we Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň nobatdan daşary V gurultaýlarynyň bilelikdäki mejlislerinde sözlän sözi.
11. „Täze Galkynyş eýýamy. Wakalaryň senenamasy – 2007 ýyl“. Aşgabat, 2008.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. I tom. Aşgabat, 2008.
13. Türkmenistanyň Konstitusíasy. Aşgabat, 2008.
14. Türkmenistanyň Dolandyryş-hukuk tertibiniň bozulmalary hakyndaky kodeksi. Aşgabat, 1985, 2004.
15. Türkmenistanyň Raýat kodeksi. Aşgabat, 1998.
16. Türkmenistanyň Jenaýat kodeksi. Aşgabat, 1997.
17. Türkmenistanyň Zähmet hakyndaky kodeksi. Aşgabat, 2009.

18. Türkmenistanyň Maşgala hakyndaky kodeksi. Aşgabat, 1969.
19. Türkmenistanyň Ýer hakyndaky kodeksi. Aşgabat, 2004.
20. Türkmenistanyň Suw hakyndaky kodeksi. Aşgabat, 2004.
21. Türkmenistanyň Tebigaty goramak hakyndaky kanuny. Aşgabat, 1991.
22. *I.Bekiyew*. Türkmenistanda töwerekdäki tebigy gurşawy goramagyň we ondan peýdalanmagyň hukuk meseleleri, Aşgabat, 2002.
23. *I.Bekiyew*. Ekologiýa hukugy. Aşgabat, 1993.
24. *I.Bekiyew*. Türkmenistanda tebigatdan peýdalanmak hukugy we tebigy gurşawy hukuk taýdan goramak. Aşgabat, 1997.
25. *M.Ýyllayew*. Dolandyryş jogapkärçiligi, Aşgabat, 2007.
26. *M.O.Хаумов*. Основы Конституции Туркменистана. Ашгабат, 1996.
27. *H.Amanow*. Kriminologiýa. Aşgabat, 2007.
28. *M. Tyllayew, Ý. Nuryýew* we başgalar. Türkmenistanyň döwlet we hukuk esaslary. Orta mekdepleriň VIII synpy üçin synag okuw kitaby, Aşgabat, 2008ý.
29. *M.Tyllayew, I.Bekiyew, Ý.Nuryýew* we beýlekiler. Türkmenistanyň kanunçylygynyň esaslary. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. Aşgabat, 2010ý.

MAZMUNY

Giriş.....	7
------------	---

I BAP. TÜRKMENISTANYŇ KONSTITUSION KANUNÇYLYGYNYŇ ESASLARY

§1. Türkmenistanyň döwlet we hukuk gurluşynyň esaslary	9
Türkmenistanda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary	22
§1. Adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary barada düşünje	22
§2. Türkmenistanyň Konstitusiýasynda adamyň we raýatyň hukuklary, azatlyklary we borçlary	25
Türkmenistanda häkimiýet we dolandyryş edaralarynyň ulgamy. Türkmenistanyň Prezidenti.	
§1. Türkmenistanyň Prezidentiniň hukuk derejesi. Türkmenistanyň Prezidentiniň ygtyýarlyklary.....	27
§2. Türkmenistanyň Mejlisi kanun çykaryjy häkimiýeti amala aşyrýan iň ýokary wekilçilikli edaradyr. Mejlisiň ygtyýarlyklary	30
§3. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti ýerine ýetiriji we serenjam beriji edaradyr. Ministrler Kabinetiniň ygtyýarlyklary.....	36
§4. Türkmenistanda ýerli häkimiýet edaralary we ýerli öz-özüňi dolandyryş.....	37
§5. Saýlaw ulgamy, sala salşyk.....	43
§6. Türkmenistanda kazyýet häkimiýeti we prokuratura.....	45

II BAP. TÜRKMENISTANYŇ DOLANDYRYŞ KANUNÇYLYGYNYŇ ESASLARY

§1. Dolandyryş hukugy özbaşdak hukuk pudagydyr	48
§2. Dolandyryş hukuk kadalary.....	54
§3. Dolandyryş hukuk gatnaşyklary.....	56

Dolandyrys hukugynyň subýektleri (gatnaşyjylary)

§1. Döwlet dolandyrys edaralary.....	60
§2. Döwlet gullukçylary.....	62
§3. Raýatlar we jemgyýetçilik birleşmeleri.....	68

Dolandyrys jogapkärçiligi.

§1. Dolandyrys jogapkärçiligine düşünje.....	72
§2. Dolandyrys jogapkärçiliginiň esaslary. Dolandyrys etmişiniň düzümi.....	74
§3. Dolandyrys temmleri.....	78

III BAP. TÜRKMENISTANYŇ ZÄHMET KANUNÇYLYGYNÝŇ ESASLARY

§1. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Türkmenistanyň zähmet kanunçylygynyň ösüşi.....	85
§2. Zähmet-hukuk gatnaşyklarynyň mazmuny, gurluşy.....	86
§3. Zähmet-hukuk gatnaşygynyň subýektleri.....	88
§4. Işe kabul etmegiň we işden boşatmagyň resmileşdirilişi.....	90

Zähmet şertnamasy we onuň görnüşleri

§1. Zähmet şertnamasynyň mazmuny, gurluşy.....	92
§2. Zähmet şertnamasynyň görnüşleri.....	94
§3. Iş wagty. Iş wagtyny kadalaşdyrmagyň tertibi.....	97
§4. Dynç alyş wagty we onuň görnüşleri.....	99
§5. Zähmet rugsatlaryny we beýleki rugsatlary bermegiň tertibi.....	101
§6. Aýal-gyzlaryň we ýaşlaryň zähmetini guramagyň aýratynlyklary.....	103

Zähmet düzgün-nyzamy. Zähmeti goramak.

§1. Zähmet düzgün-nyzamyny üpjün etmegiň hukuk serişdeleri.....	105
§2. Zähmet düzgün-nyzam jogapkärçiligi.....	107
§3. Zähmet düzgün-nyzam temmleriniň görnüşleri we olary ulanmagyň tertibi.....	109
§4. Türkmenistanyň zähmeti goramak hakyndaky kanunçylygy.....	110
§5. Türkmenistanda zähmet jedellerini seljermegiň tertibi.....	113

IV BAP. TÜRKMENISTANYŇ RAÝAT KANUNÇYLYGYNÝŇ ESASLARY

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy

§1. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamynda Türkmenistanyň raýat hukugy we ykdysady kanunçylygyň kämilleşdirilişi.....	116
§2. Türkmenistanyň raýat hukugynyň esasy düşüňjeleri.....	118
§3. Raýat hukugy we raýat kanunçylygy.....	120
§4. Raýat hukuk gatnaşyklarynyň umumy düşüňjeleri.....	122

Raýat hukuk gatnaşyklarynyň taraplary we olaryň hukuk ýagdaýy.

§1. Raýatlar we olaryň hukuk ýagdaýyny kesgitleýän kanunçylyk.....	124
§2. Raýatlaryň hukuk we kämillik ukyby.....	126
§3. Ýuridiki şahslar (edaralar, kärhanalar, guramalar) we olaryň hukuk ýagdaýy	128
§4. Eýeçilik hukugy barada düşüňje. Türkmenistanda eýeçiligiň görnüşleri.....	129
§5. Raýat hukuk borçnamalary.	

Borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esaslary.....	132
§6. Raýat hukuk borçnamalarynyň görnüşleri.....	135
§7. Raýat hukuklarynyň we borçlarynyň goralýş usullary.....	136

Raýat hukuk şertnamalary. Raýat hukuk jogapkärçiligi.

§1. Raýat hukuk şertnamalaryny baglaşmagyň tertibi.....	138
§2. Raýat hukuk şertnamalarynyň görnüşleri.....	141
§3. Raýat hukuk şertnamalarynyň ýerine ýetirilişi.....	143
§4. Şertnamalaryň ýerine ýetirilişini üpjün edýän serişdeler.....	145
§5. Raýat hukuk jogapkärçiliginiň şertleri.....	147
§6. Raýat hukuk jogapkärçiliginiň alamatlary we görnüşleri.....	150

Awtorlyk we oýlap tapyş hukugy. Türkmenistanyň miras kanunçylygy

§1. Awtorlyk hukugy bilen goralýan çeper döredijilikli işiň netijeleriniň düşüňjesi we görnüşleri.....	152
§2. Awtorlyk hukugynyň mazmuny we çäkleri.....	153
§3. Oýlap tapyşlar we senagat nusgalary hakynda kanunçylyk.....	155
§4. Haryt nyşanlary, hyzmat ediş nyşanlary we harytlaryň gelip çykan ýeriniň ady hakynda Türkmenistanyň kanunçylygy.....	157
§5. Türkmenistanyň miras hukugynyň umumy düşüňjeleri.....	159
§6. Kanun we wesýetnama boýunça miras almak. Mirasy kabul etmegiň düzgünleri.....	160

V BAP. TÜRKMENISTANYŇ MAŞGALA HUKUGYNYŇ ESASLARY

§1. Maşgala hukugy barada düşünje.....	164
§2. Maşgala hukuk gatnaşyklary we olaryň görnüşleri.....	166
§3. Nika barada düşünje. Nikalaşmagyň tertibi we şertleri.....	168
§4. Är-aýalyň arasynda ýüze çykyan şahsy we emläk gatnaşyklary.....	170
§5. Nikany ýatymagyň tertibi. Nikanyň bozulmagynyň tertibi.....	171
§6. Bozulan nikanyň hukuk netijeleri.....	173
§7. Hossar hakyny (aliment) tölemek borjuna ýüklemek we hossarlyk hakyny (aliment) tölemekden boşatmak.....	174
Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykyan şahsy we emläk gatnaşyklary	
§1. Ene-atalaryň we çagalaryň arasynda ýüze çykyan hukuk gatnaşyklarynyň esaslary	175
§2. Atalygy meýletin kesgitlemek.....	180
§3. Kazyýet tertibinde atalygy bellemek.....	181
§4. Ene-atanyň we çagalaryň arasynda ýüze çykyan şahsy we emläk gatnaşyklarynyň görnüşleri.....	185
§5. Perzentlige almaklyk we perzentligi ýatymak.....	188
§6. Hossarlygy we howandarlygy bellemek we ony ýatymak.....	191

VI BAP. TÜRKMENISTANYŇ EKOLOGIÝA KANUNÇYLYGYNYŇ ESASLARY

Ekologiýa hukugy barada düşünje	
§1. Ekologiýa hukugy barada düşünje.....	194
§2. Türkmenistanyň Prezidentiniň ekologiýa baradaky syýasaty.....	197
§3. Türkmenistanyň ekologiýa kanunçylygy.....	200
Ýere eýçilik hukugy, ýerden peýdalanmak hukugy we ýer kärendesi	
§1. Ýere hususy eýçilik hukugy.....	202
§2. Ýerden peýdalanmak hukugy.....	204
§3. Ýer kärendesi.....	206
Ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlik we haýwanat dünýäsine eýçilik we peýdalanmak hukugy	
§1. Ýer jümmüşine, suwlara, tokaýlara, ösümlik we haýwanat dünýäsine eýçilik hukugy.....	208
§2. Ýer jümmüşinden, suwlardan, tokaýlardan, ösümlik we haýwanat dünýäsinden peýdalanmak hukugy.....	212

§3. Aýratyn goralýan döwlet tebigy meýdanlar we zatlar (döwlet goraghanalary, çäkli goraghanalar, tebigy ýadygärlikler).....	215
Ekologik dolandyryş we gözegçilik. Ekologik hukuk jogapkärçiligi	
§1. Ekologik dolandyryş.....	219
§2. Ekologik gözegçilik.....	222
§3. Ekologik hukuk jogapkärçiligi.....	226

VII BAP. TÜRKMENISTANYŇ JENAÝAT KANUNÇYLYGYNYŇ ESASLARY

Jenaýat hukugy barada düşünje we onuň wezipeleri

§1. Jenaýat hukugy we jenaýat kanuny barada düşünje.....	231
§2. Jenaýat hukugynyň predmeti.....	235
§3. Jenaýat hukugynyň wezipeleri.....	236
§4. Jenaýat hukugynyň ýörelgeleri.....	236

Jenaýat we jenaýatçylyk barada düşünje

§1. Jenaýat barada düşünje we onuň alamatlary.....	238
§2. Jenaýatyň kategoriýalary (derejeleri) we görnüşleri.....	240
§3. Jenaýatyň düzümi.....	241
§4. Jenaýaty amala aşyrmaklygyň tapgyrlary (döwürleri)	243
§5. Jenaýata bile gatnaşma (şariklik)	245

Jenaýat jogapkärçiligi we jeza barada düşünje

§1. Jenaýat jogapkärçiligi diýen düşünje.....	246
§2. Jenaýat jogapkärçiligini ýenilleşdirýän we agyrlaşdyrýan ýagdaýlar.....	248
§3. Jeza diýen düşünje, onuň maksatlary we görnüşleri.....	251
Peýdalanylan edebiýatlar	255

*Myratgeldi Tyllaýew, Ilmyrat Bekiýew, Ýagmyr Nuryýew,
Güljan Saryýewa, Baýramgül Orazdurdyýewa, Baba Zahyrow*

TÜRKMENISTANYŇ KANUNÇYLYGYNÝŇ ESASLARY

Orta hünär okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktor	<i>O. Bāşimowa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>G. Myradowa</i>

Ýygnamaga berildi 18.10.2010. Çap etmäge rugsat edildi 17.02.2011.
Möçberi 60x90 $\frac{1}{16}$, Ofset kagyzy. Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly.
Şertli çap listi 16,5. Çap listi 16,5. Hasap-neşir listi 15,57. Şertli reňkli ottiski 32,25.
Sargyt 2482. Sany 5500.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004, Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.